

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ԲՐԴԵՐԻ
ԿԵՆՅԱՂԸ

902.7(=91.57) 31087

U-78 Ամբուլ, Ա:

Անոթաբանական հոգեբ

հոգեբ:

8n. 154.

18

28/5

55

Հրատարակում* 1,
Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական
Մեծ ուսկույրցիայի 10-ամյակի առթիվ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Институт истории

АМИНЕ АВДАЛ

БЫТ КУРДОВ ЗАКАВКАЗЬЯ

Издательство АН Армянской ССР
===== ЕРЕВАН ~ 1957 =====

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՂ ԳԻՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Պատմության ինստիտուտ

306.7(91.57)

ՍՈՒԿԱՍԵ Է 1981 թ.

4-78

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱԼ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔՐԴԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂԸ

34087
A $\frac{II}{34581}$

Հայկական ՍՍՈՂ ԴԱ Հրապարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 1957

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ի
Գիտությունների ակադեմիայի Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն

Քուրդ ժողովուրդը Ասաջափոր Ասիայի հնագույն ժողովուրդներից մեկն է: Քրդերը ներկայումս ապրում են Իրանում, Թուրքիայում, Իրաքում, Սիրիայում, Սովետական Միությունում՝ Անդրկովկասի և Միջին Ասիայի սեպուրկիկաներում:

Քրդերի ծագման մասին մեզ հասած պատմական գրավոր տեղեկությունները կցկատուր են. հայտնի են զանազան գիցարանական առասպելներ և ավանդություններ, որոնք ներկա աշխատության լուսարանման համար իրենց էությունը կարող են օգտակար լինել:

Մինչև այսօր քուրդ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին չկա մարքսիստորեն շարադրված մի ամփոփ աշխատություն: XIX դարի սկզբներից արդեն բուռն հետաքրքրություն է առաջանում քրդերի կյանքի ուսումնասիրման նկատմամբ, և մինչև մեր օրերը արդեն կուտակվել է զգալի գրականություն:

Ռուս-պարսկական և սուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ Պարսկաստանից ու Թուրքիայից բավականաչափ քրդեր զաղթում են Ռուսաստան և տառաստան գտնում սուսական պետության հարավ-արևմտյան ծայրամասերում՝ Արևելյան Հայաստանում և Հյուսիսային Ադրբեջանում: Սակայն քրդերի հոսանքը գեպի Անդրկովկաս շատ ավելի վաղ էր սկսվել: Դեռևս 1595 թվականին ասաջին անգամ քրդական որոշ ցեղեր Թուրքիայից և Պարսկաստանից, Թուրքիայի նախճոգական քաղաքականության նկատառումներով, տեղափոխվում են Լևոնային Ղարաբաղ (այժմյան Լաչինի շրջան): 1608—1617 թվականներին Իրանի Շահ Աբասը, հետևելով Թուրքիայի օրինակին, հալ-քրդական ընդհարումներ տառքերելու և Ձանգեղուրը իրեն ևնթարկելու նպատակով, քրդական բավականաչափ ցեղեր տեղափոխում է Լևոնային Ղարաբաղ: Այ-

Տուհեհտե բազմաթիվ ցեղեր Անդրկովկաս են տեղափոխվում XIX և XX դարերի ընթացքում, հատկապես 1813 թվականին՝ Գյուլիստանի պայմանագրի հիման վրա: Տեղափոխված ցեղերից աչքի էին ընկնում հեռեկանները՝ Հասանլար, Արամշակլար, Վալիլար, Արվաղլար, Մոմալար, Սիպկա, Հասանա, Մահմդա, Հեջնեկա, Ջալալիա, Բոուկա, Շամակա և այլն: Այդ ցեղերը հեռագհեռա տարածվում են Արևելյան Հայաստանի, Հյուսիսային Ադրբեջանի, մասամբ էլ Վրաստանի տարրեր վաղրերում և մշտական բնակություն հաստատում, իսկ հետագայում՝ ուսու-թուրքական պատերազմից հետո (1877—1878), Անդրկովկաս փոխադրված քրդերի հիմնական բնակավայրը դառնում է Հայաստանը, որովհետև այդ ժամանակ Թուրքիայից (Անթարից) դարձյալ մեծ քանակությամբ քրդեր (եզդիներ) գաղթեցին Դարսի մարզը և Երևանի նահանգը:

Իրենց նոր բնակավայրերում քուրդ աշխատավորությունը հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների, ինչպես նաև առևանների հետ հաստատել է եզրալրական սերտ հարաբերություններ:

Այդ բարեկամությունը մշակվել է դարերով, չնայած որ արյուղ գառակարգերը ամեն կերպ խոչընդոտ են հանդիսացել դրան: Թուրքիան, Իրանը և ցարական կառավարությունը միշտ աշխատել են քրդերին օգտագործել իրենց շահերի համար: Ռուսական բանակի կապիտան Պ. Ավերյանովը գրում է, որ «18-րդ դարի ընթացքում Ռուսաստանին վիճակվել է մղել երկու պատերազմ Պարսկաստանի և չորսը՝ Թուրքիայի դեմ: Այդ պատերազմների ժամանակ, կովկասյան ռազմական գործողությունների թատերաբեմում քրդերը միշտ մասնակցություն են ունեցել նախ մեր թշնամիների և ապա մեր զինակիցների շարքում»¹:

Չնայած քրդերի հետամեացությունը, նրանց կրոնական ֆանատիզմին և այն բանին, որ նրանց ճնշող մեծամասնությունը դանդում էր, այժմ էլ գտնվում է, Թուրքիայում և Իրանում, այնուամենայնիվ, քուրդ ժողովրդի համակրանքը, ինչպես առաջ, այնպես էլ հիմա ուսու մեծ ժողովրդի կողմն է: Այս առթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ են հաղորդում Սաջաաուր Աբովյանը և Պ. Ավերյանովը:

«Նեղված և ջլատված լինելով թուրք կառավարության կող-

¹ П. Л. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, էջ 1:

մից, — առում է Ս. Արովյանը, — նրանք (քրդերը՝ Ս. Ա.), ստիպել են թաքցնում իրենց առեկտելությունը թուրքերի հանդեպ և նվիրվածությունը սուլտանների նկատմամբ»¹:

Դիչ չեն փաստեր, երբ սուլթանական պատերազմների ժամանակ քրդական բազմաթիվ ցեղեր անցել են սուլտանների կողմը և նպաստել սուլտանների հաղթանակին:

1829 թվականին էրզրումի վրա հարձակվելու համար կոմս Պասկևիչի կազմած սաղմական պլանների մասին խոսելիս Պ. Ավերյանովը նշում է, որ ալք պլաններում մեծ հույս էր դրվում թուրքիայի քրդերին սուլտանների կողմը զբաղվելու վրա և նրանց ներգրավելու սաղմական միասնական գործողությունների մեջ ընդգնել թուրքիային: Պասկևիչը, լավ ուսումնասիրած լինելով քրդերի կյանքը թուրքիայում, գիտեր, որ քրդերը ընդհանուր առմամբ համակրում են սուլտաններին և բոլոր ալլան էլ նա կազմում էր իր սաղմական պլանները:

Սուլտան ժողովրդի նկատմամբ քրդերի տածած համակրանքը դարձուն կերպով դրսևորված է քրդական հետևյալ ստացվածքում՝ «միաթե ուրըս ճարա բեհարանա» (սուլտան ժողովուրդը անճարներին համար ճար է):

Բուրժուական գիտնականներից, ճանապարհորդներից և միսիոներներից շատերը քրդերին անվանել են «ավազակներ», «ավազակաբարո ժողովուրդ», «թալանչիներ», «մարդասպաններ» և այլն²:

Ալբախի թյուր կարծիք քրդերի մասին գտնում ենք հալ և ալազգի բուրժուական որոշ գիտնականների ու գրողների մոտ էս: Նման մոտեցումը արտացոլումն է բուրժուական գիտությունը ունեցիտն ներկայացուցիչների կողմից զարգացրած ալն հակագիտական տեսակետի, ըստ որի, որոշ, հատկապես տիրող ժողովուրդներ ի բնե կոչված են ստեղծելու և կերտելու մարդկային կուլտուրան ու քաղաքակրթությունը, իսկ մյուս, փոքր ժողովուրդներն ամենաշատը կարող են ընդօրինակել և կամ հետևել նրանց:

¹ Ս. Արովյան, Քրդեր, «Սովետական գրականություն», Երևան, 1941, № 9—10, էջ 102:

² Տե՛ս Ս. Ա. Աверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, էջ 1:

³ Տե՛ս մասնավորապես М. Streck—Armenien, Kurdistan und Westpersien, München, 1808, էջ 46 և Fr. Bodenstedt, Die Völker des Kaukasus, Berlin, 1855, էջ 385:

• Ազգապարտական, բանահյուսական և պատմական մի շարք նյութ-
թեր կան, իհարկե, նաև ալն մասին, որ եղել են ավազակային խում-
բեր, որոնք միշտ էլ կազմախորթի և զլխավորի և քուրդ բնի-
քի և ազաների կողմից, սակայն գրանք չեն, որ որոշում են քուրդ
ժողովրդի գեմքը:

Քուրդ ժողովուրդը, ի դեմս աշխատախորթի (առաջ),
միշտ էլ ապրել է իր աշխիւ վաստակով և ստեղծել է իր ինքնա-
տիպ կուլտուրան:

Այս հանգամանքն իր արտացոլումն է գտել բոլոր ալն ու-
սումնասիրողների մոտ, որոնք քրդերին մտակեցել են անաչառորեն
և փորձել են օրինկախորեն վեր հանել ժողովրդի զարկում ստեղ-
ծած կուլտուրան: Այսպիսի փալուն օրինակ է տվել հալ մեծանուն
գրող և լուսավորիչ Սաչատուր Արուվանը, նույնպիսի մտակցում
է ցուցարկել նաև պրոֆ. Ա. Եղիազարյանը: Նրանք մեծ սիրով
և դիտական ամենալն բարեխղճութեամբ ուսումնասիրել են քրդե-
րի կյանքն ու կենցաղը և տվել են լեռնային այս ժողովրդի ճշ-
մարտացի նկարագիրը:

Ս. Արուվանը, Ա. Եղիազարյանը խմացել են քրդերի լեզուն,
նրանց սովորութեւնները, հոգեբանութեւնը: Ս. Արուվանը հալա-
տառ քրդերնում գրի է տակ քրդական բանահյուսութեւն նմուշ-
ներ և այլ գոհարները թարգմանել է գերմաներն՝ համապատաս-
խան բառարանով և ծանոթագրութեւններով:

Ս. Արուվանի գրի առած քրդական բանահյուսութեւն նմուշ-
ները թե՛ իրենց գրական ձևի տաանձնահատկութեւններով և թե՛
բովանդակութեամբ ճատ հետաքրքիր և արժեքավոր նյութեր են:
Արուվանը, բարձր գնահատելով քուրդ ժողովրդին, նրա ստեղծա-
րար մտասղացութեւնը՝ նրա կյանքի, ստեղծագործութեւն զանա-
կան կողմերի, հատկապես նրա բանահյուսութեւն մասին գրել է
բազմաթիւ հոգիամներ, ուսումնասիրութեւններ, որոնց մեջ գրեու-
թել է քուրդ ժողովրդի կյանքն ու կենցաղը:

1848 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կալկադ» թերթի
մի քանի համարներում հրատարակում է Ս. Արուվանի «Քրդեր»
ընդարձակ հոգիամը: Հալունի և նաև Ս. Արուվանի ձեռագիր ու
սոցադրում ալ աշխատութեւնները՝ «Քրդեր և եզդիներ», «Ալ-
նարկ քրդերի ծագման, ազգալնութեւն, լեզվի, սովորութեւնների
և նիտա ու կացի մասին», «Մի քանի գիտողութեւններ քրդերի և
եզդիների մասին» և ալլն: Այս աշխատութեւնները հետաքրքա-
կան են թե՛ ազգագրական և թե՛ պատմական տեսակետից:

10. Արովյանը բարձր է գնահատել քրդական ֆոլկլորը: «Քրդ-
զերի ժողովրդական պոեզիան,—գրում է նա,—ապշեցուցիչ ընթացք
է ունեցել և հասել հնարավոր կատարելագործութիւն: Ամեն մի
քուրդ, մինչև իսկ քրդուհի, ի բնի հոգով բանաստեղծ է»¹:

Պրոֆ. Ա. Եղիազարյանը համագամանորեն ուսումնասիրել է
Հայաստանի քրդերի կյանքն ու կենցաղը: Հակառակ բուրժուական
գիտնականների՝ քրդերի մասին ունեցած թշուր կարծիքների,
Ա. Եղիազարյանը իր աշխատութիւններում քրդերին անվանում է
«ազնիվ», «բարի», «քաջ» ժողովուրդ, մեծարում է քուրդ ժողովրդի
բանավոր ստեղծագործութիւնները և ասէ: Եղիազարյանը գրի է
տռել ազգադրական և ֆոլկլորային բազմաթիւ նշույթներ և ալլ
նշու-
յթերի ու քրդերի կյանքին խորը գիտակ լինելու հիման վրա Հայաս-
տանի քրդերի մասին գրել է գիտական արժեքավոր ուսումնասիրու-
թիւններ, կազմել է քրդերենից սուտերեն բառարան²:

Եւլամ հեղինակներից բացի, քրդերի կենցաղի և կուլտուրա-
լի, նրանց սովորութիւնների ու հավատալիքների ուսումնասիրու-
թեամբ զբաղվել են նաև ուրիշները, ինչպէս նախասովետական,
նույնպէս և սովետական ժամանակաշրջանում: Արժեքավոր են
հատկապէս Թեյլորի, Բոդենշտեյտի, Կարցի, Մինորսկու, Ա. Հալ-
կունու, Բաֆֆու, Լազոյի (Հ. Ղազարյան), Չուբաինի և ալլոց ու-
սումնասիրութիւնները, չնայած, որ սրանց մոտ կան մի շարք
անճշտութեաններ և սխալներ:

Սովետական ժամանակաշրջանում քուրդ ժողովրդի ծովից
կան քուրդ գիտնականներ՝ ֆիլոլոգիական գիտութիւնների թեկ-
նածուներ Հաջի Զնդին, Ղանատե Փաւրդան, Չարքազե Բաքոն,
Խալիլի Չատոն, Իվան Քլալաշովը, ինչպէս և ոչ քուրդ գիտ-
նականներից Սովետական Միութիւնում ներկայումս քրդագիտու-
թեամբ զբաղվում են Օ. Վիլիսկին, Լ. Յուկիւմանը, Տ. Արխատ-
փան, Ս. Ռուզիկոն և ուրիշները:

Սովետական քրդագետները, հաշվի առնելով անցյալում ար-
վածը, արդեն լուրջ քայլեր են անում քուրդ ժողովրդի կենցաղն

¹ Խ. Արովյան, Քրդեր, «Սովետական գրականութիւն», Երևան, 1947,
№ 9—10, էջ 103:

² Տե՛ս Շ. Էնազարով, Краткий этнографический очерк Курдов
Эриванской губернии, «Записки Кавк. отд. Импер. Русск. геогр. об-ща»,
Тифлис, 1891, кн. XIII.

ու կուլտուրան մարքսիստական-լենինյան մեթոդով իրավ-
մանկական հոգին ուսումնասիրելու ուղղութեամբ:

Տվյալ աշխատութեանը մի փորձ է՝ առյու Սնդրկովիտսի
քրդերի անցյալ և արդի կենցաղի ամբողջական նկարագիրը, մի
րան, որը մինչև այժմ արված չէ, իսկ և շատ անհրաժեշտ է քուրդ
մտավորի կուլտուրան վեր հանելու ասումով:

Քրդուհին ազգային տարազով

Մ Յ Ս Ե Ս Ռ Ս Զ Ի Կ

ԳՎՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔՐԿԵՐԻ ԿԵՆՑԱՎՐ ՆԱԽԱՌԵՎՈՋՈՒՑՈՒՑԻՈՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ա. ՏԵԳՍԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրկոփկոսում քրդերի ներկայիս բնակավայրերն են՝ Հալ-կահան ՍՍՌ մայրաքաղաք Երևանը, Ապարանի, Արտաշատի, Թա-լինի, Բառաբեկչարի, Հոկտեմբերյանի, Վեդու, Ագրեքեջանական ՍՍՌ Լաչինի, Քաղբաջարի, Կուրաթլիի շրջանները: Քրդերը մեծ թվով ապրում են նաև Վրացական ՍՍՌ մայրաքաղաք Թբիլիսիում:

Նախասովետական շրջանում քրդերի մի մասը ապրում էր Երևանի նահանգի Սարմալվի գավառում՝ Արարատի ստորոտներում, ինչպես և Արտաշատի շրջանում, որն ընկած է Արարատյան դաշ-տի կենտրոնում և արևելքից կից է Վեդու, արևմուտքից՝ Էջմիածնի շրջաններին, իսկ հյուսիսից՝ Երևանին: Ապարանի շրջանը հարա-վից կից է Աշտարակի, հյուսիսից՝ Սպիտակի, արևելքից՝ Ախուրյի շրջաններին:

Ապարանի և Ախուրյի շրջանները միմյանցից բաժանվում են Ծաղկունյաց (Մխիթանյի) լեռնաշղթայով, որը ձգվում է մինչև Հրազդան գետը:

Այս լեռնալանջերը հարուստ են փարթամ բուսականությամբ և լավ արոտատեղիներ են: Սրանց մեջ նշանավոր է Թեղենիս (Ալիբեկ) սարը, որը գտնվում է Ծաղկաձորի մոտ: Ապարանի շր-ջանի քրդաբնակ գյուղերից զեպի հարավ (Երևան) գտնվում է Արալի լեռը: Վերջինս իր զեպի հարավ-արևմուտք թեքված մա-սով մի խոր ձոր է ներկայացնում, որի համար հայերը նրան ասել

են «սիրտ պատտած» մտախնայող, ինչպես և քրդերն են կոչում ալլ լեւր: Ծաղկանշայ լեռներից զեպի արևելք գտնվում են Գեղամա (Աղմաղանի) լեռները, որոնց փարթամ արտառավայրերը օդադոբով են նաև քրդերը: Ալժմ ալլ արտառավայրերը օդադոբում են Արաաշատի շրջանի կոլտնտեսութեանները: Ապարանի շրջանը Ապրատակի շրջանից բաժանվում է Ծաղկանշայ լեռների գերջափարսթյամբ և Կարապապ (Սևաթ) լեռով, որը նույնպես լափազան արտառավայրերից մեկն է հանդիսանում: Արևմուտքից Ապարանին հաջորդում է Արազամ լեռը, որի լանջերը հոխ և ընդարձակ արտառավայրեր են: Արազամի ստորոտում կարապապան փոխհարաբերութեանների մեջ ապրում են հալերն ու քրդերը:

Արազամ լեռան խառնարանները լցված են ջրով, կազմելով փոքրիկ լճեր: Ալլ ջրերը բաժիչ հատկութեան ունեն և ժամանակին պաշտամունքի օտարկա են հանդիսացել շրջակա գյուղերի թե՛ հալ, թե՛ ագրերջանցի և թե՛ քուրդ բնակիչներին համար:

Ապարանի շրջանը, որտեղ, բացի հալիական գյուղերից, կա նաև քրդական 10 գլաղ, ներկայացնում է մի հովիտ, ընկած Արազամ լեռան և Ծաղկանշայ լեռնաշղթայի միջև, զա Ապարանի լարձրափանդակն է, որտեղից զեպի Աշտարակ է հոսում Քասախ գետը:

Թալինի շրջանին սահմանակից են՝ հարավից Հոկտեմբերյանի, հյուսիսից՝ Աղինի շրջանները, արևելքից շրջանի սահմանները ձուլվում են Արազամի փեշերին: Նրջանը արևմուտքից հարում է Թարքիալին, ուր սահմանագիծ է կազմում Ախուրյան գետը:

Մինչև 1925 թվականը ալլ շրջանում ապրել են նաև ագրերջանցիներ, որոնք տեղափոխվել են Ագրերջան և Հալստանի ալլ վայրեր: Ինչպես Ապարանի, նույնպես և Թալինի շրջանների հալական և քրդական գյուղերը գտնվում են կոպ-կոպի:

Նրջանի տեղանքը լեռնոտ ու քարքարոտ է, հարթութեանները չափ սակավ են, գրանք տառավապես թամբապնեւ են, ընկած հանդիպակած փոքր ու մեծ բլուրների և բլրաշարքերի միջև: Կան նաև տնդնդախոր ձորեր: Գետնի մակերեսը հարուստ է օրսի-գիւանի քարերով, որին տեղի բնակիչները «սառանի կղանդ» են տնվանում: Ամառն ամիսներին արևի հառապալթներից շիկացած բլուրները զեղնակարձրին են տալիս: Հեղից հալիկա թվում է, թե գրանք օձերի ու կարիճների տնջարքներով բնեւ են, բայց իրականում գաշտեր և արտառավայրեր են՝ հալթահարված մարգու

աշխատանքով: Ալստեղ մշակում են «Գլամե քրուրկ»¹, «Գալգալոս» տեսակի ցորեն, ինչպես նաև դարի: Հատկապես Արագածի լանջերը դարձնանք ծածկվում են փարթում ու ճոխ կանաչով, սրբ, սափայն, չոր կլիմայի պատճառով շատ է խամրում, հալիսին արգեն ալբ լանջերը խանձված՝ մոխրագույն տեսք են ստանում:

Թալինի շրջանում գետեր չկան, բնդհանրապես ջրի պակաս է զգացվում, իսկ Ապարանի շրջանը ջրառատ է: Երկու շրջաններում էլ ձմռանը աչնայիսի քամիներ են լինում, որ ստանումանիքից երբեմն հնարավոր չի լինում տնից դուրս գալ: Ապարանի բարձրալանդակում, համեմատաբար, ալիի ցուրտ է լինում: Խիստ բքերի պատճառով Ապարանի և հարևան շրջանների միջև երբեմն հաղորդակցությունը շարաթնկերով ընդհատվում է, Ապարանի շրջանում ձմեռը տևում է 5—6, իսկ Թալինում՝ 4—5 ամիս:

Ապարանում հաճախ տեղացող անձրևները թեև նպաստում են որոշ բույսերի տնմանը, բայց հացահատիկի վրա անբարենպաստ են անդրադառնում, իսկ Թալինի վարելահողերը ավազախտոն են, ստանց երկարատև անձրևների լավ բերք չեն տալիս:

Նախասովետական շրջանում Ապարանի շրջանում կար միայն մի խճուղի, իսկ Թալինի շրջանում ոչ մի կանոնավոր ճանապարհ գոյություն չուներ: Այժմ երկու շրջաններն էլ բարեկարգ խճուղիներով կապված են Երևանի, Լենինականի, հարևան շրջանների հետ, ինչպես նաև ալբ շրջանների գյուղերը՝ միմյանց հետ:

Լաչինի շրջանը գտնվում է Լեռնային Արարադի և Հայկական ՍՍԽ Գորիսի շրջանի միջև: Հարավից Լաչինին սահմանակից են Կոբաթեղի, արևելքից՝ Ստեփանավերտի, արևմուտքից՝ Գորիսի շրջանները, իսկ հյուսիսից՝ Լեռնային Արարադի ավտոնոմ մարզը: Լաչինը լեռնային շրջան է, նրա բարձրաբերձ լեռները ծածկված են նոսր անտառներով: Լաչինի լեռնալանջերը նույնպես լավագույն արոտավայրեր են հանդիսանում: Անցյալում ալստեղ գոյություն չի ունեցել քիչ թե շատ կանոնավոր ճանապարհ, այժմ շրջանի բազմաթիվ գյուղերի միջև անց են կացվել խճուղիներ և կանոնավորապես գործում է ավտոարանապարտը:

Լաչինի շրջանում կան նաև սպրբջանական ու հայկական գյուղեր: Լաչին քաղաքում ապրում են թե՛ քրդեր, թե՛ հայեր և թե՛ սուրբեջանցիներ: Լաչինում ապրող քրդերի նախահայրերը առաջացել են «ճեկոջա» կոչված ցեղից, որոնք իրենց հերթին բաժան-

¹ Գլամե քրուրկ— բառացի՝ «բարկ ցորեն», ցորենի սպիտակ և կլոր հատիկով տեսակը:

վում էին զանազան մեծ և փոքր քրոնիկա՝ պատրոնիմիաների, ինչպես, օրինակ՝ Հասանլար, Ալամշակլար, Վալիլար, Ալվաթար, Մամլար, Թավակլար, Պիլավլար և այլն:

Լաչինի շրջանում կան 19, իսկ Կուրաթլիում՝ 10 քրդական գյուղեր, ինչպես, օրինակ՝ Վերին Ջերաի, Ներքին Ջերաի, Մինքինդ, Կարաքեշլեղար, Աղտուլադ, Շեկանլու, Աղջաքենդ, Ջրախլու, Կամանլու, Բողլու, Սոնար, Սավկուլար, Նիշանլու, Դիլալի-Նիշանլու, Շոտլանլու, Ջիլանլու, Բարալու, Կառուս, Քուրդ-Մահրուզլու և այլն:

Լճագնանոս ասումար շրջանը նոսր է բնակված՝ խիստ լեռնոտ լինելու և ոռոգիչ ջրի սակավության պատճառով:

Լաչինի քրդական գյուղերը մեծ մասամբ գտնվում են լեռնալանջերին և խոր ձորերի մեջ: Մինչև ալսօր էլ տրակառորը և հրկրացործական ալ նորագույն դործիքները շատ քիչ են մուտք գործել ալյուսի: Հերի կատարում են գաթանով, իսկ հունձը՝ մանգաղով. սրանք գերանդի չեն գործածում: Բերքը կրում են ավտոմեքենաներով (եթե տվյալ գյուղը խճուղուն մոտ է), սալկուրով, իսկ գծվարանցանի վալերում՝ ջորիներով և էջերով:

Լաչինի շրջանում հաճախ տեղացույ տնօրենները նպաստում են հացարտույների փարթում տնօրեն և տուտ բերք ստանալուն: Այս շրջանում կան բավականաչափ գետեր և բազմաթիվ վճիռ վառներ: Լաչինում կան քարքարոտ և սևահող վալեր: Բնակիչները հիմնականում մշտկում են ցորեն:

Անդրկովկասյան բոլոր քրդերը խոսում են քրդերենի կուրմանջի բարբառով, բայց և այնպես Ադրբեջանական ՍՍՌ-ի քրդերի խոսվածքը որոշ չափով տարբերվում է Հայկական ՍՍՌ քրդերի խոսվածքից: Սովետական Հայաստանում ապրող քրդերը գրեթե ազատ խոսում են նաև հայերեն, իսկ Սովետական Ադրբեջանում ապրողները՝ ադրբեջաներեն:

Բ. ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ ԵՎ ԵԿԱՄՏԻ ԱՂՅՅՈՒՐՆԵՐԸ

Անդրկովկասյան քրդերը նախասովետական շրջանում վարում էին մասամբ քոչվորական ու կիսաքոչվորական, մասամբ էլ նրոտակապ կյանք: Առաջինները իրենց կյանքի մեծ մասը անց էին կացնում ծաղկավետ լեռներում (Լաչին, Ապարան, Թալին, Քյալբաջար): Ուշ աշնանը լեռներից իջնում էին գաշտավալերը՝ լեռների ստորոտների քրդական գյուղերը, իսկ ձմռանը, պրոֆեսոր

Եղիազարյանի արտահայտություններ, իրենց գետնափոր ձմեռանոցները, վաղ դարձները կրկին սար բարձրանում և այդպես շարունակ:

Քրդերը հիմնականում զբաղվում էին անասնապահությամբ ու երկրագործությամբ, ինչպես նաև գորգագործությամբ, թաղիքագործությամբ, մանածագործությամբ, ասեղնագործությամբ, մասամբ էլ առևտրով ու արտադնացությամբ:

Քրդերը գլխավորապես պահում էին խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, հատկապես մեծ ուշադրություն դարձնելով խաշնարածության վրա:

Քոչվոր և կիսաքոչվոր քրդերի տնտեսության եկամտի հիմնական աղբյուրը կազմում էր անասնապահությունը, իսկ նստակյացներին՝ երկրագործությունը:

Տնայնագործությունը նույնպես կարևոր տեղ է գրավել քրդերի զբաղմունքի մեջ: Դրանից ստացված արդյունքները հիմնականում ծառայել են ընտանիքի ներքին կարիքներին:

Իրենց կարիքները բաղմակողմանիորեն հոգալու համար, քրդերն զբաղվում էին նաև փոխանականություններ և առևտրով. ներքին պարզ ապրանքափոխանակությունից բացի, նրանք շուկա էին հանում մեծ քանակությամբ լոզ, պանիր, բուրդ, ինչպես նաև գորգ, կապերտ, խուրջին, թաղիք, ձեռնոց, գուլպա, գլխի (քոլոզ) և այլն:

Որոշ մարդիկ զբաղվում էին հատկապես առևտրով: Առևտրական քրդերը աշնանը գյուղերից և շուկաներից բավականաչափ գումար էին գնում, որոշ ժամանակ պահում, գիրացնում և ապա ձմեռանը վաճառում՝ ստանալով զգալի շահույթներ: Սովորական երևույթ էր դարձել ալս հանգումանքը հատկապես XIX դարի վերջին: Բայցի արդ, առևտրականներն զբաղվում էին տնայնագործական ապրանքների (կապերտների, գորգերի, խուրջինների, ջվալների, գուլպաների, ձեռնոցների) առևտրով:

Առևտրականների շահատակությունները իրենց արտացոլումն են գտել ժողովրդական բանահյուսության մեջ.

Բո՛ւձար, թո՛ւ ջարո՛ւ,

Խապանդըն՝ ժեռա ճարո՛ւ:

(Վաճառականը, որ վաճառական է,

խաբուսիկները նրա համար միշտ է):

Ձուտ քոչվորական կյանք վարող քրդերի հիմնական եկամտաւոր խաշնարածությունից էր ստացվում. ըստ որում այդ եկամուտը համեմատաբար սովելի էր, քան հողագործությամբ զբաղվող քրդերի

եկամտոր: Սակալն ոչխարը գիրացնելու, նրանից շատ կաթնամթերքներ ստանալու համար, ամենից ստաշ անհրաժեշտ էր տնենալ լալ արտառափալը:

Քարդ հարուստները (սպաններն ու գառլամանդները—կուլակները), որոնք միաժամանակ գրամատերեր էին, մեծ ճարպկությամբ կարողանում էին նաև արտառափալներ ձևաք բերել, երբեմն թանկ գնով ծախել գրանք, տափ ամենալավ արտառափալներին՝ որոնք էին տիրում:

Քոչիսը հարուստ քրդերը իրենց գրամը մասամբ զնում էին շրջանառության մեջ, տսկոսով տալիս ալլոց, ստուծախով գրադդում և ալլն, մասամբ էլ պահած ընտանիքի քստկի մեջ՝ կատակամ, վերածնելով ոսկու: Ոսկու կտատկումը կենցաղ էր դարձել, ոսկի չափնեցողներին «բնիանդադ» էին անվանում: Մինչև օրս էլ պահպանվել է «քարդ բե գեու» (քարդը տառնց ոսկու) ստացվածքը, որը չափնորի նկատմամբ արհամարհանքի արտահայտություն էր հանդիսանում:

Ժամանակափոխության արտառափալներ ձևաք բերելու համար, քրդական որոշ ցեղեր՝ ջալալյիք, ջանկալիք և բյուկաները, որոնք գլխավորապես ապրում էին նախկին Նրեանի նահանգի սահմանագլխում, մի պետություն սահմանից անցնում էին մի ալլ պետություն սահման, գործի զնելով ոսկու ուժը:

«... Չմեուր,— գրում է Մ. Վազները,— քրդերը ստաց կողմը կանցնեն, ուր փալտ և ուրիշ պիտուք գտնելը գլուրին է, ամառը սիրով ճաճկի երկիր կերթան, որովհետև հոն իրենց ոչխարներուն համար տոտա, գալար խոտ կգտնեն»¹:

Աշխատավոր քրդերի համար ավելի դժվար էր արտառափալ ձևաք բերելը, իսկ ստանց արտառափալի կքալքալիկ խաճարած քրդի անախտությանը, տափ ալլ հոդի վրա հատկապես թշնամական ցեղերի միջև ծագում էր ցեղամիջյան և ներցեղային պալքար, որի հետևանքով հաճախ տաշ էր գալիս արշան վրեժխնդրություն: Երբ զնալով ավելի գառալարդային պալքարի բնույթ էր ստանում:

Նախառուվեսական շրջանում քրդական գլուղը տնքում էր ծանր հարկերի տակ: Ազաններն ու բեկերը, գլուղի սխալներն ու գառլամանդները, պետական պաշտոնյաները անխնա շահագործում էին աշխատավոր քրդերին: Սրանք անախտապես քալքարվում

¹ Մ. Վազներ, Ճանապարհորդություն ի Հայաստան, Վիեննա, 1851, մասն Ա, էջ 61:

էին: Կեղեքման տարածված միջոցը սուրճերի գանձումն էր բնակչությանից, որը կատարում էին ցեղապետները, բժրապետները կամ գյուղի ախպին (տանուտեր): Գյուղացիներից կամայականորեն հավաքելով ալնքան բնամթերք, որքան կարող էին, նրանք պետական սուրճերը վճարելուց հետո, մնացածը յուրացնում էին: Երկրագործ քրդերը մեծ մասամբ ցանում էին գարի, քանի որ նրանք բնակվում էին բարձրագիւր լեռնային վայրերում, ուր աղի հացարույւր լավ է աճում, իսկ ցածրագիւր վայրերում բնակվողները մշակում էին ցորեն և տարեկան, ինչպես նաև րանջարեղեն, սակայն փոքր չափով:

Հերկը արորով

Երկրագործության թե՛ տեխնիկան և թե՛ կուլտուրան խիստ ցածր է եղել՝ հողը հերկել են արորով, օգտվել են հարևան ժողովուրդների (հայերի, աղբրեջանցիների) մոտ տարածված սալից և գյուղատնտեսական մյուս գործիքներից: Հասարակ արոր ոչ բոլորն էն ունեցել: Ջրավորները 2—3 ընտանիքով համատեղ օգտվել են մեկ արորից, մինչդեռ հարուստ ընտանիքները դաշտ են հանել 2—3 գլուխան՝ իրենց ամբողջ սարք ու կարգով:

Հոգի արհեստական պարարտացումը գոմադրով քրդերի մոտ-
հատ քիչ է տարածված եղել, այն էլ միայն դաշտավայրերում,
մինչդեռ լեռնալիճ շրջաններում (Ապարան, Լաչին, Քյալրաջար)
պարարտացումը գրեթե անծանոթ է եղել:

Նրկրագործությունը պարապող քրդերի համար կենսական
նշանակություն ունի ուսուցիչ ջուրը, քանի որ հաճախակի երաշա-
էր լինում: Ուսուցիչ ջուրը նույնպես, գրեթե ամբողջությամբ դառն-
վում էր հարուստ քրդերի տնօրինություն տակ, չնայած, որ ձեռ-
կանորեն այն պատկանում էր համայնքին, և «միրարը» պարտավոր
էր հերթականորեն ջուր մատակարարել բոլորին: Սակայն նա, կախ-
ման մեջ գտնվելով հարուստներից, ենթակա էր նրանց կամքին,
որի հետևանքով, աշխատավոր քուրդ նրկրագործը զրկվում էր
իրեն հասանելիք ուսուցիչ ջրի բաժնից: «Միրար տավջկա Կաստե
դաուլատիա բու» (միրարը հարուստների ձեռքի մաքսքն է), ասում
է քրդական առածը:

Ուսուցիչ ջուր կարելի էր ձեռք բերել միրարին կաշառելու մի-
ջոցով, որը վեր էր աշխատավորների կարողությունից: Զրի պատ-
ճառով հաճախակի տեղի էին տնենում մարդասպանություններ:
Ճարահատյալ քուրդ նրկրագործը ստիպված իր ցանքսը թողնում
էր նախախնամության հույսին, այդպիսով հաճախ զրկվելով իր
տարեկան ապրուստից, մատնվում էր թշվառության:

Լավագույն ցանքատարածությունները նույնպես կենտրոնաց-
ված էին գյուղի հարուստների ձեռքին: Սրանից բացի, չքավոր
գյուղացիները, հատկապես նրանք, որոնք գյուղում չէին պատկա-
նում որևէ ազգակցական խմբի, անկարող էին լինում մշա-
կել իրենց բաժին հողամասերը, գրա համար չունենալով ան-
հրաժեշտ լծկան և գործիքներ, տատի և նրանք օգնություն էին
գլխում գյուղի հարուստներին, իսկ վերջիններս, օգտվելով այդ
հանգամանքից, դաժան շահագործման էին ենթարկում թե՛ իրենց
ազգակիցներին և թե՛ մյուսներին:

Այդ բոլորի հետևանքով աղքատացած գյուղացիները իրենց
ընտանեկան կարիքները հոգալու համար արտագնացության էին
գլխում՝ ժամանակավոր կամ ամբողջովին տեղափոխվում էին
Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքները (Թբիլիսի, Բաքու և Բա-
թումի):

Լինելով անպրադեմ և չունենալով որևէ արհեստ, սրանք մեծ
մասամբ զրադվում էին բեռնակրություն (գլխավորապես Թբիլի-
սիում) և կամ ծառայում էին գործատուների մոտ: Նրանք տարի-

ներ շարունակ տնց էին կացնում չարքաչ, մարդկային արժանապատվությունը ռանահարող ապրիլակերպ, դառը քրախնքով վառտակած ամբողջ գումարը ուղարկում իրենց ընտանիքին, որը դրանով հոգում էր թե՛ իր ապրուստը և թե՛ գոհացնում անհագուրդ հարկահաններին ու պարտատերերին:

Արտագնացությունը հատկապես XIX դարի երկրորդ կեսերից լայն տարածում էր ստացել և դարձել աշխատավոր քրդերի եկամտի աղբյուրներից մեկը: Ընտանիքի ամբողջը, որն իր անձնական աշխատանքով օտարության մեջ վաստակում էր ուրոջ գումար, իրավունք չունեի վատնել կամ սեփականել այն, այլ այդ վաստակը պետք է անպայման մտցնել ընտանիքի եկամտի մեջ, միացնել նրա ունեցվածքին:

Քրդական սովորութական իրավունքը նահապետական ընտանիքի ընդհանուր սեփականությունից ուրոջ բացառություններ էր միայն թույլ տալիս: Ընտանիքի իգական սեռին պատկանող անդամներն ունեին անձնական ուրոջ սեփականություն, որը կապ չուներ ընտանիքի ընդհանուր սեփականության և եկամուտների հետ, դա նրանց օժիտը, նվերներն ու հոր անից բերած «շքարթն» էր:

Քրդահին երրեմն իր աշխատանքի արդյունքի մի մասը (ստացված գորգագործությունից, ձուագործներից և այլն) չէր միացնում ընտանիքի եկամտին, այլ օժիտի ու շքարթի հետ համարում էր իր անձնական սեփականությունը, որ կոչվում էր հարուև ժընև արզի (կնոջ անձնական ունեցվածք): Այդ սեփականությունը երկար չէր մնում, մի քանի տարվա մեջ վերջ էր տրվում նրան: Կնոջ աշխատանքի ամեն տեսակ արդյունքները «մալխուեի» գիտությունը մասնում էին ընտանիքի եկամտի մեջ, իրեն նրա անբաժանելի մաս, որովհետև քիչ թե շատ մեծահասակ կնոջ համար ընտանիքում ստանձին սեփականություն ունենալը անընդատակահարմար էր համարվում, դա թուլատրելի էր միայն երիտասարդ հարսներին:

Այնպես որ ընտանիքը իրենից ներկայացնում էր որպես ամբողջ ունեցվածքի սեփականատեր՝ իրավական հասկացողություն և հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների մեջ հանդես էր գալիս հանձնա իր տիրոջ՝ մալխուեի: Քանի որ ընտանիքի շարժական և անշարժ գույքը համարվում էր նրա անբաժան սեփականությունը, հետևապես ընտանիքի տնտեսական ամբողջ գործունեությունն էլ արտահայտվում էր իրեն ինքնամփոփ տնտեսություն թե՛ արտադրություն և թե՛ սպառումով:

Նախատուվաւտական շրջանում հիմնականում բնափակ անտեսութիւն վարող քրդերի մօտ աշխատանքի բաժանումը կատարվում էր դարերով սահմանված սովորութեան իրավունքի հիման վրա, որի ելակետը սեռային և տարիքային տասնձնահատկութիւններն էին: Պա հարատեւեց մինչև կոլեանտալութիւնների կազմակերպումը:

Տղամարդիկ հիմնականում զբաղվում էին դրսի աշխատանքներով՝ որսորդութեամբ, անասնապահութեամբ, ինչպես նաև ռազմական գործերով և ալլն, իսկ կանայք՝ անալին գործերով, կաթնամթերքների պատրաստմամբ, ձուադործներով, երկտաների խնամքով և ալլն: Քրդահին նաև տան անտեսն էր: Ալլ ժամանակի քրդական զբաղում անտեսական հիմնական միավորը հանդիսանում էր ընտանիքը՝ մեծ կամ փոքր: Տան մալխոն անօրինում էր աշխատավոր ձեռքերը, նշում ընտանիքի չափահաս անդամների պարտականութիւնները, որոնք սովորույթով սերնդից սերունդ էին անցնում: Տղամարդիկ, նշվածից բացի, կատարում էին ալլ աշխատանքներ ևս՝ վրաններ էին պատրաստում, նորոգում պաղտաւրտեսական գործիքները, տան կահկարտալն, խնամում զենքերը և ալլն: Պատանիները գաւ, հորթ էին արածեցնում, գոթանի հորիքը քշում, մշակների համար արար կերակուր տանում և կատարում անալին թեթեւ աշխատանքներ:

Հարստաների ընտանիքում աշխատանքը ամօթաբեր համարվելով՝ տան մալխոն անձամբ ֆիզիկապես չէր մասնակցում դրսի և անալին աշխատանքներին: Նա ընդհանուր ղեկավարութիւն էր ցույց տալիս ինչպես ընտանիքի անդամներին, նույնպես և թխուլամներին (ծառաններին), հլուրեր ընդունում, մասնակցում հարստանիքներին և մեռելոցներին: Քալց ընդհանուր առմամբ տան մալխոն և կալանին, լուրաքանչլուրն իր բնագալխաւում աշխատելով, միաժամանակ ղեկավարում էին ընտանիքի մյուս անդամներին:

Ընտանիքի իզական սեռի մեջ աշխատանքը բաժանում էր տան կալանին: Կանայք բարդ էին զգում, մանոււմ, գործում, կարում և կարկատում: Տան անտեսութեան և եկամտաների բաշխման գործում ընդհանրապես մեծ դեր էր կատարում կալանին: Մերունի Ալիբը (Հալիկան ՍՍՌ Թալինի շրջանի Գլալթո գյուղի բնակիչ, գաղթել է Դարսի մարզից) պատմում է, որ իրենց գյուղի

մեծ ընտանիքներում անցյալում սովորաբար աշխատանքը բաժանվում էր հետեալ կերպ. տան «պիրսն» ղեկավարում էր տան հարսներին, երեխաներին: Ճան կապանին հաջ էր թխում, կաթնամթերքներ, կերակուրներ պատրաստում և բաժանում տան անդամներին, գուլպա գործում: Ավագ հարսի պարտականությունն էր խմոր հանցիլ, ոչխոր կթել, մածուն մերել, լոպ ու պանիր, սոմատա պատրաստել և ալլն: Երկրորդ և երրորդ հարսները թոնիր էին վառում, զորզ, կապերտ, խորջին գործում, կարում, կարկատում, կալը կալսում և թեղում: Փոքր հարսը վաղ առավոտյան տղջիկների հետ միասին ջուր էր բերում, սկեսրալրի և սկեսրոջ ձևաքերին ջուր լցնում, անկողինը հավաքում, տունը ավլում, կրակ տնում, Նյարերի ոտքերը լվանում, նրանց և ընտանիքի մյուս անդամներին կերակուր մատուցում, տան տղամարդկանց ուսնամանները հանում, ջուր տաքացնում, երեխաներին լողացնում, ամանները լվանում, կարկատում և կատարում այլ ծառայություններ: Արանից կարելի է եզրակացնել, որ քրդական հաճապետական ընտանիքում գոյություն է ունեցել աշխատանքի որոշակի բաժանում, ընտանիքի անդամներից յուրաքանչյուրը ունեցել է իր պարտականությունները:

Աշխատանքի բաժանման այս ձևը նախնադարյան սոցիալին հասարակության առանձնահատուկ զծերից մեկը պետք է համարել, որ բխում է կոլեկտիվ աշխատանքի բաշխման սկզբունքներից: Տոհմերի քալքալման շրջանում երկրագործական աշխատանքը, իբրև նոր որակ, արդեն տարրերվում էր անասնապահական աշխատանքից, որովհետև երկրագործությունն իր զարգացման պրոցեսն էր ապրում, այժմ հողը մշակվում էր երկրագործական համեմատաբար կատարելագործված գործիքներով, ստաջ էին եկել գյուղատնտեսական ավելի ծանր աշխատանքներ, որոնք կնոջ ուժից վեր էին և պետք է կատարեին տղամարդիկ:

Աշխատանքի բաժանման հանգամանքը դառնում է նախնադարյան համայնքի քալքալման ազգակ, որի պատճառով տոհմի մեջ աղամարդկանց ղեկավարությունը ձևավորվում են անհատական ինքնուրույն տնտեսություններ: Առանձին ընտանիքներն իրենց անասուններով, գյուղատնտեսական գործիքներով և ալլն դառնում են անտեսական միավորներ, արենակցական կապերի հիման վրա կազմում են ազգակցական մեծ կամ փոքր խմբեր, որոնց անդամները աշխատում են միացյալ ուժերով միասին ցանում, վարում, հնձում և կալսում, ստացած բերքն էլ հավասարապես բաշխում միմյանց մեջ:

Ր Ն Տ Ա Ն Ի Ք

Ա. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱԶՄԸ

Համադատատեսիան սլատմական, ազդպրական և ֆոլկլորային նյութերի քննութիւնը ցույց է տալիս, որ Անգրկովկասի քրդերը ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջերը, հիմնականում վարելով ֆեոդալական-նահապետական հարաբերութիւններ, հասարակական ներքին կառուցվածքի տեսակետից ստորաբաժանված են եղել ցեղերի, որոնց մեջ էին մտնում «բան»-երը (ազդակցական-արեւակցական խմբեր), իսկ վերջիններս կազմված էին «մալամազն»-ներից (մեծ ընտանիքներ) և փոքր ընտանիքներից:

Քրդական մեծ ընտանիքը բաղկացած էր լինում 30—70 հոգուց, իսկ փոքր ընտանիքը՝ մինչև 30 հոգուց:

Համարյա մինչև XIX դարի երկրորդը կեսը Անգրկովկասի քրդերը մեծ մասամբ ապրում էին մեծ ընտանիքներով: Հետագայում, առևտրա-արդյունաբերական կապիտալի զարգացման և քրդական զլուգում դասակարգային շերտավորման ուժեղացման հետևանքով, զլուդն սկսում է քաղքայման պրոցես ապրել:

Գլուդի քաղքայման հետևանքով տեղի են ունենում քրդական մեծ ընտանիքների բաժանքներ: Նույն երևույթը առկա էր նաև Անգրկովկասի մյուս ժողովուրդների մոտ: «Հայերի մեջ,— գրում է Ա. Երիցյանը,— ընտանեկան բաժանքները նահապետի կենդանութիւնի ժամանակ սակավապէս են, սակայն վերջին ժամանակ դարձել են հաճախակի երևույթ: Որքան որ զլուդը հեռու է գտնվում մեծ հանապարհներից ու առևտրական շտաներից, որքան որ նա չի նեղվում իրեն հատկացված հողամասերի քանակից և որքան որ ավելի թույլ կերպով է լուրացնում նորագույն ժամանակի արագ

պարգացող կենսական պահանջները, այնքան ավելի կայուն ենք տեսնում ունեոր գերդաստաններ՝ 30—40 հոգուց բաղկացած, նահապետ ժերուկի գլխավորութեամբ: Բայց բավական է, որ այդ պայմաններում մահանա տան մեծը՝ ժերուկը, և ահա նահապետական գերդաստանն սկսում է արոհվել: Սակայն գերդաստանի բաժանքներն ավելի հաճախ տեղի են ունենում ստեղծահոգ ու ոչ այնքան ունեոր գերդաստանների մեջ՝»:

Նույնը կարելի է ասել քրդական նահապետական գերդաստանի մասին, որի բաժանքը նույնպես գլխավորապես տեղի էր ունենում սակավահողութեան հետեանքով: Այդ անսակեալից ուշագրավ է այդ ժամանակաշրջանում հորինված քրդական ասացվածքը, որը բնորոշ էր քալքավոդ ընտանիքի համար:

Մալխոն մալե, մալխոն մալե,
Կուռն մալեյա վե դաուրանե:
(Տան նահապետը, տան նահապետը
Այս շրջանում տան որդին է):

Ընտանիքի ընդհանուր շահերի փոխարեն առաջ են գալիս անձնական շահեր, որոնք բխում էին փոքր ընտանիքների պահանջներից: Սասանվում է ապիտակամորուս նահապետի իշխանութունը, գլխի է բարձրացնում և հետզհետե նրա տեղը զբաղում նրա ձեռներեց, նոր պայմաններին լավատեղյակ որդին: Եղբայրների, հորեղբայրների, որդիների և թոռների բաժանքի ժամանակ, ըստ սովորութեան իրավունքի, հալըր պետք է բաժանվողին տար այնքան անասուն, ցուլք, որքան անհրաժեշտ էր նոր անտեսութուն կամ նոր ընտանիք կազմելու համար: Բաժանվողների ստանալիքի քանակը կախված էր այն հանգամանքից, թե որդիներն ու թոռները, եղբայրներն ու հորեղբայրները բաժանվում են նահապետի, հոր համաձայնութեամբ, թե՛ նրա կամքին հակառակ:

Սոցիալ-տնտեսական նոր պայմաններում, երբ ընտանիքի մալխոն կենդանի էր և եղբայրներն ու որդիները ուզում էին բաժանվել, նա արդեն անգոր էր դառնում իր միանձնյա իշխանութունից օգտվելու:

Գերդաստանում կատարվող բաժանքները երբեմն տեղի էին

¹ А. Ерицов, Казахский уезд, «Материалы по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья», Тифлис, 1886, т. II, 42 204.

աճեցնում ոչ միայն ընտանիքի տնտեսությունը քայքայման, այլ նաև ընտանիքի անդամների միջև գժտությունների, մալխոտի դառամյալ լինելու կամ նրա մահվան, տան հարսների տարրեր ազգակցական խմբերի պատկանելու և միմյանց հետ չհաշտվելու հետևանքով: Սակայն այս հակամարտություններն էլ վերջին հաշվով հետևանք էին մեծ ընտանիքում առաջացած նյութական գժվարությունների և տնտեսական հակասությունների: Երբ տան «մալխոտն» ձերանում էր, հնարավորություն չէր աճեցնում ընտանիքը դեկավարելու, ստիպված էր լինում քաշվել մի կողմ կամ հրաժարվել մալխոտությունից, իսկ գերդաստանի անդամները արդեն միմյանց հետ չէին համերաշխվում, մանավանդ, երբ փոխարինող «մալխոտն» երիտասարդ էր լինում, աստի ընտանիքը արհուրում էր:

Եթե մեծ ընտանիքում ապրում էին բավականաչափ հեռավոր սերունդներ, ապա փոքր ընտանիքում ապրում էին միայն ծնողներն իրենց սրբիներով ու թոռներով, երբեմն տան «մալխոտն» իր հորալիներով:

Հարստանի քրդերի ընտանիքների արհամը տեղի տնեցավ կապիտալիստական հարարերությունները գլուղ ներթափանցելու, նրանց հողագործությունը զրոյվելու՝ նստակյաց կյանք վարելու պրոցեսի սկզբնավորման հետևանքով:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին, սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանների շնորհիվ, քրդական նահապետական մեծ ընտանիքները մեծ մասամբ կազմալուծվեցին և առաջացան փոքր ընտանիքներ: Չնայած այս բոլորին, քրդարնակ վայրերում մեծ ընտանիքների մնացուկները որոշ չափով, թեպետ և անդամների նվազ շանակով, իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1930 թ., որից հետո, շնորհիվ կոլանտեսային կարգերի հաստատման ու քրդերի կոլտուրական մոկարդակի բարձրացման, սրանք ևս ամրողջովին արոճվեցին և ստացվեցին փոքր ընտանիքներ:

Բ. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՓՈԽՆԱԼԱՅԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Քրդական գերդաստանում ապրում էին մի քանի սերունդ՝ պապերն ու տատերը, սրանց որդիներն ու կանայք, թոռներն ու ծոռները, հորեղբայրներն իրենց տատերով ու դուստրերով և այլն: Փոքր ընտանիքի անդամների քանակը համեմատաբար քիչ էր, ինչպես նշեցինք վերը, ամենաշատը՝ ծնողներն իրենց զավակներով,

կամ տան մալխոն իր մի քանի եղբայրներով ու որդիները իրենց կանանցով:

Ընտանիքի անդամները պապին անվանում են «կալիո», որը միենուլն ժամանակ, եթե շատ չէր ծեր, համարվում էր տան «մալխոն», տերն ու անօրենը: Ընտանիքի մյուս անդամները միմյանց հետևյալ կերպ են կոչում՝

Պե, դակի — մայր	Սազուր — սկսարալը
Բալ — հայր	Սասի — սկստար
Կոս — որդի	Բուկ — հարս
Ղիզ — աղջիկ	Նավի — թոռ
Բրա — եղբայր	Նավիճակ — ծոռ
Սպո — հորեղբայր	Բրազի — եղբոր որդի
Կառապ — հորեղբոր որդի	Ղիզապ — հորեղբոր աղջիկ
Սալի (խոսիկ) — քույր	Թի — տեղր

Բացի ակը, հորեղբայրն իր եղբոր որդուն կանչելիս ասում է՝ «կուռն մըն» (աղսո), աղջկան՝ «ղիզա մըն», (աղջիկ): Ջավախները տան մալխոնին կամ պապին անվանում են «բավո», մեծահասակ կնոջը՝ «գայն» կամ «ընն»: Ընտանիքի բոլոր անդամները իրենց արենականից հարսների անվանում են «կնեզ»: Սրանք քրդերի հասարակական և բնատանկան կյանքում գոյություն ունեցող ազգակցական - արենակցական կապերը գրեթե ողջ հասկացողություններ են:

Ֆ. Էնգելսը իրոկեզյան տոհմի արենակցական — ազգակցական ապերը արտահայտող նման բառերի մասին խոսելիս, գրում է՝

«Սրանք միայն դատարկ անուններ չեն, այլ փաստորեն գոյություն ունեցող հասկացողությունների արտահայտություններ՝ արենակցություն, մոսիկություն ու հեռավորություն, միատեսակություն և անմիատեսակություն մասին. և այս հասկացողությունները հիմք են ծառայում ազգակցություն մի ալնպիսի լիակատար կերպով մշակված սիստեմի, որն ի վիճակի է արտահայտելու որևէ առանձին անհատի մի քանի հարյուրի հասնող զանազան ազգակցական հարաբերությունները»¹:

Ընտանիքը ղեկավարելու գործում գլխավոր ֆունկցիան պատկանում էր տան նահապետին: Մալխոն պարտավոր էր բնառնի-

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականություն և պետություն ծագումը, իրևան, 1948, էջ 30:

քի տնտեսութեան, նրա ղեկավարման և հրեխաների դատաւարակութեան գործում արդարացնել իրեն: Ընտանիքում մալխոնից հետո ճանաչվում էին նրա հղբալըներն ու որդիները:

Անդրկովկասյան քրդերի կյանքում հալըական կամ «մալխոնական» իշխանութիւնը բնութանիքում արտահայտվում էր երկու հատկանիշներով, առաջին՝ բնութանիքի տնեցվածքի վրա և, երկրորդ՝ տան թուր անդամների անձնականի վրա տնեցած սովորութեան իրավունքներով, որպիսի իրավունքները մալխոնն կիրառում էր ամենաշն խոստովեամբ:

«Մալխոն գոյալ» (մալխոնն է տակ), հաճախ կրկնում էին քրդերը, դա նշանակում էր՝ մալխոնի կողմից գրված խնդիրը պետք է կատարվի անհնգորեն:

Ըստ քրդական հաճապետական ընտանիքի իրավաբանման, մալխոնի իրավունքը զավակների և բնութանիքի մշտա անդամների վրա ավելի մեծ էր, քան տան տնեցվածքի վրա: Այս հանգամանքը աղերսվում է հաճապետական գերդատտանի արտադրական կենցաղի, տնտեսական պայմանների, մասամբ էլ հնազուն շրջանի ընտանիքի տրադիցիաների հետ, պայմաններ, որոնք ստիպում էին ընտանիքի թուր անդամներին ենթարկվել բնութանիքի մալխոնին:

Քրդերի հասկացողութեամբ, ընտանիքի անդամները պետք է հնազանդվեին ընտանիքի մալխոնին ոչ միայն իրեն տուն ղեկավարող ուժի և հոգատար ավագի կամ ծնողի, այլ նաև իրեն արտադրութեան հմուտ ղեկավարի, ընտանիքի տնտեսական գործերը լավագոյն ձևով կազմակերպողի: Մալխոնն իր իշխանութեամբ նման էր տոհմապետի, միայն այն տարբերութեամբ, որ տոհմերում տոհմապետին ընտրում էին, իսկ քրդական ընտանիքում, ընտանիքի անդամների փոխադարձ համաձայնութեամբ, նշանակում էին հղբալըներից կամ որդիներից մեկին ու մեկին իրեն ընտանիքի ղեկավար:

Ընտանիքի տնեցվածքի նկատմամբ ավագ հղբալըներն ու որդիները և բնութանիքի մշտա անդամները նույնպես տնեին որոշ իրավունքներ, առաի և մալխոնն կարեոր գործարքների գլխելիս սովորաբար խորհրդակցում էր նրանց հետ: Իսկ պետք է բացատրել նրանով, որ ընտանիքի անդամներն իրենց ամենօրյա աշխատանքներով ընտանիքի համար ստեղծում էին բարեքներ, շատացնում նրա շարժական և անշարժ գույքը, իրենց արջան գնով պաշտպանում ալդ տնեցվածքը ավագակներից, հափշտակիչ-

հերից: Ահա թե ինչու «մալխոեն» նրանց հետ չէր կարող հաշվի չնստել: Ընտանիքի հասակավոր անդամները, այդ թվում մեծահասակ կանայք, իրենց որոշ իրավունք էին վերապահում միջամտելու ընտանիքի անդամներին ձեռքով ստեղծված տնեցվածքի տնօրինմանը: Հատկապես ախպիսի ծանրակշիւ հորեցի լոծելիս, ինչպիսիք էին ցեղամիջան և հերցեղալին կոիմների, կնոջ տոնանգաման, վրիժառուիթյան և այլ հորեցի, տան «մալխոեն» անպայման խորհրդակցում էր ընտանիքի մյուս անդամներին հետ, որից հետո իր խոսքն էր ասում քրդական համայնքի «մալխոենների» խորհրդին:

«Առաջ,— ասում է Լաչինի շրջանի Աղջաքենդ գյուղի բնակիչ Ժեղուհի Ալիեր,— մեր տան տերը «միրքարան» էր: Միրքարան» ղեկավարում էր մեր ընտանիքի ամբողջ գործունեությունը, բայց շատ անգամ նա առանց տան հասակավոր մարմանց և կանանց գործ չէր բռնում, մանավանդ ընտանեկան եկամուտները կուտակելու ու ծախսեր կատարելու ժամանակ: Նա միշտ հաշվի էր առնում ընտանիքի անդամների կարծիքը և հետո կարգադրություններ անում: Մենք հարգում ու սիրում էինք մեր ընտանիքի մեծին՝ «միրքարալին»:

Սա ցույց է տալիս քրդական ընտանիքի ղեկավարման դեմոկրատական կոդը, որը գոյություն է ունեցել անցյալում: Չնայած ընտանիքի «մալխոեն» տան ունեցվածքի տերն ու տնօրենն էր համարվում, ինքը կառավարում գերատոմարը, ալնուամենայնիվ, ամբողջ տնեցվածքը կազմում էր ընտանիքի բոլոր անդամների սեփականությունը, որից իրավունք ունին օգտվելու ընտանիքի բոլոր անդամները հավասար չափով: Սակայն «մալխոեն» ամեն ինչ իր անձնական սեփականությունը համարելու իրավունք էր վերապահում: Երբեմն ընտանիքում առաջացած անախորժություններին վերջ տալու համար միջամտում էր տվյալ ազգակցական խմբի կամ «բնրի» ղեկավարը:

Բացի շարժական և անշարժ գույքի նկատմամբ տնեցած իրավունքից, մալխոենի կամ հոր իշխանությունը տարածվում էր նաև իր եղբայրների, սրանց որդիների, թոռների և ընտանիքի մյուս անդամների վրա: Այս առթիվ կան ազգագրական, ֆոլկլորային բազմաթիվ նշանակություն:

¹ Գրի Է. առնվել հեղինակի կողմից 1933 թ. Լաչինում:

«Անցյալում,— հաղորդում է Թալինի շրջանի Գլավթո պաշտօնակից Թերանի Այրը,— մեր բնառանքի մալխոեն Աթամե Ալոն էր։ Ոչ ոք չէր կարող նրա առածը չկատարել, նա իրավունք տներ մինչև անգամ իրեն չենթարկի ողորդներին կամ կորալներին հետաքննել բնառանքից, նրանց ոչինչ չտալով տան տնեցվածքից»։

Սա ցույց է տալիս, որ քրդական որոշ ցեղերի մեջ հոր կամ «մալխոենի» իշխանությունը ավելի խիստ է կոկի, քան մի ալ ցեղի մեջ։ Անտառանալիով, բնառանքի անգամին ալս կամ ալս պատճառով իր իրավունքներից զրկելու տարածված երևույթ չի կոկի։ Իսկ կարող էր տեղի տենալ բացառիկ բնառանքի ընդհանուր շահերին խիստ վրասկալ գեղքում, երբ բնառանքի ալս անգամը «մալխոար», «բեդա», «բեդալ» էր համարվում, շտալում տան հարստությունը, իր վարքով արատավորում հասապետական գերդաստանը, արհամարհում աշխատանքը, որը բնառանքի հարստությունը ամենաճիմնական տղրչալն էր համարվում։ Անարժան որդիներին, կորալներին կամ բնառանքի մյուս անպաշտներին ընտանիքից արտաքսելու և տնեցվածքից զրկելու համար քրդերը չէին մեղադրում բնառանքի մալխոենին, ընդհակառակը, նմաների մասին հասարակական կարծիք էր կազմվում, որով գատապարտվում էր նրանց վարքագիծը։ Բնառանքի մալխոենի և հոր իշխանությունն մեջ տան գալտկների վրա տնեցած իշխանության վերաբերյալ մեծ տարբերություն չէր նկատվում։ Սովորական իրավունքի համաձայն, տան գալտկները ինչքան ենթարկվում էին իրենց հորը, նույնքան էլ պարտավոր էին ենթարկվել «մալխոենին»։ Իսկ ավելին, որդիները երբեմն ավելի շատ ենթարկվում էին մալխոենին, քան հոր կամքին։ Այլ պո բնական է, ատհմալին արագիցիաների համաձայն, ալս թվում՝ բոս ավագություն կարգի, որդիները պարտավոր էին նախ ենթարկվել մալխոենին, ապա հորը։

Այսպիսով, անգրկովկասյան քրդական բնառանքում «մալխոեն» կարգադրիչ էր ու հրամարդ, գատապարակող, բնառանքի բոլոր անպաշտները՝ փոքրից մինչև մեծը, պարտավոր էին լուրջամբ և հեղաթյամբ ենթարկվել նրա կամքին։ Ուշագրավ է բնառանքի անպաշտների վրա տնեցած մալխոենական իշխանության բնութագիրը, որ տալիս է Ապարանի շրջանի Ալագլուղ պաշտօնակից, 97 տարեկան Լեռն։

«Ապարանի շրջանի քրդերը (քուրդ կեդիները), հալերն ու

¹ Դրի է առնվել հեղինակի կողմից 1946 թ.։

աղբբեջանցիները միշտ հետեւում էին պապինական հին սպաթին: Մալխոնն ընդհանրապես, իսկ կանանց և որդիների նկատմամբ կապանին կամ մեծահասակ մայրը ընտանիքում իշխող էին հանգիստանում: Ընտանիքի բոլոր անդամները պարտավոր էին լսել նրանց, կատարել նրանց հրամաններն ու կարգադրությունները: Առանց տան մալխոնի և կալանու կարգադրության և համաձայնություն, ընտանիքի ոչ մի անդամ ոչինչ չէր կարող կատարել, ոչ մի չոփ իր տեղից շարժել¹:

Բացի վերեւում մոտանշվածից, ընտանիքի բոլոր անդամները, առանց մալխոնի կամ կալանու թեւադրանքի, համարվում անգոր էին ընտանիքի հետ առնչվող գրացիական որեւէ ինչի ինքնուրույն կերպով լուծել, եթե անգամ ընտանիքի անդամների ալլ. ձեռներեցությունը սվելի մեծ օգուտ բերեր ընտանիքի բարեկեցությունը: Այնուամենայնիվ, ընտանեկան սովորավոր համաձայն, հոր կամ մալխոնի կառավարման ալլ ձեռն իր էությունը շնորհակալ էր Անդրկովկասի քրդական ընտանիքի կյանքում:

Ընտանեկան հարաբերությունները պարզաբանելու տեսակետից, հետաքրքիր է գերդաստանի անդամների վերաբերմանը մալխոնի նկատմամբ՝ նրա խոր ծերության ժամանակ: Այն ժամանակ, երբ գերդաստանի մալխոնն շատ էր ծերացել և արդեն անկարող էր տունը լավ ղեկավարել, նրա անդամները, եղբայրներից սկսած մինչև հարսներն ու թոռները, սկսում էին նրանից երես դարձնել: Սրա հետեւանքով նման գերդաստանում առաջ էին գալիս անախորժություններ, տեղի էին ունենում բաժանքներ:

Այսպիսով, խոր ծերության հասակում «մալխոնի» իշխանությունը կորցնում էր իր ուժի թե՛ ընտանիքում և թե՛ դրացիների մոտ: Մալխոնն ինքն էլ զգում էր, որ արդեն կորցնում է ընտանիքի անդամների և գույքի նկատմամբ իր ունեցած իշխանությունը: Նման մալխոնների մոտին քրդերն ասում էին. «Ժր խոտ էջըդ բույա» (ինքն իրենից ձանձրացել է):

Մալխոնն ալլ զեպքում ինքն էր հրաժարվում ընտանիքի ղեկավարությունից: Նոր «մալխոնն» և ընտանիքի մյուս անդամները հաշվի էին առնում ծերացած «մալխոնի» խորհուրդները՝ իր բնական փորձի տեր մարդու: Մալխոնն իր իշխանությունը հանձնում էր իրենից կրտսեր եղբորը կամ անդրանիկ որդուն, նախած նրանցից որն էր ընդունակ ընտանիքը լավ ղեկավարելու: Դա կա-

¹ Գրի է առել հեղինակը 1954 թ.:

տարվում էր ընտանիքի հասակավոր անդամների համաձայնությունով:

Այլազություն կարգը պահպանվում էր նաև մալխոնի մահից հետո: Թալինի շրջանի «Բարավա» կոչված հզդիական ցեղի մոտ «մալխոնի» մահից հետո, սովորաբար, ավագությունն անցնում էր ամենամեծ որդուն, իսկ երբ ավագ որդին հիվանդ էր կամ անճարակ, մալխոնությունն անցնում էր մահացածի միջնակ կամ կրթասիր որդուն: Արտաշատի շրջանի մահմեդական քրդերի մեջ տան իշխանությունն ստաջին հերթին հանձնվում էր ավագ հզդորը, եթե «մալխոն» հզդալը չունենար՝ ավագ որդուն: Նախկին Ղարաի մարզի Տեկորի շրջանի քուրդ հզդիների մեջ հոր կամ տան «մալխոնի» մահից հետո ընտանիքի նոր «մալխոն» իրավունքները փոքր չափով սահմանափակվում էին: Մալխոնն ալս դեպքում, ընտանեկան լուրջ խնդիրներ լուծելու ժամանակ, անպայման պետք է խորհրդակցեր հորեղբայրների, հզդալների և ավագ որդիների հետ, ապա նրանց հետ համաձայնվելուց հետո միայն լսվում էր ալս հարցերը: Նոր մալխոնն պետք է զոռաշատի իր երկխոսների և կնոջ համար ավելի շատ ծախսեր կատարելուց: Անձնական ծախսերը, ստանց ընտանիքի մյուս անդամների համաձայնություն, կարող էր ստաջացնել դժգոհություն և անախորժություններ:

Անդրկովկասում, մանավանդ 1880-ական թվականներից հետո, ընտանիքում «մալխոն» անսահմանափակ իշխանություն նվազեցման պատճառներից մեկը հին կենցաղի գեմ ըմբոստացող քուրդ նոր սերնդի պաշտարն էր: Նոր սերնդի ներկայացուցիչներից շատերը, որոնք ապրում, աշխատում էին Անդրկովկասի կենտրոնական քաղաքներում, շփվում էին ալլադգիների հետ և իրենց վրա կրում նրանց ազդեցությունը, որն էլ հենց դրսևորվում էր անախորժական հարաբերություններում:

Այս փաստերի հիման վրա կարելի է հզդակացնել, որ «մալխոնի» մահվամբ կամ նրա խոր ծերությունից հետո, ընտանեկան նոր պաշտաններում, տան իշխանությունն անցնում էր հորեղբորը, կրտսեր հզդորը կամ ավագ որդուն, և ճնորհիվ ընտանեկան ալս նոր պաշտանների, նվազում էին նոր մալխոնի իրավունքները: 'Իս ցույց է տալիս, որ տեղի էր տնկնում ընտանիքի մալխոնի իշխանություն հիմքերի երկում:

Գերագուսանի «մալխոնի» մահից հետո, ընտանիքի իշխանությունն ժառանգորդը, դա լինելու նախկին «մալխոն» հզդալը, թե որդին, միևնույն է, չնայած մալխոնական իշխանություն հիմքերի

թուլացմանը, իրեն էր ենթարկում տան մյուս անդամներին, նրա հղբալըներն ու որդիները, ընտանիքի մյուս անդամները և բոլոր պամամներն ու կնիզները ընտանիքի կյանքը բարեկեցիկ վիճակում պահելու ոգով ստորոգյալ, ամեն կերպ աշխատում էին օգնել նոր «մալխոեին», միացյալ ուժերով պահպանել, ավելացնել ընտանիքի ունեցվածքը:

«Մալխոե չխասի ժի խրար բա, մալ լա մալա» (որքան էլ տանտերը վատ լինի, տունը մերն է), հաճախ կրկնում էին քրդերը: Բալց հերեմն էլ այս ընթերցմանը հակառակ, որոշ ընտանիքներում առաջացած հակասությունների հետևանքով, հորեղբայրներն ու հղբալըները, որդիներն ու թոռները չէին հաշվում այն մաքի հետ, որ իրենց նոր «մալխոեն» փորձում է նույնությունը կերտել ախ իրավունքների, ինչ որ տներ հինը: Եթե ընտանիքի անդամները զանում էին, որ «մալխոեն» անընդունակ է ընտանիքը գեկավարել, փոխում էին նրան, ընտանիքի մի ավելի բանիմաց ու զործունյա, բալց անպայման տարեց սղամարդ անդամներից մեկով: Սակայն ալապիսի գեպերի քիչ էին պատահում: Եթե ավելի ընտանիքում գեկավարելու համար համապատասխան տարեց մարդ չկար, այն ժամանակ ընտանիքի գեկավարման գործը, անդամների պահանջով, իր վրա էր վերցնում կրտսեր հղբալըներից կամ որդիներից ամենից ընդունակը: Սակայն ալապիսի ընտանիքային հազվադեպ էին և բնորոշ չէին քրդական ընտանեկան կենցաղին: Եթե «մալխոեն» ընտանիքի թե՛ տնտեսական գործունեություն և թե՛ անդամների անձնականի նկատմամբ տեղի ու տնօրեն էր, հրամայող ու գեկավար, ապա հալըր իշխում էր միայն կնոջ և զավակների վրա և իրավունք չտներ իստանվելու ընտանիքի մյուս անդամների գործերին: Ինչքան որ «մալխոեն» և հալըր խիստ էին ընտանիքի պատիվը բարձր պահելու գործում, այնքան էլ բարի էին և սրտացավ ընտանիքի անդամների նկատմամբ: Քրդական նահապետական ընտանիքի անդամների մեջ կար սեր և համակրանք միմյանց հանդեպ: Հոր կամ ընտանիքի «մալխոեի» սերը այնքան ուժեղ էր որդիների նկատմամբ, որ հաճախ «մալխոեն» կամ հալըր տան գեկավարությունը հանձնում էր ավագ որդիներից մեկին ու մեկին, որը «մալխոեի» օգնությամբ սովորում էր տան գեկավարել¹:

¹ См. С. А. Егуазаров. Краткий этнограф. очерк курдов Эриванской губернии, «Занески Кавк. отд. русск. геогр. об-ва», Тифлис, 1891, кн. XVIII (вып. II), էջ 95:

Նախատուվեալական շրջանի քրդական ընտանիքում չնայած իշխում էր նահապետականութեանը, ախտամեկնախնիւմ, քրդահին զգալի կշիռ ու ազատութեան էր վաշկում, որը բացատրւում է սոհմալին մալրիշխանական կարգերի մնացեալների զգալի առկայութեամբ: Մալխոսից հետո ընտանիքում ամենանշանակալից գեւորը, ինչպէս ասուց, «կալալանին» էր, որը սովորաբար մալխոսի կինն էր լինում և թե՛ տան կանանց մեջ, թե՛ հրկառ. սեռի կրտսերների նկատմամբ գեկաւարի գերում էր զանվում: Նա նրանց մեջ կատարում էր աշխատանքի բաժանում: Տան մասանի բանալիները զանվում էին նրա ձեռքին, մալխոսի բացակայութեան գեպքում հաճախ նա կատարում էր մալխոսի ֆունկցիաները ընտանիքում: Կալանիի խոսքը անխտիր հաշվի էր առնվում ընտանիքի բոլոր անդամների կողմից: Բացի նրանից, որոշ իրավունքներ ունեին նաև ընտանիքի մյուս կին անդամները, որոշ գեպքերում կալանին կամ անվանի քրդահիններից որեւէ մեկը հանդէս էր գալիս իրրի ցեղապետ, վրիժառու, պաշտարի ընթացքում հերոսաճառ անուն վաստակում և ալին: Նրանք մասնակցում էին ցեղալին խորհրդի ժողովներին:

Ինչպէս գիտենք, մատրիարխատի օրով թե՛ ընտանեկան և թե՛ հասարակական հարաբերութեաններում մալրը, կինը գեկաւար գեր է կատարել, նա է անօրինել հասարակական և ընտանեկան գործերը: Տղամարդը սոհմի սովորական անգամ է եղել՝ որսորդ, աշխատող, բայց ոչ գեկաւար:

Քաջվորական և կիսաքաջվորական կյանք վարող քրդերի մաս կանալք, նստակցաց կյանք վարող քրդերի և հարեան ժողովուրդների կանանց համեմատութեամբ, ավելի ազատ և համարձակ են եղել:

Այս երևույթը դրսևորվել է քրդական բազմերանց բանահյուսութեան մեջ ևս: Բազմաթիւ հեքիաթներում քրդահին հանդէս է գալիս իրրի ախրապետող, աժեղ կամքի տէր, ինքնաբուշն, հպարտ, հրամայող, օգնող, անխաբախ, անձնագոհ և ռազմատենչ: Քրդահո ընտալութեան տիպիիի գծեր տեսնում ենք «Զրլի», «Մամե և Զինե», «Մամե և Ալշե» և այլ պոեմներում: Քրդահին երեսը չէր ծածկում, տղամարդկանց հետ համահաւասար չափով մասնակցում էր սազմական գործողութեաններին: «Բասե» պոեմի հերոսահին Բասեի գլխավորութեամբ քրդական Սիպիս ցեղը հաղթում է քրդական Մահմադ ցեղին, սազմի գաշտում թողնելով հարյուրավոր սպանված ու վիրավոր:

Ահա թե ինչ է ասում Բասեն.

«Եվ նիդալը իմ ձեռքին,
Հետեւեցե՛ք ինձ, կղրալընե՛ր,
Ջարդեցե՛ք թշնամիներին անխնա,
Հաղթենք մենք սաղմի դաշտում»¹:

Ինչքան որ Բասեն բարի է և անխաբդախ, ալնքան էլ խիստ է և անխնա թշնամիների նկատմամբ:

Մինչև անգամ նախասովետական շրջանում, ցեղամիջյան և ներցեղային կոնֆլիկտի ժամանակ քրդուհիները բավական մեծ դեր էին խաղում, իրենց ամուսիններին, ցեղակիցների հետ միասին կոպում էին ակոյանների դեմ:

Տղամարդու և կնոջ հարաբերությունների պատկերը ընտանիքում միանգամայն այլ է հայրիշխանություն օրոք: Մայրական իրավունքի տապալումով ժողամարդը իր ձեռքն առավ նաև տան ղեկավարությունը և կինը կորցրեց իր պատվավոր դիրքը, ստրկացվեց, դարձավ լոկ նրա ցանկությունների ստրկուհին և Երեխա ծնելու հասարակ գործիք»²:

Այս Երեւելիք իր ցալտուն դրսևորումն է գտել նաև անդրկովկասյան քրդերի կենցաղում: Նախասովետական շրջանում քրդուհին, հայրիշխանական ընտանիքի սովորությունների հիման վրա, պարտավոր էր ամուսնու արեւակից հասակավոր մարդկանց նկատմամբ լինել չխոսկան: Այդ պատճառով էլ դիմացիներն իր միտքը հաղորդելու համար քրդուհին սովորաբար խոսում էր դիմախաղերով և ձևանալեզվով:

Դիւսալորապես կրտսեր հարսը ընտանիքում և ընտանիքից դուրս պարտավոր էր ամուսնու և ընտանիքի հասակավոր մյուս բոլոր անդամների կամքը կատարել, այլապես նրան տալիս էին «Բեշարմ», «Ֆորդ», «ուռդալըմ» և այլ ածականներ: Բացի ընտանիքը ղեկավարող ալրուց, քրդուհին իրավունք չունէր մասնակցել հասարակական գործերին, հավաքույթներին և որեէ ինդրի շուրջն իր վերաբերմունքը ցուցաբերելու, իսկ կավանին սահմանափակ իրավունքներ ունէր և ալն էլ միայն ընտանիքի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս մեր «Թալինի շրջանի ազգադրութունը» աշխատութիւնը, որը գտնվում է Պետ. Պատմական թանգարանի ազգագրական արխիվում:

² Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականութեան և պետութեան ծագումը, Երևան, 1948, էջ 75:

Այս երևույթները հալոյի շխտական հարաբերութեանն են պատկեր են և մնացուկային ձևով շարունակվում էին գոյութեան տնկնալ անդրկողմնական քրդական գերդաստանում:

Քրդական նահապետական մի գերդաստանից մի ալլ գերդաստան տեղափոխվող կինը բացի օժիտից, որը նրա անձնական սեփականութեանն էր հանդիսանում, իրավունք չունէր իր հետ տնկցվածք վերցնելու:

Ընտանիքում ամուսնու վերաբերմունքը կնոջ նկատմամբ ցույց էր տալիս, որ կինը նրա ստորադրյալն է, իսկ ինքը կնոջ գլխի տիրը, նրա կյանքի տնօրինողը: Կնոջ ընտանիկան փակ կյանքը, նախնիսկ իր ամուսնու հետ ալլոց ներկայութեամբ չխոսելը և անգամ միմյանց անտն տալն ամոթ համարելը (լավագոյն գեպքում ամուսինը կնոջը կանչում էր «կտան» լատով), ամուսնու խանդոտութեան պատճառով սղամարդկանց հետ ազատ չխոսելն ու հարկանների շտան քիչ գնալը, սղամարդկանց հետ սեղան չհասելը, հասարակութեան մեջ քիչ երևալը ու նման սահմանափակումներ քրդահուն գրել էին նվաստ վիճակի մեջ:

Կնոջ վիճակը ընտանիքում պարզաբանելու տեսակետից հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ քրդական ընտանիքում կնոջ համար մեծ ամոթանք էր համարվում գատարան գնալը, մինչև անգամ վկայութեան տալը որևէ հանցագործի վերաբերյալ: Կնոջ համար ընտանիքում ստորացուցիչ էր այն հանգամանքը, որ նրան անսուրբ էին անվանում: Քրդերի կարծիքով, կնոջն անսուրբ էին դարձնում գաշտանն ու ծննդաբերութեանը, դրա համար էլ սրբափալերում, շէյխների սուրբ օջախներում կնոջն իրավունք չէր սրբվում գահաբերվող անասուններ և թռչուններ մորթելու:

Կնոջ նվաստացումը տուկա էր քրդական թե՛ շահագործող և թե՛ աշխատավորական ընտանիքներում, միայն այն տարբերությունով, որ աշխատավորական ընտանիքի կանանց համեմատությամբ, աղաների, բեկերի կանայք գտնվում էին հրամայողի դերում և անխնա շահագործում էին «ջարխներին» ու «խուլամներին»:

Նահագործող գառակարգի ներկայացուցիչների կանանց ապրելակերպը տարբեր էր աշխատավորական ընտանիքների կանանց ապրելակերպից: Աղաների, բեկերի և հարստաների կանայք ապրում էին փարթամութեան մեջ, չէին աշխատում, վալելում էին արիջների աշխատանքը: Ահա թե ինչ է գրում ալլ մասին քրդերի կենցաղին քաջածանոթ Սաչատուր Արովյանը:

«Իշխանների և ափաղների կանայք,— ասում է նա,— սիրում

ենն պճնադարձվել, հապնվում են մեծ ճաշակով, ման են գալիս մեծաքան թանկագին զգեստներով, լանջ ու գլուխը դարձաբուս են թանկարժեք ակններով, արծաթով, ոսկով, մարգարիտներով և սովորաբար ամբողջ օրն անց են կացնում անգործություն մեջ, շրջապատված սարակների և սարկահիների խմբերով, իսկ հասարակ մարդկանց կանաչք, ընդհակառակը, կատարում են բոլոր տնային և գաշտային ծանր աշխատանքները¹:

Ընտանիքում մայրը կամ կալանին հարսներին սովորեցնում էր գորգ գործել, կարել, տան մաքրել, ծառայել հյուրերին, տան մեջ կատարել բազմաթիվ այլ ծառայություններ. մի խոսքով աչն, ինչ որ նա ինքը գիտեր: Գործել և կարել չխմանալը քրդահու համար ամենամեծ ամոթն էր համարվում:

Աղջիկ սպելու ժամանակ առաջին հերթին հարցնում էին, թե այսինչ աղջիկը «զանալա՞», տակ է՝ գորգ, գուլպա, ձեռնոց գործել գիտի, թե չէ: Ինչպես մալխոնին, նույնպես և տան կալանու նկատմամբ վատ վերաբերվող հարսը կամ տան կնեզը ապերախտ էր համարվում, վատ արարքի տեր, իր ցեղն ու բարը չճանչող կամ արհամարհող:

Կալանին ոչ միայն կատարում էր տան գործերը, այլև զրադվում էր կանանց և երեխաների դաստիարակման գործով, աշի-ու-շով հետևում էր հարսների և աղջիկների բարոյականությունը: Բավական էր, եթե հարեան ադամարկանցից մեկը շեղ աչքով նայեր տվյալ ընտանիքի հարսներից կամ աղջիկներից մեկին ու մեկին, աչն ժամանակ առաջ էր գալիս անախորժություններ: Երբ կալանին տեսնում էր, որ հարսներից մեկն ու մեկը խելոք է, շուտ ըմբռնող, նա վստահում էր նրան տնային որոշ գործերը ինքնուրույն կերպով կատարելու, ինչպես, օրինակ՝ կաթնամթերքների պատրաստել, տան աղջիկներին և հարսներին ղեկավարել, կերուկուր պատրաստել և այլն: Դա կատարվում էր նրա համար, որ պեսզի կալանու բացակայության ժամանակ վերջինս կարողանար կանացի գծով ընտանեկան գործերը վարել: Այստեղ, իհարկե, նախապատվությունը արվում էր ավագ հարսին կամ ավագ եղբոր կնոջը, թեկուզ վերջինս հասակով փոքր լիներ կրտսեր եղբայրների կանանցից:

Ընտանիքում եղբայրների և հարսների փոխհարաբերությունների մասին խոսելիս պետք է նշել, որ փոքր եղբայրները մեծ

¹ Խ. Աբովյան, Քրդեր, «Սովետական պրակտիկություն», № 9—16, Երևան, 1941, էջ 97:

եղբայրներին, իսկ փոքր հարսները մեծ հարսների նկատմամբ խոհեմ էին պահում իրենց:

Ընտանեկան պայմաններում ավելի վատ էր նորահարսի վիճակը: Ընտանիքում հարսները կատարում էին ամեն տեսակ աշխատանքներ, մանավանդ նորահարսները, որոնք պարտավոր էին ամենից առաջ խոնարհաբար կատարել մալխոսի, կավանու, տեղերերի և ավազ հարսների կարգադրությունները: Ընտանիքում անտանկի վիճակ էր ստեղծվում այն հարսի համար, որի կուտուժյունը նախքան նորափեսայի տուն գնալը խախտված էր լինում: Այս դեպքում ընտանիքի բոլոր անդամները, սղջ շրջապատը նախատում էին նրան, նա դառնում էր ծեծի, արհամարհանքի առարկա և հեռացվում էր ընտանիքից: Բացի այդ, դրա համար ավելի ընտանիքին սպառնում էր զգրախառնվյալ, այսինքն՝ ընտանիքում դժբախտ էր իրենց հարսի պատիվը խախտողից վրեժ լուծելու խնդիրը, որի հետևանքով կորչում էին տատնլակ կյանքեր: Քրդուհու համար անախորժ վիճակ էր ստեղծվում նաև բազմակնություն հետևանքով: Ընտանիքում հաճախ տեղի էին ունենում գժառնվյալներ: Ունեոր սղամարդը մինչև երեք կին էր տանում՝ նրանց յուրաքանչյուրի համար վճարելով գլխադին: Այդ հնարավորություններից դուրս էին չքավոր սղամարդիկ:

Մահմեդականությունը նույնիսկ խրախուսում էր բազմակնությունը: Եզդիական կրոնն էլ դեմ չէր բազմակնության: Մի սղամարդու կանայք իրար նկատմամբ կոչվում են «հուր»: Սրանք շարունակ նախաճում էին միմյանց և ամեն մի չնչին բանի համար կռվում ու նախատում իրար: Սրանցից շատերը, չգիտնալով հեռիական կյանքին, փախչում էին այլ սղամարդկանց հետ: Հարուստը միջոցներ ուներ իր ունեցած կանանց թվին ավելացնելու մի գեղաստի սղջիկ ևս, վերջինիս ցանկությունը իր ծնողների և պսմամների կողմից քիչ էր հաշվի առնվում:

Ընտանեկան հարաբերությունները պարզարանելու տեսակետից անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նաև քրդական ընտանիքում դոյուժյուն տնեցող ավազություն կարգի վրա:

Ավազության կարգը տոհմային շրջանի հասարակական փոխհարաբերությունների արգասիք է և առաջ է եկել աշխատանքի հասակային բաժանման հիման վրա: Դրանով հարգվում էր կյանքի փորձառությունը ձևով բերած և իմաստությունը յուրացրած ավազ սերունդը:

Տոհմային այդ սովորության վերապրուկը շատ ուժեղ էր՝ անդրկովկասյան բոլոր քրդերի մեջ և բավական մեծ դեր էր խաղում նրանց ընտանեկան կյանքում: Ըստ ավագության կարգի, կրասերը պարտավոր էր ենթարկվել ավագին և ամեն դեպքում՝ նախապատվությունը տալ նրան, դա լինելը կին, թե տղամարդ, միևնույն է:

Ընտանեկան կյանքում ավագության կարգը հետևյալ կերպ էր զրսեորվում: Տանը ընտանիքի բոլոր անդամները նստում էին ավագության կարգով: Ամենապատվավոր տեղը տրվում էր ընտանիքի ամենաավագ անդամին (տղամարդիկ առանձին էին սեղան նստում): Թե՛ կերակուր բաժանելիս, թե՛ ճաշելիս, թե՛ ամուսնանալիս, նույնիսկ քնելիս ավագության կարգը պահպանվում էր: Կանանց մեջ հարգանքի կարգը ավելի ուժեղ էր: Ավագության կարգի համաձայն, եթե մեկը ներս էր մտնում, նրանից կրտսերը ոտքի էր կանգնում և իր տեղը հրամցնում ավագին: Նույն հարգանքն այժմ էլ շարունակվում է մեծերի նկատմամբ: Տան մեծի մոտ փոքրը խոհեմություն էր համարում՝ ամոթխածություն մը լուծվուն պահպանել: Տան մեծի մոտ կրտսեր տղամարդու համար ամոթ էր համարվում իր կնոջ հետ ազատ խոսել, իր երեխային գրկել: Որե՛կ դործ կատարելիս, խորհրդակցելիս, ուտելիս, խմելիս, նստելիս, հյուր գնալիս, լողանալիս և այլն առաջնությունը տրվում էր ավագ կնոջը:

Փրդահինների մեջ ավագին հարգելը արտահայտվել է նաև չխոսկանությունով: Այդ նպատակով հարսները երկար ժամանակ չէին խոսում իրենց կեսրայրի ու սկեսորի և տեգրի հետ: Հարսները խոսում էին միայն չամուսնացած տալերի հետ: Նրանք սկեսորի և սկեսրայրի մոտ խոսում էին դիմախաղով, ձևաքերի, զլխի և ուրիշ շարժումներով, երեխայի միջոցով, հազվադեպ դեպքում՝ բացականչություններով:

Տան ղեկավարի մահանալուց հետո, նրան փոխարինում էր նրա ավագ եղբայրը, ավագ եղբոր մահից հետո տան ղեկը անցնում էր կրտսեր եղբոր ձեռքը: Նույնն էր կատարվում կանանց դժով: Եթե սկեսորը մահանում էր, տան անտեսական զործերի ղեկավարումը անցնում էր մեծ հարսին, վերջինիս մահանալու դեպքում էլ՝ նրանից կրտսեր հարսին և այլն:

Մեծ է հարգանքը ծնողների նկատմամբ, «վախտա դըբեն դե ու բավ, ու դըսակընա» (երբ ասում են հայր ու մայր, արեն է կանգնում), ասում է քրդական խորիմաստ ասացվածքը:

Փոխադարձ հարգանքի օրհասկիտից մեծ նշանակություն ունեւո
նաեւ ընտանիքի անդամների միմեանց զիմելու ձեւը: Օտարների
ներկայութեամբ հալըր տղալին անմանում է Վատե մըն» (իմ որդի),
տղաներն ու սղջիկները հորը՝ Բրավե մա» (մեր հայր), կամ՝ Վզլա

Ավագների խորհուրդ

մա» (մեր մայր), թոռներն ու ծոռները պապին կոչում են Վալիկ
մա», (մեր պապին), տատին՝ Վալիկա մա», հարսները սկեսրալին՝
Վալիկա մա», սկեսրոջը՝ Վալիկա մա», քեռին իր քրոջ որդուն՝
Վալիկա մա» (քրոջ տղա), Վալիկա մա» (քրոջ տղայի), վերջիններս
էլ նրան անմանում են Վալիկ:

Ի նշան հարգանքի, աներն ու փեսան նույնպէս իրար անուն-
ներ չէին տալիս: Աները փեսային անմանում է Վալիկա, իսկ փե-
սան աներոջը՝ Վալիկա, զոքանչին՝ Վալիկ:

Դիւտատունը փոքր լինելու գեպքում ծերերն ու պատգմները
քնում էին առանձին սենյակներում, իսկ հարսներն ու ամուսինները՝
առանձին: Ըստ սովորութեան, ամուսնութեան կարգը պետք է պահ-
պանվեր նաեւ «հեռիներին» մեջ, բայց նրանց մեջ տեղի ունեցող
անհաշտութեւնների ու նախանձի պատճառով խախտւում էր այդ
կարգը:

Ավագութեան կարգը արտահայտում էր նաև հյուրընկալութեան մասնակ:

Քրդական «Մամե և Զինե» կամ «Մամե Ալան» սիրային վիպերգում հյուրասիրութեանը այնքան մեծ տեղ է գրավել, որ պոեմի գլխավոր հերոս Նարաթափինը, կորալները Ճականի և Աֆանի (կամ Հասանի) համաձայնութեամբ, հանուն հյուրասիրութեան և դաստարակութեան, իր հարսին՝ Զինե խաթունին (Ճականի նշանածին) տալիս է իրենց մոտ՝ «Ջզիրա Բոթան» հյուր եկած, Զինեի սիրով տարված Մամե Ալանին:

«Մամե Ալան» վիպերգում կորալներից մեկը՝ Հասանը, Մամեի մասին ասում է՝ Yro yan emê meraqê dilê mêvanê xwe bi cameri biqedînin, yan jî emê navê xwê jî dinê hilînin¹ (այսօր տղամարդու պես մենք մեր հյուրի ցանկութեանը պեսք է կատարենք կամ մենք մեր անունը աշխարհից պեսք է վերացնենք): Հյուրը լինելու տղամարդ (տղամարդկանց մեջ) կամ կին (կանանց շրջանում) միևնույն է, նա մեծարվում էր և նրան տրվում ամենապատվովոր տեղը:

Հյուրասիրութեանը իշպես տահասարակ արեւելյան ժողովուրդների, այդ թվում և քրդական աշխարհում բարձրագույն և անխախտելի սովորույթ էր: Հյուրին հյուրընկալելու, նրան ծառայելու հիմնական պարտականութեանները ընկնում էին տան տիկնոջ կամ հարսների վրա: Սովորաբար, երբ հյուրը իջնում էր քրդի դահնը, տանտերը նրա համար ոչխար էր մորթում, ընտիր կերակուրներ պատրաստում, իսկ տան հարսի պարտականութեանն էր՝ առաջին հերթին լվանալ նրա ոտքերը, ապա հեռանալ: Ամենաէականն այն է, որ այս բոլորը կատարվում էր մեծ լրջութեամբ և խորհրդավորությամբ, եթե նման-մեծարանքը մերժվեր հյուրի կողմից, դա մեծ վիշտ էր պատճառում հյուրընկալողներին: Ավելի մեծ վիշտ էին ապրում ընտանիքի մալխոնն և կավանին, որոնց համար պատիվ էր համարվում այս կամ այն ծառայութեանը մատուցել ծանոթ, թե անծանոթ հյուրին: Մալխոնն և կավանին ուրախանում էին իրենց այն հարսով, որը հյուրին պատվավոր և արժանի կերպով ընդունել գիտեր և ալիպիտով բարձր էր պահում իրենց ընտանիքի և այն ցեղի կամ պատրոնիմիայի անունը, որին պատկանում էր իրենց ընտանիքը:

«Լի, լե» երգում, կավանին գովում է իր այն հարսին, որը հյուրի նկատմամբ աջալուրջ է եղել. կավանին ասում է՝

¹ Roger Lescot, Textes kurdes. Mame Alan, Beyrouth, 1942, էջ 162:

«Հյուսիս է եկել մեզ սիրելի՛
Դադոն հետե աշխարհից.
Իմ հարստ — Գուլին, թող ապրի,
Լվա հյուսիս ուղեկրոս:

Ընտանիքի անդամները աչքաքան խորհրդավոր և ակնածու-
թյամբ էին նայում հյուրընկալության վրա, որ երբ թշնամին ոտք
էր դնում իրենց տուն, ավյալ տան անդամներից ոչ մեկը չէր հա-
մարձակվում վիրավորել կամ դիպչել թշնամի հյուրին, իսկ անից
դուրս գալուց հետո վերջինս նույն թշնամին էր հանդիսանում:

Այսպիսով, ավագության կարգը տարածվում էր նաև հյուրե-
րի վրա, ինչպես այդ տալիս է «Միան մեանե խուսդեա» (հյու-
րը աստծու հյուրն է) քրդական ասացվածքում:

* * *

Քրդական ընտանեկան հարաբերությունները ավելի լավ հա-
կանադու համար հետաքրքիր են նաև պատրոնիմիական հարաբե-
րությունները:

Պատրոնիմիան առաջ է եկել տոհմերի քայքայումից հետո:
Պատրոնիմիայի մեջ մտնում էին արևնակցական-ազգակցական
սերտ կապերով միմյանց հետ կապված ընտանիքների խմբերը,
որոնց անդամները պատրաստ էին ամեն կերպ պաշտպանել մի-
մյանց: Նրանց աները կողք-կողքի կազմում էին մի առանձին թույ:
Այս ընտանիքները թե՛ անտեսապես և թե՛ բարոյապես օգնում էին
միմյանց, որոշ ապարիզներում՝ նրանց անտեսական գործունեու-
թյունը միասնական էր:

Անդրկովկասյան քրդական ընտանիքների այս խմբերը ունեին
իրենց պետերը, բարապետները, որոնք զրեթե ցեղապետների դեր
էին կատարում քրդերի մեջ: Անդրկովկասյան քրդական պատրո-
նիմիան ուներ հետևյալ հատկանիշները՝

Առաջին՝ բարը կամ պատրոնիմիան ուներ ընդհանուր արու-
տավայրեր:

Երկրորդ՝ ընդհանուր հոտ (սուրին):

Երրորդ՝ երբեմն աշխատանքը տարվում էր կոլեկտիվ ձևով:

Չորրորդ՝ վրիժառու էր թշնամու հանդեպ:

Հինգերորդ՝ ուներ ընդհանուր գերեզմանատուն:

Վեցերորդ՝ կից բնակարանների միջնապատում թողնված

տկնատար, որի միջոցով բաբակեցները հաղորդակցութեան մեջ էին մտնում միմեանց հետ:

Պատարոնիմիալի անդամները իրենց համարում էին մի նախահորից սերված մարդիկ: Պատարոնիմիալի անդամների համերաշխութեանը հաճախ խախտվում էր քրդերի մեջ դոլոթլուան տնեցոյ գառակարգային պալքարի, ցեղամիջյան և ներցեղային կոիֆների

Քրդական տկնատար

շնորհիվ, պալքար, որ տեղի էր տնեհում բառարակ խալաֆների, չքավորների ու նրանց պատարոնիմիալից և ոչ-պատարոնիմիալից հարուստների միջև, չնայած դրան, ավանտամենալիով, ավլ պատարոնիմիաների, ցեղերի դեմ պալքարելիս, ալիով պատարոնիմիալ անդամները հաճախ էին գալիս միացյալ ուժերով:

Գ. ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՐՍՍԱՆԻՔ

Ամուսնուրջուն.— Ինչպես բոլոր ժողովուրդների, տյնպես էլ քրդերի կենցաղում առանձնահատուկ տեղ է գրավում ամուսնութեանը: Նախատուվիտական շրջանում Անդրկովկասի քրդերի բնատնական կյանքում գոլոթլուան տնեցած ամուսնութեան ձևերն է:

ղրանց հետ ամենչիտդ սովորութիւնները մեծ նշանակութիւն ունեն
ւնտանիքի անդամների փոխադարձ հարաբերութիւնները և ընդհան-
րապէս քրդերի կենցաղը պարզարանելու տեսակետից:

Անդրկովկասի քրդերի մեջ մեծ տեղ էր արւում էնդոգամ
ամուսնութեանը: Ընտանիքում երբ խոսք էր լինում ամուսնութեան
մասին, ասում էին՝ «սրնդա մարոյ կնկդա խո բըստինա» (չով է
մարդ իր կնկդին ասին), յաւը և սովորական էր նաեւ էքզոգամ
ամուսնութեանը: Անտամենալնիսի Անդրկովկասի քրդերի մեջ գո-
լութիւն չունեին դատ էնդոգամ կամ էքզոգամ ցեղեր կամ բա-
րեր:

Ամուսնական կապերի մեջ մտնելու առումով, քրդերի մոտ
արեւնակցական սպիտակցականութեանը բաժանում էր երկու կարգի:
Ծնողներ, նրանց որդիները, թոռներն ու ծոռները, կամ վարից
վեր՝ ծոռներն ու թոռները, նրանց որդիներն ու ծնողները, մինչ
պապը և ալլն, խոտորնակի գծով ծնողներն ու նրանց եղբոր և քրոջ
որդիները, քեռիները և ալլն:

Քրդական սովորութեան իրավունքով առաջին կարգի արե-
ւնակցների մեջ ամուսնութեանը արգելվում էր, երկրորդ կարգի
արեւնակցների մեջ՝ թույլատրվում: Սրանք սովորաբար աղջիկ-
ներին ամուսնացնում էին փոքր՝ 12—15 տարեկան հասակում:
Ծնողների, պսամանների կողմից սիրտ տալարեցում՝ աղջկա և տղա-
ւի զգացմունքներին քիչ տեղ էր արւում:

Անդրկովկասյան քրդերի մեջ ընդունված էր ամուսնութեան
վեց ձև՝ «բեշիկ քլարթմա», «նշանկըլն», «տեանդում», «սարդա-
տունշտանգն», «բնրդելի», բազմակնութեան:

Մինչև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեռչափան
անդրկովկասյան քրդերի մեջ սովորական երեսույթ էր կնոջ առեան-
գումը և բազմակնութեանը: Քուրդ տղաներն ու բնկերը, ցեղապեա-
ներն ու բարապեաները, որոնք ունեին բոլոր հնարավոր միջոցները
զլխադին վճարելու, կնութեան էին վերցնում 1—3 կին: Չնա-
յած բազմակնութեան սովորութեանը, ախուամենալնիսի, տիրող ձեր
մենամուսնութեանն էր, որը պետք է լինէր անխախտ, մինչև
ամուսիններից մեկն ու մեկի մահը: Սրանց մեջ ամուսնութեան բո-
լոր ձևերը, ըսցի «բարդեկիութիւնից»¹, կատարվում էին գնամբ:

¹ Մանրամասն տե՛ս մեր աշխատութեանը՝ Քուրդ կիներ նահապետա-
կան ընտանիքում բոտ աղգապահան և ֆոլիլորային նյութերի, «Գետ. Պատմա-
կան Թանգարանի աշխատութեանների ժողովածու», Երևան, 1948, հ. Ա., էջ
213:

Ամուսնութիւնն այս ձեր նախնադարւոյն տոհմալին կարգերից՝ հալլ-
իշխանութեան շրջանից է գալիս: Սրա հետ միասին, միաժամանակ
ծագել է նաև կնոջ առեանգումը և գլխագինը: Երբ ամուսնանում
կամ առեանգվում էր որեւէ տոհմի աղջիկ, տղալի տոհմը պարտա-
ւորվում էր աղջկա տոհմին անասուններ կամ՝ որեւէ ալլ բան
տալ, որպէսզի ծածկվեր այն փեսայը, որ կրում էր աղջկա տոհմը՝
աշխատող ձեռք կորցնելու պատճառով: Տոհմերի քալքայման շր-
ջանում, առեարական փոխանակութեան զարգացումով, գնումն
սկսում է ծավալվել, արմատավորվում է գլխագինը:

Այսպիսով, ինչպես մայրիշխանական, այնպես էլ հալլիշխա-
նական տոհմերը ունեին իրենց ընդհանուր սեփականութեւնը և
քանի որ կիճն էլ հալլիշխանական շրջանում հանգես էր գալիս
իբրև տոհմի ընդհանուր սեփականութեան մի մասնիկ, նա նույն-
պես ենթակա էր առուծախի: Հայտնի է, որ հալլիշխանութեան շր-
ջանում կիճը նվազաւ լինակի մեջ էր գտնվում. նա հանգես էր գա-
լիս իբրև աշխատավոր ձեռք, սրա հետևանքով տոհմերի միջև կնոջ
առեանգումն ու ապրանքներով փոխանակելը անհրաժեշտութեւն
էր հանդիսանում: Ֆ. Էնգելսը հալլիշխանութեան կապակցութեամբ
կնոջ մասին գրել է.

«Ընտանիքի նախկին ձեերի ժամանակ տղամարդիկ երբեք
կանանց պակասութեւն չէին ունենում, ընդհակառակը՝ պետք
էր անոնց ալլիկ կին կարող էին գտնել, ալլով կանայք հագնւազուս
դարձան և նրանց հարկավոր էր փնտրել»¹:

Ըստ Էնգելսի, հենց ալլ «փնտռելն» էր, որ բազմաթիւ ցե-
ղերի, ժողովուրդների մեջ արմատավորեց գլխագինը: Այդ երևույ-
թը քրդերի մոտ հարատեւում է մինչև XIX դարի վերջերը: Այժմ
էլ Հարավային Աֆրիկայի թափառաշրջիկ ցեղերի մեջ ամուսնու-
թեւնը կատարվում է գլխագնով, որ նրանց լեզվով կոչվում է Վո-
րոլ: Իբրև լորոլ նրանց անասուն են տալիս, առանց դրան նրանք
չեն պատկերացնում ամուսնութեւն²:

Աֆրիկայի տոհմապետը լավ էր հասկանում, որ «երբ աղջի-
կը մարդու է գնում, նա մտնում է արիշի տոհմի մեջ, նրա սեփա-
կան տոհմը կորցնում է „amandhla“, այսինքն՝ եռոժ. այդ կորուս-

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականութեան և պետութեան
ծագումը, Երևան, 1948, էջ 63:

² Л. А. Олбдерозе, Из истории семьи и брака. «Советская этногра-
фия», 1947, № 1, էջ 4:

տը պէտք է փոխադասարկել¹։ Բրդերի հասկացողութեամբ կին առնել, նշանակում էր ավելացնել ընտանիքի աշխատավոր ձեռքերը և ապահովել նոր սերնդի աճը, ուժեղացնել զերգաստանի, բնիկ տղաների և սաղմաւորն ուժը, իսկ տղջիկ մարդու տալով տուժում էր ավելի զերգաստանը, թաւանում է ցեղի կամ բնիկ թե՛ տնտեսական, թե՛ հասարակական ուժը, դրա համար էլ փոխանակման ժամանակ զերգաստանի անդամները, աշխատող էլ չէին ափսոսում իրենց շարժական և անշարժ գույքին, նրանք աշխատում էին, որքան հնարաւոր է, ապրանք տալ և փոխարենը կին բերել։ Դրանով տարածվում էր նաև բազմակնութեանը։

Մեր կարծիքով, նախատեղեակական շրջանում անգրկովկասյան քրդերի մեջ գոյութիւն ունեցող և այժմ էլ արտասահմանյան քրդերի կյանքում պահպանվող «բարդիլի» ամուսնութեան ձևը ծագել է առհմային շրջանում, կանանց՝ ապրանքների հետ փոխանակելու սովորութեանից։

Բրդերի մոտ քույրերի փոխանակութեամբ կատարվող ամուսնութեանը («բարդիլի») այն աստիճանին էր հասել, որ հաճախ այդ արվում էր երեսնաների, երեսնի էլ զեռնի չձնվածների նկատմամբ։ Այս սովորութեանը արեւելեան բազմաթիւ ժողովուրդների մեջ կոչվում է «բեշիքլարթմա» (օրորոց։ խաղ), որ նշանակում է օրորոցում ամուսնացել, օրորոցի վրա խաղ դնել։ Բեշիքլարթման հաշնպետ կատարվում էր պնդմամբ։ Երեսնաները արբունքի հասնելուց հետո, եթե իրար չէին սիրում, ապա չէր փախչում էր իր սիրած երիտասարդի հետ։

Բազմակնութեանը անցյալում տարածված էր թե՛ մահմեդական և թե՛ քուրդ եզդիների մեջ։ Ֆր. Էնդելսի վկայութեամբ, բազմակնութեանը ձևավորվել է բարբարոսութեան վերին աստիճանում։

«Զուգամուսնութեան և մենամուսնութեան միջև, — ասում է նա, — բարբարոսութեան վերին շրջանում, խցիվում է տղամարդկանց անբնական աստիճանի հասնելու և անհասանելի ձևերի և բազմակնութեանը»։

Այնուհետև Էնդելսը գրում է.

«Երակնութեան մեջ տղամարդու բազմակնութեանն անշուշտ ստրկութեան հետևանք է և մատչելի է բացառիկ դիրքեր գրավող առանձին անհատների համար միայն»։

¹ W. Wagner, Ischr. i. Ethnologie, Bd 67, 1935, էջ 369:

² Ֆ. Էնդելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականութեան և պետական ծաղուժը, Երևան, 1948, էջ 98:

³ Նույն տեղում, էջ 80:

Սա ամբողջաթյամբ վերաբերվում է նաև քրդերի տնցյալ, նախասովետական կենցաղին: Տան մեջ բազմակին աղամարդու կանաչք աղղակի նրա անձնական սեփականությունն էին կազմում, նրա քմահաճույքների շահարկան: Եթե տվյալ նահապետի, ցեղապետի կամ բազմակին մի ալլ մարդու կանանցից մեկը աշանների սերնդին էր պատկանում, նա թե՛ սնտանիքում և թե՛ իր ամուսնու մոտ վայելում էր որոշ արտոնություններ:

Ընտանեկան կյանքում, բաց սովորական իրավունքի, «հետխնկր» աղաչանքին ծագում տնցյոդ հեռիի նկատմամբ պետք է լինեին ողջախոհ, իրենց պահին ճշարիների՝ դերում, ծառային նրան: Երբեմն հեռիներից ոմանք չէին ենթարկվում իրենց խանութին՝ աղաչական ծագում ունեցող հեռի կնոջը:

Հեռիների մեջ մեկը համարվում էր «ժընա սարա» (զլխավոր կին), որը եթե տան կալանին էլ չէր, ահառամենտյնիվ, մյուս կանանց համեմատությամբ, նրան տրվում էր ավելի լայն իրավունքներ, որոնք արտահայտվում են հետևյալում՝ սովորական իրավունքի հիման վրա բոլոր հեռիները պետք է ենթարկվեին իրենց մեծին: Ամուսնու «պաղմուլը» առաջին հերթին պետք է տրվեր մեծ կնոջը: Տան գործերը առաջին հերթին պետք է կատարեր կրտսեր հեռին, ապա մեծահասակները կամ զլխավոր կինը: Սա արդեն ավագության կարգից է գալիս, որի մասին խոսվեց վերը: Ընտանեկան որոշ խնդիրներ լուծելու համար պատրոնիմիալի անդամների և մյուս հարևանների հետ առաջին հերթին զլխավոր կինն էր մտնում հարաբերությունների մեջ: Երեխաներին դաստիարակելու գործում ընտանիքում նախապատվությունը տրվում էր մալխոսին, կալանան կամ հեռիների մեջ զլխավոր կնոջը և մորը:

Հետխովյան ձեր գոյություն ունեցող նախասովետական Ազըրբեյջանում, օսերի, թուրքերի, պարսիկների, արաբների և ալլ ժողովուրդների մեջ: Ազրբեյջանցիների մեջ հեռին կոչվում էր «գյուլնի», թուրքերի մոտ՝ «գուլմի», օսերի մոտ՝ «նոմուլում»:

«Հյուսիսային և հարավային Օսեթիայում, — ասում է Մ. Կովալսկին, — սովորություն կար մի քանի կին պահել, որոնցից մեկը համարվում էր զլխավորը, իսկ մնացածները երկրորդական կանաչք, որոնք միմյանց նկատմամբ կոչվում են նոմուլում»¹:

Բազմակնությունը օժանդակում էր ճշգրտորդ: Անգրկովկասյան քրդական ընտանիքում, երբ մեռնում էր աղամարդը, տեղ-

¹ М. Козалевский, Современный обычай и древний закон, Москва, 1886, էջ 232:

րևրից մեկն ու մեկը, որի հտուակը ներում էր, բայց սոցիալական, իրավունք ունեւր կնաւթլան վերցնել իր մեաւած կզրոր կնոջը՝ հար-
սին: Մեաւած մարդաւ կինը, նախկին հարաւը, ալժամ դաւնում էր
հեաի: «Մեաւ տնիա մընդաւ նախկրաւ» (ճակաւիա ալդակա էր զըր-
վաւծ), աւաւմ էր վերջինն և լաւաւ: 'Իրան դեւմ չէին լինում նաեւ
նոր հեաիի ծնողները, որովհեաեւ դա կրաւարվաւմ էր աւալորաւթա-
կան իրաւաւնքի հիւման վրա: Հեաիին էլ, աաիալաւծ թեկեալ հաւաւն
իր երեխաւների, աշխաւաւմ էր իր հեաիի կաւմ հեաիների հեա
աալրեկ ողջախաւհաւթլաւմը:

Ակրիաւցաւծ կինը, երեխաւ չաւնեւաւաւ դեալքաւմ, գվալարաւթլաւմը
էր հաւաւակրալաւմ հեաիաւթլան վիճակին. նա վերադաւաւում էր իր
ծնողների մաւ և աւաւաւնաւում ալլ աղաւմարդաւ հեա: Իսկ երր
մաւաւցաւծ աւաւաւնաւ րնաւանիքաւմ րնաւաւթլան էր գործաւրալաւմ նրա
կաւմքի վրա, ալն ժաւաւաւաւ կ ալրիաւցաւծ կինը աաեաւնդաւմ էր իր սի-
րաւծ աղաւմարդաւ կողմից: Եթե վեաւան մի կնոջ ծնողների հեա գաւըն-
վաւմ էր ալվեկի մաւերիւմ հարաւրերաւթլաւնների մեջ, մլաւա հեաիինե-
րի մաւ իրենց աւաւաւնաւ հաւնդեալ աաեկաւթլան էր աաւաջ գալիա:
Երանց մեջ նախաւնծ և աաեկաւթլան էր աաւաջ գալիա նաեւ աշխա-
աւանքի աւնհաւաւաւար րաւշիաւան հեաեաւնքով:

Իր աւաւաւնաւ մաւա դեգեգիկ հեաին հալարաւաւում էր իր աաւ-
վեկաւթլաւմը և աշխաւաւմ նրա աւաղարաւթլանը միշա իր վրա
սեեաւած ալահեկ: Եթե հեաիներից մեկը ձգաւում էր իր աշխաւաւաւի-
րաւթլաւմը գաւր գալ աւաւաւնաւն, մլաւան էլ նաւն րանին էր ձգաւում՝
ցաւցաւրերեկով իր ցեկալին «րարծը» հաւաւաւնիշները: Նաւան
հալաղրաւթլաւնների ալաւաւաւաւաւ հեաիների և աւաւաւնաւ ու նրա
կաւանց մեջ աաւաջ էր գալիա խոր աաեկաւթլան: Ահալաւ ուր իրենց
աւաւաւնաւն աաւոլ հեաիներից շաւերը րնարաւմ էին աաեաւնդաւն
ճաւաւալարհը, որի հեաեաւնքով սկաւաւմ էր վրիժաւաւթլաւնը:

Հեաիների գաւան վիճակը ցալաւան կերալով աւաւաւաւաւաւաւ
է քրգակաւն րալգաւաւաւնը ֆորկլորաւմ: «Ղաշաւնդե» երգաւմ հեաի
քրգաւհին աւնիժաւմ է իր ծնողներին նրա հաւաւր, ուր իրեն չեն
ալվել իր սիրաւծ, չքաւլար Ղաշաւնդին, ալլ ալվել են աաւրեց հարաւաւ
Ահաւալին, որն աւնի հեաի կաւնալը:

«Ծնողներա ուր ու աւրեւ շաւանեն,
Եվ թող միշա հիւաւնդ լինեն,
Իսկ նրանց ծնկները դողան,
Ընկնեն աւնիւղին ու մաւան աաւնը:

Նրանք ինձ չտվին իմ սիրած լարին,
Աչքիս լույսին՝ իմ Աաշանդին,
Այլ զարանի համար տվին հարուստ Ահմադին,
Որին չէի սիրում, նա տնի երկու կինը¹:

Այս երգի մեջ ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդուհու-
անհուն վիշաբ և խոր գեղոհաթյունը:

Կովալեսկու վկայություններ, այս երևույթը համարյա նույնությամբ
գոյություն ունի Օսկիայում: Օսկերի մոտ լեիրատի զարգացման
հետագա էտապում տեղը կենսկյում էր ալրի կնոջ հետ և դա պահ-
պանվում էր շնորհիվ այն բանի, որ օսը իր կնոջ վրա նախում էր
աջնակս, ինչպես իր սեփական շարժական և անշարժ գույքի վրա²:

Հնագույն շրջանում Առաջավոր Ասիայի համարյա բոլոր ցե-
ղերի և ժողովուրդների կյանքում գոյություն է ունեցել լեիրատը:
Այսպես, խիթական օրենքների № 220 հոդվածը ասում է.

«Որեւէ տղամարդ մահանալու դեպքում, վերջինիս եղբայրը
սովորույթի իրավունքի հիման վրա ամուսնանում է նրա կնոջ
հետ: Այդ կնոջ հետ կարող է ամուսնանալ նաև մահացածի հայրը:
Իսկ եթե հայրը մահանա, նրա եղբայրներից մեկն ու մեկը նույն-
պես կարող է ամուսնանալ նրա կնոջ հետ, որը թույլատրվում է
օրենքով»³:

Լեիրատը նրա համար էր, որպեսզի չպակասեր հայրական
տոհմի աշխատուժը, սազմական կարողությունը և երեխաների տնը:

Լեիրատ ամուսնությունն ժամանակ կնոջ ծնողներին ղլխագին
չէր տրվում, «նաքահ» ծիսակատարություն չէր կատարվում, հետե-
վաբար տեղի չէր ունենում նաև հարսանիք:

Նոր ամուսինների միացման համար հանգես էր դալիս մուլ-
լան (մահմեդական քրդերի մեջ) և շեյխը (քուրդ եղբիների մեջ):
Նրանք տղամարդուն դիմելով ասում էին՝ «ալա ժընա լը տն հա-
լալ բա» (այսինչ կինը հալալ լինի քեզ). դրանով էլ վերջանում
էր ամեն ինչ: Այլ ծիսակատարություններ չէին լինում:

Նախասովետական շրջանի քրդերի մեջ գոյություն ունի նաև
կնոջ տոհմանդման սովորությունը: Առևանգումը չէր կարելի մինակ

¹ Առաջ Ապարանի շրջանի Ալադյազ գյուղի բնակիչ Աթամե Աթոն,
դրի է առել հեղինակը 1955 թ.:

² SE' n M. Kovalevskiy, Современный бычай и древний закон.
1886, էջ 286:

³ Louis Delaporte, Les Hittites, Paris, 1936, էջ 220:

կատարել, դա մինչև անգամ մեղք էր համարվում: Կնոջ առևանգումը կատարվում էր ուրիշներին՝ մոտիկ ընկերներին, ցեղակիցներին, բնակիչների օգնությամբ: Այսպես մեծ դեր էին կատարում արևնակից պամանները, որոնք խումբ կազմելով և այդ խմբի անդամներին մեկի գեղավարությամբ արշավում էին աղջկա բնակիչի գերդաստանի վրա և առևանգում նրան: Առևանգողների խումբը քրդերեն կոչվում է «քում»: Նույնիսկ քրդական հեքլաթներում տեղ է դրել այս երևույթը: Հեքլաթների հերոսները, չնայած նրանց գերբնական, արտաօրինակ ուժին, միայնակ չեն գործում, նրանք իրենց սիրած աղջկան առևանգում են պամանների, գետնաբուսների օգնությամբ:

Իհարկե, ոչ միշտ էր հաջողվում հեշտությամբ աղջկի փախյրնել, վնասվում էլ իր ցեղակիցներից ուներ պաշտպաններ:

Աղջկան առևանգելու ժամանակ, նրա արևնակից պամանները շուտափույթ գինյում էին և դուրս գալիս առևանգողների դեմ: Կան հարսանեկան բնորոշ սովորություններ, որոնք արտացոլում են «բրքումալ» (առևանգմամբ) բամանությունը:

Նախքան նշանդրերը, մալխտի և աղալի ծնողների փոխադարձ համաձայնությունը, հեղինակավոր պամաններից մեկը մի քանի աղամբարդկանց և կանանց հետ միասին գնում էր աղջկա հոր տուն և առաջարկություն անում, որ ծնողները «արեկրեն» բան: Եթե այդ առաջարկությունը հավանություն էր գտնում նաև աղջկա անրերի կողմից, ալդ ժամանակ արեկրենից մի քանի օր հետո սկսվում էր նիշանդրերը. աղալի անրերը իրեն խնամախոսներ գնում էին աղջկա տուն, իսկ գլխավորը որոշելուց հետո, սկսվում էր նաքահը¹:

¹ Նաքահ կոչվում է այն արարողությունը, որը նշանդրերի կամ հարսանիքի ընթացքում էր կատարվում: Արարողության ժամանակ, հողերակառնի բացակայության դեպքում, մի ուրիշ հեղինակավոր անձ իր բոլոր մասը գնում էր աղջկա հոր, հայր չլինելու դեպքում՝ հորեղբոր, վերջինս չլինելու դեպքում՝ պամաններից մեկին ու մեկի աջ բթամատին: Մի երրորդ անձ կանգնում էր աղջկա տիրոջ և աղալի ներկայացուցչի մոտ իրեն վհա, աղալի ներկայացուցիչը առում էր, օրինակ՝ բաղրի աղջիկը, անունը Զոդան, Բաղրի արգանդում մեծացած, առուծու կամքով, Ռասուլի ցանկությանը համար աղլի² ևս մեք սիրելի, քաջ և խելոք Բաղրին՝ Բոդայի որդուն, էթլիֆի արգանդում մեծացած, առուծու կամքով, Ռասուլի ցանկությամբ գուլգեր դառնան, նաքահով, հրեշտակի սեփական զբոլ գրած, աջ ձեռքով բռնած, աղլի³ ևս: Աղջկա հայրը պատասխանում էր՝ համաձայն եմ: Վերջին բառը լինում էր՝ «ֆաթհա», ասել է, թե՛ վերջ արարողության:

Նաքսից հետո, պամամներէից մեկը, իբրև ուղեկան, բերած մատանին անց էր կացնում՝ աղջկա մատնեմատը, գուշնդգուշն փուշիներից մեկը կապում նրա գլխին, որից հետո սկսվում էր կերուխումը¹:

Կերուխումից մի երկու ամիս հետո տեղի էր ունենում «գարմալի» (հարսին տնից դուրս հանելու ծիսակատարութիւնը):

Դարմալիի օրը աղալի պամամները մտնում էին հարսի տուն, նովերներ տալիս նրան, իսկ աղջկա ծնողները փոխադարձ նովորատութեան ձեով իրենց արվելիք գլխադնի չափը պակասեցնում էին: Եթե աղջկա գլխադնը, ասենք՝ 30 ոչխար էր, հինգ ոչխար նվիրում էին իրենց փեսայի ներկայացուցիչներին: Այսպիսով, աղջկա գլխադնը մնում էր 25 ոչխար: Դրանով էլ վերջանում էր պամալին: Դարմալիի օրը միմիայն հարսի կնեղները կարող էին նրան տանել մոտակա դաշտ՝ դրոսնելու և ուրախանալու: Դաշտում, լեռներում նրանք երգում էին հարսանեկան, աշխատանքի, սիրո և բնութիւնը նվիրած սրտառուչ երգեր, ծաղկեփնջեր էին կազմում և ուրախանում: Ահա արդ երգերից մեկը՝

Ճես լար ունեմ, ծաղիկ ունեմ,
Ես աղատ եմ էս աշխարհում,
էս աշխարհը իմս է, ջա՛ն,
Վա՛յ լե՛, լե՛, լե՛, վա՛յ, լե՛, լե՛:

Յար ու ծաղիկ մի հոտ ունեն,
Ես աղատ եմ էս աշխարհում,
էս աշխարհը իմս է, ջա՛ն,
Վա՛յ լե՛, լե՛, լե՛, վա՛յ լե՛, լե՛:

Դարմալիի ժամանակ, հարսին տանից հանելու րոպեին, առաջին հերթին արվում էր Ճենեղ՝ անունը, իսկ կնեղ, ինչպես նշել ենք վերը, նշանակում է տոհմի աղջիկ-դստակ, տոհմի անդամ: Դարմալիի ժամանակ մինչև անդամ արգելվում էր հարսին առանց կնեղների ուղեկցութեամբ տնից դուրս հանել:

¹ Քանի որ քուրդ եղբիւնները գործ էին անում ողելից խմիչքներ, ուստի նշանդրերի սեղանի վրա և ընդհանրապես խրախճանքների ժամանակ կենացներ էին խմում, իսկ մահաձգական ջրղերը խմիչքների փոխարեն գործ էին անում ճշարրաթէ: Հարսանյաց ուրախութեան ժամանակ թե՛ կենաց խմողները և թե՛ ճշարրաթ գործածողները նշան դրվածներին բարեմաղթում էին երջանկութուն և երկար կյանք:

Նաքահից և դարմալիից հետո կատարվում էր «շիրանի» կամ «շիրնալի», որը նշանդրեքից հետո հանդիսավոր խնջույք էր հանդիսանում: Քրդական որոշ ցեղերի (բոււկա, դարկա, ջալալիա) մեջ նաքահը շիրանուց հետո էր կատարվում, այն ժամանակ, երբ փեսայի ծնողները հարսանիքի պատրաստութիւնն էին տեսնում:

Շիրանին ավելի ուշ շրջանի հասարակական հարարերութիւններին արդասիք է: Դա կապվում է մասնավոր սեփականութեան ուժեղացման հետ, որովհետեւ դարմալիից հետո, սովորութեամբ իրավունքի հիման վրա, կարող էին նշանդրեքը չեղյալ համարել, իսկ շիրանի խնջույքից հետո այդ բանը չէր կարող տեղի ունենալ, քանի որ շիրանի օրը տղայի տեղերը ղլխագնի կնոջ կամ 3/4 մասը արդեն հանձնել էին աղջկա ծնողներին: Շիրանիից հետո աղջիկը արդեն տղայի ընտանիքի անդամ էր համարվում:

Մինչև հարսանիքը աղջկա ծնողները նախօրոք պատրաստում էին նրա օժիտը, որին քրդերը «ջհեզ» են անվանում: Ձեռքը կարող էր լինել հարուստ կամ աղքատ, նայած աղջկա ծնողների կարողութեանը: Ձեռքն առհասարակ կազմված էր լինում տնային պարագաններից՝ անկողին, գործվածքներ, կահ-կարասի, ռակեղեն և արծաթեղեն զարդեր, հագուստեղեն, կոշիկեղեն, գլխի հարդարանքի իրեր և այլն: Ձեռքի մեջ սովորաբար աչքի էին ընկնում տղամարդկանց գուլպաները:

«Սարգավատին» սկսում էր հարսանյաց ուրախութիւնը: Գյուղերից եկած խուանդիները հավաքվում էին նորասկսած տանը, որից հետո սարգավատի (կամ քավորի) կարգադրութեամբ նրանք բաժանվում էին գյուղի ընտանիքների վրա, իրիւս մեկտանեզ աղիզ» (սիրելի հյուր): Սարգավատին գոմերից մեկը դարձնում էր հարսանքատուն, որտեղ հավաքվում էր գյուղի հասարակութիւնը: Առավոտյան շուտ սարգավատին խուանդի ձիավորներին, Շրարբուէն հետ միասին, առանց փեսայի մասնակցութեան, գնում էր հարսի ծնողների տուն: Հարսը անից դուրս հանելու ժամանակ, հարսի ընտանիքի անդամները քավորից նվերներ էին ստանում: Բացի այդ, Շրարբուէն բուլին» (հարսի բարձ) դուրս հանելու ժամանակ 10—15 ուռլի փող էին ստանում: Սարգավատից ստացած նվերներն ու դրամը հանձնվում էին հարսին: Այդ նվերները օժիտի հետ միասին կազմում էին հարսի անձնական սեփականութիւնը:

Մի քանի օր ուրախանալուց հետո, բայց էին անում հարստ-
նեկան սեղանը, իսկ խնջուլքից հետո սկսվում էր «սաչուն» (կանչ):
Հարսանյաց ուրախությունից հետո տեղի էր ունենում «խըշաթը»,
որով ստուգվում էր նորահարսի կուսուլթյունը:

Եթե պարզվեր, որ հարսի կուսուլթյունը մինչև այդ խախտ-
ված է, այն ժամանակ առանց խղճի խալթի նրան խալտառակ
ձևով վերադարձնում էին հոր տուն:

Ամուսնալուծությունը քրդերի մեջ ծալրահեղ դեպքում էր
կատարվում: Ըստ ժողովրդի հասկացողության, ամուսնությունը
յմահ կնքվող մի անքակտելի դործարք է: Այս ըմբռնումը գոյու-
թյուն ուներ ոչ միայն անդրիովկասյան, այլև բոլոր քրդերի մոտ,
այժմ էլ Վերսալիցիների մոտ ամուսնալուծություն գոյություն
չունի,— գրում է Նուրի Դերսիմին,— բայց անհավատարիմ կինը
հեռացվում է ընտանիքից: Կինը իր ամոթալի վարքը ուղղելու
դեպքում, ամուսինը կնոջը վերստին ընդունում է ընտանեկան հար-
կի տակ՝:

Հարսանիքից 7—9 ամիս հետո, նորապսակի եղբայրը կամ
նրա հորենական տան անդամներից մեկը գնում էր փեսայի տուն
իրենց աղջկան «գելին» (գարձ) տանելու համար:

Նորահարսը գնում էր հոր տուն, մի երկու ամիս, երբեմն
էլ երեք ամիս մնալուց հետո, իբրև նվեր, ծնողներից ստանում էր
սնասուսներ և հագուստեղեն: Հերանց տնից ստացած այս նվեր-
ները, առաջին հերթին անասունը, կոչվում է «ջարթ»: Ինչպես
ջհզը, այնպես էլ շքարթը ամուսնու տան մեջ կազմում էին հար-
սի անձնական անձեռնմխելի սեփականությունը:

Մ. Օ. Կոսպենը բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ գոյություն
ունեցող հարսանեկան «գարձ» սովորության մասին խոսելիս
գրում է.

«Այդ կարգը կախանում է նրանում, որ ամուսնացած կինը
մինչև անգամ խստացրած մենամուսնության և պատրիլոկալ եղած
ժամանակ, ամուսնանալուց և ամուսնու մոտ գնալուց հետո, ան-
հրաժեշտորեն վերադառնում է իր հարազատ տունը, որտեղ մնում
է քիչ թե շատ երկարատև ժամանակ, ըստ որում, երբեմն այդ
դարձը կրկնվում է: Դարձը հասկապես տեղի էր ունենում հղիու-

¹ Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kurdistan tarihinde Dersimi, Alep, 1952,
էջ 37:

թխան ժամանակ. աֆնպես որ նա ազատվում էր իր հարադաս տանը¹:

Այս սովորությունը մայրիշխանությունից հայրիշխանություն անցնելու շրջանի հասարակական հարաբերությունների արդասիք է: Այստեղ վերապրուկային կերպով պահպանվել է կնոջ անցման պրոցեսը իր տոհմից ամուսնու տոհմը:

Հարսանիքի ժամանակ, երբ հարսին հոր տնից հանում էին, նախքան փեսայի տուն տանելը, նրան տանում էին քաղորի տուն: Երաճարսը ամրոյշ օրը, երբեմն էլ նաև գիշերը մնում էր նրա տանը, հյուրասիրվում, նվերներ ստանում նրանից և նրա պամամներից: Բայց եթե քաղորը թույլ տար իրեն սեռական կապ հաստատել նորահարսի հետ, դա կճանաչվեր իրեն բարձրագույն անպատվություն և բարոյական պղծություն:

Առհասարակ, քաղորը համարվում էր հարսի մոտիկ բարեկամը, նա երբեք չպետք է մոռանար նրան: Քաղորը, սովորաբար, պետք է լիներ նշանավոր հարուստ մարդ՝ աղա, իշխան: Այդ սովորությունը հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ քաղորները հնագույն շրջանում հիմնականում եղել են տոհմապետներ, ավագներ, արտոնությունների վալելոդ անձինք: Այս ինստիտուտի զարգացման հիման վրա է, որ հիմնականում ֆեոդալական հասարակությունը պայմաններում օրինականացվում է առաջին գիշերվա իրավունքը:

«Որոշ ժողովուրդների մեջ,— ասում է Ֆ. Էնգելսը,— փեսայի ընկերներն ու բարեկամները կամ հարսանեկան հյուրերը հարսանիքի ժամանակ օգտվում են իրենց հնավանդ իրավունքից հարսնացուի վերաբերմամբ, և մինչդեռ փեսացուն այդ հերթում ամենից վերջինն է լինում: Այդպես էր հին աշխարհում, Բալեարյան կղզիներում և աֆրիկյան ավելիների մեջ, իսկ բարեաների մեջ, Հաբեշաստանում դեռ այսօր էլ նույնն է տեղի ունենում: Ուրիշ ժողովուրդների մեջ որևէ պաշտոնական անձ, ցեղապետը կամ սոհմապետը, կացիլը, շամանը, քուրմը, իշխանը կամ որևէ այլ մեկը ներկայացնում է սմբոյզ համաձայնք և գործադրում է առաջին գիշերվա իրավունքը հարսի նկատմամբ»:

¹ М. О. Косвен, Авукулат, „Советская этнография“, № 1, Москва, 1948, № 11:

² Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 68:

Քաղաքից նվերներ ստանալուց հետո, հարսը հոգեկան մեծ քաղաքացիություն էր ստանում և ուրախ էր լինում, որ լավ քաղաք ունի: Հարսն էլ իր հերթին քաղաքի նկատմամբ ցուցաբերում էր մեծ պատիվ ու հարգանք, նա պատրաստ էր քաղաքի ցանկությունները կատարել՝ նրա ոտքերը լվանալ, հլուրասիրել, սրբիչ մատուցել, մի խոսքով, խոնարհաբար ծառայել նրան, հատկապես հասարակության առաջ լինել պատկառելի:

Հարսանիքից հետո հարսը հաճախ լինում էր քաղաքի տանը, տնային աշխատանքների ժամանակ օգնում նրա ընտանիքի անդամներին: Նման իրավունքներ քաղաքն ուներ նաև հարսի տմուկու, ընտանիքի կրտսեր անդամների նկատմամբ:

Հարսանկան սովորությունների մեջ հետաքրքիր է նաև «ոսվանդնա բալզիկ բուլկե»-ն (հարսի բարձր փախցնել) և «գարա բուլկե ու դավե»-ն (հարսի և փեսայի ծառ), որ հայերի մեջ հայտնի է «ուրց» անունով:

Այն ժամանակ, երբ փեսան իր ընկերներով «գարա բուլկե ու դավե» ձեռքին սպասում էր հարսին (տան երդիկի վրա), ջրիդավորներից մեկը «բալզիկ բուլկե» փախցնելով, բերում, տալիս էր փեսային, որից հետո, հարսը շրջապատված ընկերուհիներով «բարբուրով» մոտենում էր տան շնամքին, իսկ փեսան նրա գլխին թափ էր տալիս մրգերով զարդարված ծառ: Հարսին փեսայի տուն տեղափոխվելու ժամանակ «բալզիկ բուլկե» փախցնելը, մեկ կտրժիքով, պետք է կապել առեանգմամբ ամուսնություն հետ, իսկ բարձր միայն փեսային հանձնելը, իրրե մնացուկ, ցուլց է տալիս գուղամուսնությունից մեկնամուսնության անցնելու պրոցեսը:

Հալիշխանություն շրջանում հայրական տոհմի տղամարդիկ իրենց սերնդի աճը տպահովելու, աշխատավոր ձեռքերը շատացնելու և տոհմի ռազմական ուժը հզորացնելու համար ալլ տոհմերից կանաչ էին փախցնում: Սկզբնական շրջանում, սովորությունական իրավունքի հիման վրա, առեանգված կիներ պատկանում էր տղամարդկանց միություններ, կամ առեանգողների խմբին, որի անդամներից մեկն էր հանդիսանում ինքը՝ առեանգողը, որից հետո առեանգված կինը պատկանում էր նրան:

Բրդերի հարսանկան ալլ սովորության՝ բալզիկ բուլկե փախցրնելու մեջ խորհրդանշվում է կնոջ առեանգման ակտը, իսկ գարա դավեն կամ «գարա բուլկե դավեն» հարսանկան սովորության մեջ մոգական միջոց է, որը նպաստելու է նորապսակների արգա-

սովորութեանը: Այս ծիսակատարութեան մեջ կարելի է տեսնել նաև բնութեան երևույթի՝ ծառի պաշտամունքի տարրերը:

Հարսին փեսայի տան դռանը իջեցնելու ժամանակ, ծառը նրա գլխին թափ տալու միջոցին, մի կին հարսի ոտներէ տակ գնում էր մի գլխով կամ ափսե, որը կոխկրտելով պետք է կոտրեր նորահարսը: Եթէ հարսի ոտքերի տակ գցած գլխով կամ ափսեն ջարդվեր, այդ նշանակում էր, որ հարսը կլիներ խոնարհ, պառովով և աղարկեր:

Հարսանեկան սովորութեան մեջ հետաքրքիր է նաև «սա-
չուն», որը անմիջապէս ըստում է գլխագնի սովորութեանից: Քանի որ ամուսնացած երիտասարդը, իրեն գլխագին, իր ունեցվածքից զգալի բան էր տալիս հարսի ծնողներին և եթէ նրա ընտանիքը չքավոր էր, կարող էր տնտեսապէս քայքայվել, իսկ եթէ նույն ընտանիքում մի քանի երիտասարդ ամուսնանային, այն ժամա-
նակ ափսիս վատ կլինէր այդ ընտանիքի վիճակը, ուստի և տնտե-
սական անկումից փրկվելու համար ցեղակիցներն օգնում էին նո-
րափեսայի ընտանիքին: Այդ օգնութեան ձևերից մեկը հանգիստ-
նում էր «սաչուն»: Սաչուն ժամանակ իր նշույթական օգնութեան
չափը սաչունի սեղանի մոտ առաջին հերթին հայտնում էր արե-
նակից պամամը, որից հետո՝ մշուսները: «Սոսանդիներն» նշույթա-
կան օգնութեան չափի մասին հարսանիքի սեղանի վրա հայտարա-
րում էր քովորը հետևյալ կերպ. «Մեր սիրելի խոսնդի Դավթեշե
Ջըլին հարսանեկան սեղանին նվիրեց մեկ ոչխար, այսքան դրամ,
«մալիավա» (ստունը շին փնա»): Դրամը հանձնվում էր հարսան-
քաւիրոջը, իսկ անասունները մի երկու օրից հետո խոսնդիները
ուղարկում էին նորափեսայի տուն:

Քրդերի կյանքում վատ հետևանքներ էր ունենում «լըյաթ»
կամ «մարկըրըն» կոչվող սովորութեանը: Հարսանիքի վերջին օրը,
երեկոյան, հարսի կուտութեանն ստուգելու համար հրավիրվում
էին փեսայի և հարսի աղջական կանայք, որպէս «մեկանիս խերե»
(բարի հշուրեր): Փեսայի մայրը կամ տան կանանցից մեկը հշու-
րերին ցույց էր տալիս հարսնացուի սպիտակեղենը, երբ դրա վրա
լինեին կուտութեան խախտումը հաստատող նշաններ (արջան
հետքեր), ապա հշուրերը ուրախանում էին, զովաբանում նորա-
հարսին և նրա ծնողներին, իսկ եթէ նորահարսի կուտութեանը
չէր հաստատվում, նրա համար ստեղծվում էր անտանելի վիճակ:
Նրան հաճախ խախտուած ձեռով վռնւում էին տնից:

Այլ սովորութիւնը գոյութիւն է ունեցել ոչ միայն քրդերի, այլև անգրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մօտ:

Հարսանեկան աչքի ընկնող սովորութիւններից մեկն էլ այն էր, որ երբ հարսին ամուսնու տուն էին տանում, նորափեսան թաքնւում էր որևէ լուռ կամ տնից դուրս էր գնում, մինչև ուշ երեկո, երբեմն էլ ամբողջ գիշեր: Քրդարնակ որոշ շրջաններում, ինչպէս, օրինակ՝ Թալինում, Քյալաջարում, Ղարսի մարզի Տեկորի շրջանում, ամբողջ հարսանիքի ընթացքում, լացի չգարու զավե՞ծ ծիսակատարութիւնից, փեսան բացակայում էր:

Հարսանեկան ուրախութիւն ժամանակ մեծ հետաքրքրութիւն էր ներկայացնում նաև ջրիզը, առանց որի ոչ մի հարսանիք տեղի չէր ունենում: Զրիգավորների կամ ղիւլթած խմբի ներկայութիւնը հարսանիքում պէտք է բացատրել նրանով, որ աղջիկ առևանգողները բնականորեն հանդիպում էին գիմադրութիւն: Զրիգի ժամանակ արտահայտվող որոշ ընդհարումներ խորհրդանշում են հնագույն շրջանում առևանգման մոմենտին տեղի ունեցած արշունալի կռիւները:

«Բալգին բոկեն» փախցնելու ժամանակ,— ասում է Ապարանի շրջանի Ալագչազ գյուղի բնակիչ ծերունի Լեշոն,— ջրիգավորների մեջ տեղի էին ունենում ընդհարումներ, իսկ եթե հարսը այլ գյուղից էր, փեսայի գյուղի ջրիգավորները դեմ էին գնում այլ գյուղերից եկած ջրիգավորներին: Սրանց մեջ սկսվում էր կատաղի կռիւ՝ բալգին բոկեն փախցնելու համար: Մեկ-մեկ պատահում էր, որ կռիւի ժամանակ տղամարդիկ ձիուց ընկնում էին և վիրավորվում: Սա երբեմն լուրջ բնույթ էր ընդունում և տեղիք էր տալիս վրիժառութիւն:

Հարսանեկան ջրիգի մասին քրդական ֆոլկլորում կարելի է գտնել բազմաթիւ երգեր, որոնց մեջ պարզորոշ կերպով արտահայտված է հարսնածի հրոսակային բնույթը: «Զրիգավոր եմ» երգի մեջ ջրիգավորը ղիւլթելով հարսին, ասում է՝

Զրիգավոր եմ, ջրիգավոր,
Զրիգ կանեմ արագ թափով,
Կիտխցենեմ նշանը քո,
Թշնամուն կհաղթեմ ես իմ ռաբով:

Այս երեսույթը արտահայտվում էր հարսանեկան մի այլ սովորութիւնի մեջ ևս: Լաչինում քավորի գլխավորութիւնով հարսնետրները հոր տնից հարսին հանելու ժամանակ, աղջկա արեւնակից պսամանների կողմից հանդիպում էին գիմադրութիւն, դուռն շնամքին

կանգնած չէին թողնում, որ հեշտութեամբ աղջիկը դուրս դնաւ. դիմա-
խազով ցալց էին տալիս, որ իբր թէ զինքերով կալում են հարս
տանողներին զեմ: Այս սովորութեան մեջ ամենազխաւորն ալն է,
որ թէ՛ հարս տանողները և թէ՛ հարսի պաշտպանները տղամար-
դիկ էին, կանաւք իրավունք չունէին ալք գործում խառնվելու: Բայց
հակառակ սովորութեան իրավունքի, կանաւք ևս երբեմն խառ-
նւում էին զիմացրութեան: Հարսի բարեկամների զիմացրութեա-
նը վերջ էր տրվում միայն ալն ժամանակ, երբ նրանք փեսայի
պսմամներից համապատասխան նվերներ էին ստանում (գրամ,
գունգգուն փուշներ և ալն):

Նույն սովորութեանը տեսնում ենք Արտաշատի շրջանի քրդ-
զերի մեջ: Ըստ սովորութեան, երբ հարսը դուրս պետք է գնար
հորեմային օջախից, մինչև կնիկները հարսին հարսանական հա-
պուստներ հագցնէին և «ճալ կլղանա» (աչքերը ծարիրին), փր-
ջինիս հղրալրներից կամ պսմամներից մեկը կանգնում էր դուռն
մոտ, ձեռքը ձգում փեսայի բարեկամներից մեկի օձիքը և պահան-
ջում «փեշքեշա բուկ» (հարսի ընծա), որը, ըստ սովորութեան
իրավունքի, տրվում էր հարսին և, ինչպէս օժիտ, կազմում էր նրա
անձնական սեփականութեան մի մասը:

Ապարանի շրջանի քրդերի մեջ փեսայի բարեկամներից
ստացած նվերները անփրադարձ հասնում էին հարսի տրեմակից-
ներին:

Իրենց սեղանական խմատը կորցրած ծիսական այս ձևերից,
սովորութեաններից կարելի է հղրակացնել, որ ալք ընծաները,
ղրամական վճարամեծերը արտահայտում են նախկինում գոյութեան
տնեցող փրկանքի գաղափարը:

Անցյալում կին տեսնողները, ախոյանների հետ հաշտվելու
նպատակով, տաժող կողմին տալիս էին փրկանք և ալք միջոցով
խուսափում սպառնալիք վտանգից: Փրկանքը հետադառնում, անտե-
սական-հասարակական նոր պաշտաններում, ալլափութվում է և իր
արտահայտութեանը պանում ժողովրդի կենցաղում ու բանահյուսու-
թեան մեջ: Կան քրդական հարսանական այլ սովորութեաններ և
բանահյուսական բազմաթիւ նշալիք, որոնց մեջ ցալտուն կերպով
իրենց արտահայտութեան են գտել տեսանգումից հետո հարսի և փե-
սայի պսմամների միջև ստեղծված թշնամական հարաբերութեան-
ները, որոնք ձևակերպւմ են գրեթե բոլոր էին հարսանական տրախտ-
թեան ժամանակ: Ձևական թշնամական վերաբերմունք կարելի է
տեսնել հետեւյալ սովորութեանների մեջ՝ Լաչինում, Հատանլար ցի-

դի մեջ հարսի արեւնակիցները և մոտիկ ընկերուհիները ամեն կերպ աշխատում էին կատակի ձևով ծաղր ու ծանակի ենթադրել փեսայի բարեկամներին ու ընկերներին: Աղբրեջանի «Մանթիդա Շաուլիկա» քրդերի մոտ, ծերունի Մահմեդի պատմածի համաձայն, եթե փեսայի մայրը հաբսնեորների հետ գնում էր հարսին բերելու, նրանք ծաղրվում էին հետևյալ կերպ.

Խնամի, մեր աչքերի վրա տեղ ունեւ,
Խնամաւ տակ դրեք մի «ջըլ» հնոտի,
Համափա տվեք թող նստի:
Խնամի, դատարկ բոխա եւ բերել,
Ուզում ես հարսին նվիրել,
Զլինի գաթաները ճամբին եւ կերել:

Մեջն սրծաթ, մարջան կա,
Բայց գրոշի արժեք չունեն,
Որովհետեւ նրանք հին են.
Հաց բերեք, թող խնամին տտի,
Որ մեր տնից գիրացած գնա:
Խնամի, մեր աչքերի վրա տեղ ունեւ,
Խնամաւ տակ դրեք մի «ջըլ» հնոտի,
Ճամբա տվեք թող նստի¹:

Համարյա նույն կեղծ վիրավորանքի պատկերն է ներկայացնում հետևյալ սովորությունը՝ հարստնքատանը (գոմում), դհուդուսաչի նվաղակցութեամբ, երբ մեղմ ու համաշափ ընթանում էր գոմանդը, այդ ժամանակ փեսայի կողմից հանդես եկող «լեպուկը» հարսանքավորներին ուրախացնելու համար ծամածուծ խոսքեր էր անում: Լեպուկը առաջին հերթին ծաղրում էր հարսի բարեկամներին: Նա երբեմն մոտենում էր հարսի ծնողներին և իբր նրանց սիրտը շահելու, վշտերը վաճելու համար համբուրում էր նրանց թշերը, բայց միևնույն ժամանակ ծաղրելով նրանց, հեռանում էր. ասելով. «Ամ դիզա ուս դըբըն» (մենք ձեր աղջկան տանում ենք): Վերջիններիս հաճախ կատակով հարվածում էին նրա գլխին:

Ապարանի շրջանի Փոքր Զամչու գյուղի բնակիչ, հանգուցյալ Սարհնդի պատմելով, Լարսի մարդի քրդաբնակ գյուղերում սովոր-

¹ Պատմեց լաչինցի Մահմեդը, 71 տարեկան: Գրի է առել հեղինակը 1955 թ., Լաչինում:

բութլուն կար, որ երբ հարսին տնից դուրս էին հանում, փեսայի բարեկամները հարսի ծնողների իրերը հափշտակում էին և չէին փերադարձնում:

Այդ պատճառով հարսի ծնողները և ընտանիքի մյուս անդամները արկղներում էին պահում իրենց մանր-մունր իրերը: Ըստ հարսանեկան սովորաթյան, տնից մեծ արժեք ունեցող իրեր գողտնալը կամ հափշտակելը արգելված էր: Թալինի շրջանի քրդերի մոտ, հարսին փեսայի տուն տանելու ժամանակ, փեսայի գաստաբրավներն ու ընկերները, ծաղրելով հարսի բարեկամներին, ասում էին՝

Մենք տանում ենք, տանում,
Ձեր աղջկան տնից հանում,
Թող մոր աչքերը դուրս գան,
Թող հորաքրոջ աչքերը դուրս գան,
Թող մորաքրոջ աչքերը դուրս գան,
Թող փնտուեն ու ման գան,
Էլ չեն գանի կնեզ աղջկան:
Մենք տանում ենք, տանում,
Թող նվագի գհուլ-զուռնան,
Տխուր նվագի հեա ալուպես,
Բոլորդ լաց եղեք, ահա,
Իսկ մենք ուրախանանք¹:

Նախասովետական շրջանի Կուրաթլուի քրդերի մեջ, եթե «եռակրընի» ժամանակ փեսան քիչ կամ վատ նվեր էր բերում, ալդ դեպքում հարսնացուի կողմի երիտասարդները թևիթե ծեծում էին նրան և նրա գաստաբրավներին: Հարսանեկան «բուկ բար փարդե» (հարսը վարսագույրի հետ) սովորաթյան մեջ կեղծ ձեռով արտահայտված են երկու կողմերի թշնամական հարաբերությունները: Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղի քրդերի մեջ հարսին սկեսրայրի տուն տանելուց հետո, ինչպես փեսայի կողմից, այնպես էլ հարսի բարեկամները ներս էին խուժում այնտեղ, որտեղ տան մի անկյունում վարսագույրով թագնվել էր հարսն իր ընկերուհիներով: Փեսայի գաստաբրավներն ու ընկերները պնտմ և կանգնում էին վարսագույ-

¹ Ասաց Թալինի շրջանի Գյալթո գյուղի բնակիչ, 75 տարեկան Այիրբե Գրի է առել հեղինակը 1946 թ.:

բի մօտ: Հարսի «առնշտանդնի» համար փեսայի կողմի մարդիկ նվերներ էին տալիս աղջկա բարեկամներին և ընկերներին: Ընծաներ չտալու կամ փառ նվերներ ներկայացնելու դեպքում, հարսի բարեկամները կեղծ ձևով թշնամական հարաբերությունների մեջ էին մտնում փեսայի բարեկամների հետ: Թշնամական հարաբերությունները դրսևորելու համար, նրանք թափ էին տալիս իրենց աջ ձեռքերը, ի նշան դիմացիներին ծեծելու: Իսկ հարսի բարեկամներին ներկա գտնվողները, ասում է նույն շրջանի Վարվանսարա գյուղի բնակիչ Շիրենյան Ամարը, մոտենում էին ջղախացած, խնդրում, որ նրանք բավականանան փեսայի կողմի մարդկանց տված նվերներով: Այդ ժամանակ տեղի էր տնկնում նաև հրաձգություն:

Հրացձգությունը թե՛ բոլոր խոհանրների, թե՛ դաստաբարակների և թե՛ նրա ընկերների կողմից տեղի էր ունենում հարսանիքի ամբողջ ընթացքում, մտնում, երբ աղջկան ուղեկցում էին գևալի փեսայի տուն:

Վերջին շրջանում, հարսանիքի ժամանակ հրաձգությունը զվարճության միջոց է կոչել:

Նախաստվետական շրջանում, քրդերի հասկացողությունով, հրաձգությունը միաժամանակ ծառայել է որպես հարսից և փեսայից չար ոգիները հեռացնելու միջոց:

Ձևական թշնամական հարաբերությունների նշանները դրսևորվում էին նաև հետևյալ սովորության մեջ: Անդրկովկասյան համարյա բոլոր քրդերի կյանքում նորահարսի թե՛ ծնողները և թե՛ ընտանիքի մյուս անդամները, բացի հարսի կղերից, հարսանիքի ժամանակ չէին գնում փեսայի տուն: Նույն հարաբերությունների նշաններն ավելի շատ են արտահայտվում քրդահուն զգեստներով տանելու սովորության մեջ, որի մասին իր տեղում խոսվել է:

Մինչև նորահարսին գևի տանելը խնամիների ընտանիքների անդամները միմյանց տուն չէին հաճախում: Նման կեղծ, խղված ընտանեկան հարաբերությունները հարսանիքից հետո, պետք է բացատրել հնագույն շրջանում կնոջ և փեսայի ընտանիքի միջև գոյություն ունեցած հակասություններով, հատկապես սուսանգաման հետևանքով երկու ընտանիքների միջև ստեղծված հակադրություններով:

Քրդական հարսանիքի մեջ հայտնի է նաև օժիտի սովորությունը: Օժիտը հարսի համար ստեղծվում էր հերանց տան կողմից տրված և այլ նվերներից: Եթե սուսաների, անդրկով-

կառայան հաշիւի, վրացիների մեջ գրեթէ փերացել էր գլխադինը և գոյութիւն ունէր լոկ օժիտը, քրդերի մօտ գոյութիւն ունէր թե՛ գլխադինը և թե՛ օժիտը: Այս գաղափարը հին հռոմեական իրավունքի մեջ հայտնի էր *dos* անունով: *Dos*-ը ինչպէս քրդերի, նույնպէս անգրիկովկասյան ալլ ժողովուրդների մեջ կազմում էր կնոջ անձնական սեփականութիւնը: Անձնական ալլ սեփականութիւնը նախատվեաւոր շրջանի անգրիկովկասյան ժողովուրդների մօտ հատկապէս աչքի էր ընկնում հաշիւական հարսանեկան սովորութիւններում, իսկ գլխադին տալու գործում կարելի էր տեսնել լոկ որոշ մնացուկներ, որոնք գոյութիւն ունեին հետամնաց շրջաններում:

«... Շատ գաղաւթներում (հայաստանի՝ Ա. Ալգալ),— գրում է Ս. Սամվելյանը,— օժիտը գարձել է արդեն մի անհրաժեշտ պահանջ, եւ մղելով գլխադին տալու սովորութիւնը, որ հիրավի ալգալիսի տեղերում սկսում է վերանալ և գաւնալ մի մեծած ձեռ, հոգեւորքի մեջ ընկած մի սովորութիւնն»¹:

Տոհմային շրջանից մնացած ալլ փերապրուկները՝ դաւանի և ջհեզի ստեղծութիւնը քրդական հարսանեկան սովորութիւնների մեջ, պետք է բացատրել քրդերի հետամնացութեամբ: Ճիշտ է, տան մալխոնն ամեն ինչի տերն էր, նա իր բնատանիքում օգտւում էր անսահման իրավունքներով, սակայն ձեռնպահ էր մնում ջհեզի հարցում, հակառակ դեպքում՝ նա կդառնար նախաաւինքի առարկա: Ջհեզի վրա իրավունք չունէր ձեռք բարձրացնելու նույնիսկ հարսի ամուսինը: Ալլ պառնձաւորով, հերանց կողմած ջհեզը՝ փեսայի պամմներից և բարեկամներից ստացած նվերները հարսը կամ նրա կեսուրը ցույց էին տալիս մալխոնին: Եւրահարսի ստացած դրամական ու ալլ բնօրէնքը, թե՛ նշանդրեքի, թե՛ հարսանիքի և թե՛ գելութիւն ժամանակ միասին վերցրած, քրդերն կոչւում է «հարու-նարուկ» (հարսի ունեցւածք), որի մի մասը նորահարսը իրավունք ունէր թողնել ծնոյների մօտ:

Այսպիսով, անգրիկովկասյան քրդական բնատանիքում տեսնում ենք մի կողմից տան տիրոջ անսահմանափակ իրավունքը թե՛ տրնտեղութեան և թե՛ ընտանեկան կյանքում, մյուս կողմից հարսների անձնական սեփականութիւն կազմող «հարուստ բուկեն», որի վրա չէր տարածւում նրա իրավունքները:

Այս երեւոյթը պետք է բացատրել նրանով, որ «հարուստ

¹ Ս. Սամվելյան, Առեւտրային և գնմամբ ամուսնութիւն, «Ալգ. հանգես», Թիֆլիս, 1906, էջ 81:

բուսկեն» ոչ ալլ ինչ է, քան մի հնագույն մնացուկ ալն դարաշոր-
ջանից, երբ արտադրողական ուժերի զարգացման հետեանքով
մալրական տոհմը տեղի տվեց հայրական տոհմին:

Արտադրական նոր հարաբերութիւնների շնորհիւ վերացավ
մալրիչխտանութիւնը, բալց սկզբնավորվող հալրչխտանութիւնն ծո-
ցում պահպանվում են մալրիչխտանութիւնն մնացուկները, որոնք
մինչև օրս էլ ալս կամ ալն չափով արտահայտվում են ժողովուրդ-
ների կենցաղում: Սրանք ալիւի ուժեղ էին հատկապէս անգրկով-
կասիան քրդերի կլանքում: Ալս մնացուկները ցույց են տալիս, որ
քրդերը ևս ունեցել են մալրական տոհմ, որի թէ՛ անտեսական և
թէ՛ հասարակական գործերը վարել է ինքը՝ կինը:

Քրդերը բաժանվող, բալց մեծ ջնեղ ունեցող հարուստ կնոջ
նկատմամբ գործ էին ածում հետևյալ սոսցվածքը. «Թալաշ նիւա,
ջհեզե ուե նիվե հաբուստ մալեյա» (հոգ չէ, նրա օժիտը տան ու-
նեցվածքի կեան է), տակ է, թէ գերդաստանից բաժանվելուց հետո
հարսը իր ամուսնու և երեխաների հետ կարող են օժիտով ապրել:
Օժիտով տուն պահելու գաղափարը Անգրկովկասի քրդերի կլան-
քում ալիւի ցայտուն է դառնում՝ 70-ական թվականներից հետո,
երբ գերդաստանը քայքայման ուժեղ պրոցես էր ապրում:

Այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է կրկին նշել, որ անգրկովկաս-
յան բոլոր քրդերի մեջ գուզընթաց գոյութիւն են ունեցել գըլ-
խագինը և օժիտը:

Հնագույն շրջանում, հալրիչխտանական տոհմում հետզհետե
ալեւանում էր գլխագին քանակը, որպէսզի աղջկա հետ տրվող
օժիտով չլիւանար տոհմի անտեսական ուժը: Այդ է ցույց տալիս
անգրկովկասյան քրդերի կլանքում գոյութիւն ունեցող ալն սովո-
րութիւնը, երբ նշանդրեցից հետո, մինչև կիսով չափ չէր տրվում
գլխագինը, լրիւ չափով չէին պատրաստում օժիտը: Այս սովորու-
թիւնը գոյութիւն ունի նաեւ օսերի մեջ: Օսերը կովկասյան տե-
ղական վարչական մարմինների պահանջով 1866 թվականին, փո-
խադարձ համաձայնութեամբ, որոշում են վերացնել իրենց կենցա-
ղում գոյութիւն ունեցող վնասակար սովորութիւնները: Նրանք
վճռում են նաեւ իրենց հարսանեկան սովորութիւնների մեջ
գոյութիւն ունեցող իրաւի (գլխագին) մի երրորդ մասը հատկաց-
նել օժիտ պատրաստելուն¹:

¹ См. М. Ковалевский, Современный обычай и древний закон, Москва, 1886, в. 1, էջ 248:

Հաշերի կենցաղումն էլ տեսնում ենք օժիտի ու գլխագնի սովորութիւններ, առնչված միմյանց հետ: Գանձակի հաշերի մեջ աչն գումարը, որ աղայի բնատնիքը վճարում էր աղջկա բնուանիքին իրրե գլխագին, կոչվում էր Վերհաշուք կամ Վալիժինքի վոյք, որովհետեւ ալլ գումարի մի մասը ծախսվում էր օժիտի վրա:

Արասթումանի շրջակայքում բնակվող քրդերի մեջ օժիտը, ինչպէս նաեւ գլխագինը սովորական երեւելի էր: Դարսի շրջանի քրդերի մոտ հարսի համար գոյացած լալըր նվերները և գլխագնի մի մասը հանձնվում էր աղջկա մորը, որը աչն ծախսելու իրավունք չուներ՝ բնատնիքի միւլու տնդամների կամ իր որդիների համար: Նախիջհանի Մանթիդա Շաուլուկա քրդերի մեջ մի աչնալիսի սովորութիւն կար, ըստ որի մինչեւ գլխագնի մի մասը չտրվեր աղջկա մորը, տրգելվում էր օժիտ պատրաստել:

Այս նյութերի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ անդրերկրկասյան ժողովուրդների, ալլ թվում քրդերի մեջ գլխագնի մի մասը, սովորութեան իրավունքի հիման վրա հատկացվում էր օժիտ պատրաստելուն: Ինչպէս տեսնում ենք, նախասովետական շրջանում քրդերի հարստանկան սովորութիւնների մեջ օժիտն ու գլխագինը համասեւ և շաղկապված, միմյանցով պայմանավորված են հանդես գալիս:

Դ. ՏՂԱԲԵՐՔ, ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ԴԱՍԻՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Անդրկովկասյան քրդերն իրրե լեռնականներ, իրենց մանկական հատկում հայտնի են ճկունութամբ, աշխուժութամբ, ճարպկութամբ և ընդհանրապէս առողջութամբ: Բնատնիքը, բնրը և ամբողջ ցեղը շահագրգռված էին ավելացնել իրենց անդամների թիւը, որը կատարվում էր սերունդ բաղմացնելու միջոցով, ուստի և հատկապէս արու զավակի ծնունդը մեծ ուրախութիւն էր պատճառում: Վրուս ստունա մալեյա (տղան տան սլունն է), հաճախ կրկնում էին պամամները: Տղան հանդէս էր գալիս իրրի ժառանգորդ, հալլական ծախը ծխեցնող: Եթէ շատ երեխա ունենալը լախտավորութիւն էր համարվում, ապա չունենալը գիտվում էր որպէս պատուհաս, դժբախտութիւն:

¹ Տե՛ս եր. Լալայան, Գանձակի դավառ, Վեղդ. հանդէս, Թիֆլիս, 1901, Բ. գիրք, էջ 22:

² Այս երեւելիքը տուկ է եղել նահապետական կյանքով ապրող շատ ժողովուրդների մոտ: Այսպէս, գոլգանուհին խիստ ուրախանում էր, երբ զգում

Սակայն, տղայի համեմատությամբ, աղջկա ծնունդը ընտանիքում ավելի քան էլ բարձրագույնորեն չէր ընդունվում, ուստի և նախնային ծնունդը, ընտանիքի անդամները աղոթում էին՝ «Յա Մահմեդ, բերա կուս բա» (ո՛վ Մահմեդ, թող տղա լինի), «Յա Շամս, բերա կուս բա» (ո՛վ Շամս, թող տղա լինի) և այլն: Ճղա ծնվելիս խնջույք էին սարքում, ընտանիքի անդամներն ու ցեղակիցները աչքալույս էին տալիս միմյանց, հանուն «խաթունա ֆարխանի», ոչխար էին մորթում և հում միսը բաժանում հարեաններին:

Աղջկա ծնունդը լուսվածք էին դիմավորում: Նման խորականությունը տղա և աղջիկ զավակների նկատմամբ հատուկ չի եղել միայն քրդերին: Մ. Կովալևսկու վկայությամբ, օսերի մեջ աղջիկ ծնվելու դեպքում հայրը ոչ միայն չէր գրեգորում որևէ ուրախություն, այլև տխրում էր¹:

Գանձակի գավառի հայերի մեջ «աղջկա ծնունդը ոչ թե ուրախություն, — ասում է Լալայանը, — այլ տխրություն է պատճառում թե՛ ծնողներին և թե՛ ազգականներին: Մայրը կարծես մի հանցանք գործած՝ կուչ է դալիս, ամուսինը երբեմն բարկանում է կնոջ վրա, երբեմն էլ ամենակողմից խռովելով հաճություն նրան: Սկեսուրը անիծում է նրան, ասելով. «Ջահել տղիս օրը սեռացրի աղջկերք բերելով, չինսդ կարվի»: Ազգական կանայք գալիս են ոչ թե աչքալույս տալու, այլ մխիթարելու. «բան չկա, աղջիկ բերողը տղա էլ կբերի, հերն ու մերը սաղ ըլնին»² և այլն:

Երևսայի ծնունդը տեղի էր ունենում թոնրաաանը, քոչվորության ժամանակ՝ վրանում, առանց բժշկի, մանկաբարձուհու պիրե-տատմոր հսկողություն, որը ծնունդը դուրսացնելու նպատակով իրապես օգնող միջոցների հետ միասին գործ էր դնում նաև կախարդական հնարներ: Քոչվոր քրդուհին, ինչպես նշեցինք վերը, ծննդաբերում էր վրանում: Երկունքն սկսվելը քրդուհու համար մահվան դուռը դնալ էր նշանակում: Իսկույն հրավիրում էին պիրե-տատմորը, որի առաջին գործը լինում էր մետադե իրեր հավաքելը և դրանք ծննդկանի անկողնու շուրջը դասավորե-

էր, որ ինքը հղի է և այդ մասին անմիջապես հայտնում էր ընկերուհիներին, որոնք լուրը տարածում էին շրջապատում (տե՛ս А. А. Попов, Семейная жизнь у долган, «Советская этнография», 1946, № 4, էջ 110):

¹ М. Ковалевский, Современный обычай и древний закон, 1886, էջ 232:

² «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1901, էջ 58:

լը, որպէսզի, ըստ ժողովրդի հասկացողութեան, չար ոգին (աւքը) չմտանար ծննդկանին: Ծնունդը դժվարանալու դեպքում գործադրում էին հետեւյալ կախարչական միջոցները՝ չար ոգիներին ծննդկանից վանելու նպատակով հրացան էին արձակում, ագոթքով պիտում էին ասածուն, Մահմեդին, Մալաքետաուզին, որպէսզի նրանք օգնութեան հասնեն երկունքով ատապադ կնոջը, նրա ուշագնացութեան դեպքում ականջն էին քաշում և ավելով ջուր սրսկում պեմքին, հալոտալով, թէ չար ոգիները վախենում են ամենից, ձի էին բերում ծննդկանի մօտ, խրինջաղնիկ տալիս, որ կինը լսեր և շատ ուշքի գար, երկաթե իրերով թեթեւացնում էին կնոջը, սր աւքը նրանից հեռանար, տան ծխնելուլից կախում էին մի կտոր ալձի թուր, որպէսզի չար ոգին խաբւեր և ծննդկանի թոքերը հանելու և նրան մեղցնելու փոխարեն, տաքվեր ալձի թոքով, փախցներ այն և գրանով մաշից ճիւղիկին՝ ծննդկանն ու նորածինը: Ծննդկանին ճիւղիկու՝ համար նրա բախար հանձնում էին բարի ոգի համարվող Սաթունա ֆարիսան:

Ըստ քրդերի անխառնական հալացքների, ծննդկանն ազատվելուց հետո Սաթունա ֆարիսանը պառավ մօր հետ միասին իբր թէ զրկում է երկուսին, փաթաթում, դնում բարուրի մեջ ու զգաստ կանգնում նրա կողքին, հաճախ անցնում դռան մօտ ու կանգնում աշտակ, որպէսզի խափանի չար ոգիների մուտքը: Ըստ որանց հալացքների, զոնից կամ երգիկից ներս մտնող չար ոգուն Սաթունա ֆարիսանը բռնում, վիզը ոլորում, դնում էր ծնկի տակ, խեղդում և ապա գուրս շարտում: Այդ էր պատճառը, որ քրդուհին իր նորածին երեխային լողացնելու ժամանակ միշտ հիշում էր Սաթունա ֆարիսանին և նրանից օգնութեւն խնդրում, ասելով.

Սաթունա ֆարիսան, օգնի՛ր մեզ,
Չարքերից պահպանի՛ր ինձ և իմ մանկան.
Թո՛ղ նա սրտոտ, խելոք լինի,
Թո՛ղ նա քո լալն թեկերի տակ հալանալորովի.
Թո՛ղ նա քեզից չխրանի՛:

Կալին կանաչը, որոնք հենց սկզբից երեխային պահում էին հեղքանում: Սովորաբար, աղայի ծննդից հետո, երեխաները դնում և մոտիկներին աչքալույս էին տալիս՝ զանազան նվերներ

¹ Ասաց Թալինի շրջանի Գյալթո գյուղի բնակիչ Այիբը, զրի է տուել հեղինակը 1946 թ.:

ստանալու համար: Դրանից հետո շնորհավորելու էին գալիս համադրուողացիները: Հարեան կանայք համեղ կերակուրներ էին բերում ծննդկանի համար: Ալն կանայք, որոնց երեխաները չէին մնում, մահանում էին, սովորաբար մինչև նորածնի քառասունքը լրանալը չպետք է ալցելին ծննդկանին, որովհետև, ըստ ժողովրդի րմբունման, նրանց հետ ման էին գալիս չարքերը:

Տիրոջ սովորության համաձայն, կնոջ ծննդաբերության օրը նրա ամուսինը տնից որոշ ժամանակով անհայտանում էր:

Այս սովորությունը, ինչպես նաև ծննդաբերության հետ ատնչվող մի շարք այլ սովորություններ, հավանաբար նահապետական տոհմային կարգերի խմբային ամուսնության շրջանի մնացուկ են, այն շրջանի, երբ հայանի չէր երեխայի հալը, որակից էլ հետագալում պահպանվել է վերջինիս խուսափումը նորածնից: Այս նշանակում է, որ այդ շրջանում ծննդկանն ու մանուկը ամբողջովին պատկանել են մայրական տոհմին:

Ազատվելուց հետո ծննդկանին կերակրում էին տաք կերակուրներով, սրոնց մեջ ամենահարկին համարվում է «ժաժին»: Սուրմալուի քրդերի սովորությամբ, եթե երեխան ծնվելուց հետո մահանում էր կամ առհասարակ տվյալ ծնողների երեխաները եթե չէին ապրում, վերջին ծնվածի համար չարքերին խաբելու նպատակով ընտրում էին քրիստոնյալի տունը, օրինակ՝ Կարո, Սաչիկ, Իվան, Սերգեյ, Սարգիս, Շուշան և այլն, քանի որ, ըստ նրանց, խաչապաշտները չարի մարմնացում են. իսկ չարը չարին չի կրպչի, չի մնասի և երեխան կապրի:

Քառասունքից հետո ծննդկանի տունն էր մտնում «փիրե լուկեն», երեխայի մազերից մի փունջ կտրում, դնում տան պատի անցքերից մեկի մեջ և ծնողների համաձայնությամբ անվանակոչում երեխային:

Բոլոր քրդերը թլպատում էին իրենց աղաներին: Թլպատումը կոչվում է «տուննաթկըրն»: Այս հեթանոսական սովորությունը տարածված է եղել աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ (Աֆրիկայում, Ավստրալիայում, Մալայան արշիպելագում, Հնդկաստանում, Արաբիայում, Պակիստանում, Թուրքիայում, Իրանում, հրեաների մեջ և այլն):

Սկզբնական շրջանում թլպատումն ունեցել է առողջապահական նշանակություն, իսկ հետագայում սրբապօրծվել է մահմեդական կրոնի կողմից: Սևասկան հաշարբերության հետևանքով վարակումից առաջացող հիվանդությունները կանխելու նպատակով էր

կատարվում թլպատումը, կարծելով, թե վարակումը մաշկի մեջ հղած ինչ-որ գերբնական չար ուժից է առաջանում:

Աղջիկների թլպատումը XVIII դարում անդրկովկասյան քրդ-գերի մեջ գոյություն չի ունեցել, ինչպես այդ եղել է Ամերիկայում և հին Արարիայում:

Աղբրեական շրջանում թլպատումը կատարում էին հատուկ հեքիմները, որոնց մեծ մասը քուրմեր և սոհասարակ հոգևորականներ էին լինում, իսկ հասագայում այդ ֆունկցիան անցնում է բժիշկներին:

Անդրկովկասյան քրդերի մեջ թլպատումը կատարվում էր հեքիմների միջոցով: Թլպատման ժամանակ չամիչ և նոխուզ էին դնում տղայի բերանը: Թլպատող վարպետը վերցնում էր մի փոքրիկ գանակ և ստում.

Մ'վ ստավոժ, օգնող ես,
Մ'վ ստածու առաքյալ Մահմեդ,
Այս տղային առողջ պահի՛ր,
Նրան սերունդով պահի՛ր:

Այդ ասելով, նա անմիջապես կտրում էր տղայի ստնանդամի սառչին մասի մաշկը, կտրած տեղը դեղ քսում և երեխային պատկեցնում անկողնում: Թլպատման մոմենտին տան տերը կատարում էր զոհաբերություն¹:

Թլպատման ժամանակ, բացի զոհաբերությունից, կատարում էին նաև կրոնական այլ արարողություններ, որոնք առնչվում էին ֆաուստի և կանխի պաշտամունքի հետ: Այժմ բնաամիքի արու անգամներից մեկին ու մեկը թլպատված չէր լինում, նրան համարում էին «հարամ», մինչև անգամ չէին ուզում նրա հետ սեղան հասել: Զթլպատված քուրդը իրավունք չունեիր զոհաբերվող կենդանուն մորթել:

Ընտանիքում տանության ստարկա էր հանդիսանում ամուլ կինը: Քրդական բնաամիքը պետք է շատ երեխա ունենար, դրա համար ամուլությունը ստածու պատիվ էր համարվում: Ամուլ կինը չէր սիրվում ամուսնու կողմից, հատկապես սկստրից: Երեխաներ ունենալու նպատակով, բազմակնություն սովորություն հիման վրա,

¹ Անդրկովկասի քրդերը թլպատման օրը սովորաբար ոչխար էին զոհաբերում, ազրառ բնաամիքները, ոչխար չունենալու պատճառով, հով կամ աքլոր էին մորթում և միայն բաժանում հարեաններին:

ամուլ կնոջ ամուսինը մի «հետի» կին էր բերում, որպեսզի նրանից երեխա ունենա:

Երեխաներ ունենալու համար ամուլ քրդուհին իր ամուսնու հետ գիմում էր մի շարք միջոցների: Դիմում էր «քոչակին», իսկ վերջինս նրա համար բոլի գույնդդունջն թելերից փոքրիկ կծիկ էր պատրաստում և տալիս կնոջը, որ սա կապի փորի վրա՝ իրբե հմալիլ: Ամուլ քրդուհին մատաղ անելուց հետո երկու օր քնում էր սրբաթալրում, լեռների գագաթին, բայց գաշաում՝ սուրբ քարերի, աղբյուրների մոտ և աղոթում, որ աստված իրեն երեխա պարգևի: Փոչակի թքից մի կաթիլ քսում էր փորին: Ամուլ կինը ամուսնու հետ մոլլալի մոտ էր գնում, որ մոլլան նրանց համար «նըվշա» պատրաստեր, որպեսզի կանանց ու տղամարդկանց սեռական օրգաններին ֆուսս տվող չար ոգիները հեռանալին: Ամուլ կինը գիմում էր շելիի, մոլլալի միջամատությունը, որպեսզի շելիսը կամ մոլլան սուրբ օջախում աղոթեր իր համար և աչն:

Վատ երեսույթ էր համարվում կնոջ արհեստական վիժումը, որին գիմում էին ծալրահեղ գեպքերում՝ ընտանեկան վատթար պայմանների, ծանրաբեռնվածության և այլ գրգռապատճառների հետևանքով: Արհեստական վիժումը հետևյալ կերպ էր կատարվում՝ հղի կնոջ փորի վրա ծանր քար էին դնում, հղի կինը բարձր պատից ներքև էր թռչում, պիրեն արորում էր հղի կնոջ փորը, գտնաճամ բույսերի արմատները եփում, զրա ջրից հղի կնոջը երկու բաժակ խմեցնում էին:

Արհեստական ձևով վիժող կինը ընտանիքում պատիվ ու հարգանք չուներ: Ամենալավ կինը նա էր համարվում, որը շատ երեխա էր ունենում, խնամում ու մեծացնում նրանց: Նորածին երեխային բարուրում էին մի քանի կտոր շորերի մեջ, կապում հաստ թելերով և գնում ճոճի մեջ: Քրդուհին երեխային գիշերը սովորաբար կերակրում էր իր ծոցում, անկողնում, ուստի և քնած մամանակ, անզգուշություն հետևանքով, երբեմն ընկնելով երեխայի վրա, խեղդամահ էր անում նրան: Երեխան մինչև երկու տարեկան հասակը անվում էր մօր կաթով: Մօր կաթը կարվելու գեպքում, կովի կաթի հետ խառնում էին եփած ջուր և տալիս նորածին երեխային կամ նրան հանձնում էին շատ կաթ ունեցող ուրեկ կնոջ կերակրելու համար: Երեխային ալլազգի կնոջ մոտ կերակրելը արգելվում էր: Ուաքի կնոջ երեխայի համար պատրաստում էին քաշլեկը՝ գլուխացնող պտրազաներ, որոնց մեջ աչքի էր բնկնում

«քոնակը»։ Երեխան քոնակի վրա վարժվում էր ալնքան մամանակ, մինչև նա կարողանում էր ինքնուրույն կերպով քալել։

Երեխալի ատամները երեակու ժամանակ նրա մալրը «դանում» էր պատրաստում և ուլլ մթերքների ու մրգերի հետ բաժանում հարեաններին։ Կաթնատամն ընկնելու հետ կապված զոլութուն ունենր հետևյալ սովորութիւնը՝ պատալր բնկած ատամը զյցում էր ծալքի հետևը և ասում.

Պատալ, տհա քեղ փալտի ատամներ,

Տուր իմ մանկանը ոսկե ատամներ,

Թող աստված մեզ հետ լավ լինի¹։

Թոթովելիս երեխալի առաջին բառերն էին՝ «գալե», «բալո», «բննե», «պիրե», «կակա» և այլն։

Քրդական հարուստ լանահայտութեան մեջ գտնում ենք բազմաթիւ մանկական սրտաուռէ հրդեր, որոնց մեծ մասը հյուսվել են մոր կողմից. սրանց մեջ ցալաուն կերպով արտահայտված են մոր զգացմունքները, նրա զգվանքը հարադատ զախակների նկատմամբ։ Ահա արդ հրդերից մի երկուսը, որոնց մեջ մալրը գիմկելով որդուն, ասում է՝

Ես լավ աղա ունեմ,

Նա վերցրեց պարսաաիկը,

Աղալնու աչքերը հանեց,

Եվ դրանով մեծ անուն վաստակեց²։

«Սինդե դար» (դեղին կուրծք) մանկական հրդի մեջ մալրը փաղաքշական բառերով գիմում է իր աղջկան.

Դեղին կուրծք, դեղին կրծքի վրա,

Փալլում են կապուշտ ուլունքներ,

Տեսնելիս աղաների սիրտն է ալլովում։

Նրա մաղերը գանգուր են,

Ֆիսը գլխին՝ սաղում է նրան,

Տղան եկավ մոտոմիս անցալ,

Ֆիսը տեսավ զմալլեցալ³։

¹ Առաջ Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղի բնակչուհի Քառենն։

² Առաջ նույն գյուղի բնակչուհի Նադոյա Նադրը, 70 տարեկան, անզրագետ, զրի է տուել հեղինակը 1948 թ.։

³ Առաջ նույն մարդը, զրի է տուվել նույն թվականին։

Սովորաբար 2—3 ամիս շարունակ, ամեն օր լողացնում են նորածին երեխային. ապա տակի շորերը փոխում, թարուրում:

Զարից փրկելու համար գիտում էին հետեւյալ միջոցներին, որոնք անմիջապես բխում են քրդերի անիմիստական հաւացքներից: Երկաթե իրեր էին դնում երեխայի օրորոցի մեջ, որպեսզի երեխան զիպահար չլինի, օրորոցի մոտ նստած մայրը հաճախ մրմնջում էր «Սաթուհա Ֆարխանի» անունը, որպեսզի նա երեխային պահպանի չարքերի գիտավորութլուններից, կապուշտ ուլունք էին կապում երեխայի աչքի վրա, որպեսզի երեխան գլուխը շարժելիս ուլունքը ճոճվի և չարքերը փախչին նրանից, չարքերին վանելու և զեղեցկութլան համար երեխայի գիտարկից կարում էին արծաթե գարդեր, հմայոդ կանանց մոտ հանգուցավոր թելեր էին բերում և կապում երեխայի մեջքին:

Զորսից—վից տարեկան հասակից հետզհետե յայնանում էին երեխայի գաստիարակութլան շրջանակները: Ընտանիքում երեխաներին գաստիարակում էին մալխոեն, պապն ու տատը և ծնողները՝ բնատնիքի մյուս անդամների հետ միասին: Երեխաները գաստիարակվում էին նաեւ իրենց շրջապատում, հատկապես օգաներում, որտեղ երեկոները ժամանցի նպատակով հավաքվում էին հարեանները, արեանից պամամները և ուրիշները: Ինչպես մալխոեի, այնպես էլ հոր հեղինակութլունը տան երեխաների աչքում շատ բարձր էր: Պրոֆ. Եղիապարցւանը միանգամայն ճիշտ կերպով է բնորոշել քուրդ մալխոեի, հոր և երեխաների փոխհարաբերութլունները. «Հոր կամքը, — ասում է նա, — գալտկների համար սուրբ է»:

Ընտանիքում այն գալտկները, որոնք չէին ենթարկվում մալխոեին, հորը, հորեղբորը կամ քեռուն. հատարակութլան մեջ նախատինքի էին արժանանում: Նրանք «բե օջախ» էին համարվում: Ամենից առաջ բնատնիքի մալխոեի իշխանութլունը գալտկի վրա տրամահալվում էր նրանով, որ նա, սովորութական իրավունքով, իրավասու էր կարգադրութլուններ անելու իր որդիներին, թոռներին և ժոռներին: Եթե բնատնիքի աղքատ էր, մալխոեն գալտկներին, փոքրահասակներին, որոնք քիչ թե շատ բնդունակ էին աշխատանքի, տալիս էր հաբուտաների մոտ ծառայութլան: Փոքր հասակից խոնարհ, լսող և աշխատասեր երեխաների մասին ասում

¹ Записки кавказского отдела импер. русского геогр. общ-ва, 1891, вып. XIII, т. 2 52:

են՝ «բանին չէ, ժր րանքոյն չիւն» (խելութ գառը գետնս գտանու-
նոցից է հալանի լինում):

Նախառաքիտական շրջանում քրդական պաշտում պարտոյնը
չկալին: Արեւելոս որ անդրադարձան քրդական պաշտոնը խաբարա-
փում էր արեւելոսի մէջ: Միայն հաս ու կենս
հարուստ քրդեր կամ արեւելիքի և բնակիքի որդիներ ստորում էին
աշխարհիկների պարտոյնում: Հասարակութեան քրդ արդիւնների մէջ ու-
սումը մեղք էր համարում, իսկ արդիւններին խիստ արեւելքում էր
ստորել: Արաքսիով, քրդ արեւելիքները մնում էին անգրագետ:
Քրդական պաշտում պարտոյն և կուսակցական մշակ ոգիներին
փոխարինում էին թոնրատունն ու օղան: Թոնրատունը, թոնրի
շուրջը համարում, ասոր, մալի, իսկ օգտւում, գրագրատունները
պատմում էին իրենց նախնիների, պապերի, ժողովրդական հերոս-
ների քաջագործութեանների, նրանց թուղ կողմերի, կնոջ ասեանդ-
ման, վրեժխնդրութեան, հաճախ տեղի ունեցող ցեղամիջյան և
ներքեղային կռիւների, դատարարային պալատի և բազմաթիւ
ալ արեւելիքների մասին: Երգիչները երգում էին պաշտպանական,
աշխատանքի, սիրտ, ժողովրդական հերոսների մասին հորինված
սրտատուչ երգեր: Երեւելիքները զմայլված լսում էին պատմողներին
և տարվում նրանց երգերով ու պատմութեաններով, լսում նրանց
խրատները և դատարարական իրենց նախնիների, պապերի ու
պատմիկների ոգով:

Քրդական ժողովրդական ասեղծագործութեաններ՝ «Մամ և
Զինել», «Զամբիֆորդ», «Կառ ու Քուլուկ Ալիման Ալիվի», «Զար-
լի», «Մարանդու Սեղաբարի» և մշտնորդի դրական հերոսների
լուսագուն հատկանիշներից մեկն էլ խոհանութեանն ու մեծերին
հնազանդելն է և շարիքի գեմ պալքարելը:

Պետք է լսել մալիսերին, հորը: Մալիսերի ասածը իր ընտա-
նիքի անդամների, ամենից ասած արեւելիքի համար սուրբ է
և վերջնական, հոր ասածը չկատարողը «բնդու», կրկնում էին
երգիչներն ու պատմողները: Նույն ոգով արեւելիքներին խրատում
էր նրանց մալիքը:

Քուրդ պատմաբան իրեն համարում էր կնոջ ու արեւելիքի սեփա-
կանատեք, իսկ տան մալիսերն ընտանիքի բոլոր արեւելիքներին համա-
րում էր իր գալանները՝ մի նախահորից սերված ուսուրեր ու դուստ-
րեր: Երեւելիքներին ներկայումս էլ անվանում են «կուլուկ մալե» (տան
տղա), «դիզա մալե» (տան արջիկ), ալիսինքն՝ նրանք պատկանում

ենն տվյալ տոհմին, ընտանիքին, որի պատիվը բարձր պետք է պահեն:

Քրդունին թեպետ ընտանեկան պարմաններում ավելի քիչ իրավունքներ ունի, բայց իր երեխաներին դաստիարակելու գործում լիիրավ էր: Ընտանիքում նրանք դաստիարակվեցան մի փաստակար միջոցի էին գիմում՝ որոշ մայրեր իրենց երեխաներին դաստիարակելու համար վախեցնում էին գերբնական ուժերով, տալով չար ոգիների անուշները, այսպիսով դեռ փոքր հասակից երեխաներին ահ ու սարսափի էին ենթարկում:

Երեխաները պարտավոր էին մալխոնից, հորից ավելի շատ ենթարկվել քեռիների կամքին, հարգել և սիրել նրանց. «Սալ ժը բավն դեդայա» (քեռին հորից ավելի է), հաճախ կրկնում են բրդերը:

Անդրովկասյան քրդերի մեջ երեխաների դաստիարակման առնչությամբ կար հետևյալ սովորությունը՝ երեխան 6—7 տարեկան դառնալուց հետո անպայման պետք էր «վադառանդն» (վերադարձ) կատարել քեռու տուն մոր հետ միասին (երբեմն առանց մոր) և մի քանի ամիս մնար աջնակի:

«Վադառանդնը» մայրիշխանությունից հայրիշխանություն անցնելու շրջանի մնացուկային երեույթ է և խիստ կարևոր՝ տոհմային կարգերի ուսումնասիրման տեսակետից: Սա ցույց է տալիս երեխայի անցումը մայրական տոհմից հայրականին: Այս երեույթը (ավունկույա) գոյություն է ունեցել Աֆրիկայում, Նվրոպայի, Ասիայի մի շարք ժողովուրդների մեջ: Ահա թե ինչ է գրում Մեկանեդիայում ալք երեույթի առկայության մասին Մ. Օ. Կոսովնը.

«Երեխաների դարձը, — ասում է նա, — ինչպես երեւում է, բավականաչափ լայն տարածում է գտել Մեկանեդիայում: Տրոբիանդյան կղզիներում երեխան արդեն փոքր հասակից գիտե, որ աչն գլուղը, որտեղ ապրում է նրա մորեղբայրը, նրա կապ — իր գլուղն է, որ աջնակի գտնվում է նրա ունեցվածքը, այդ գլուղի հետ կապված են նրա հասարակական իրավունքները, նրա լոկալ հայրենասիրությունը, նրա ամբողջ ապագան: Հակառակ դրան, նա իր հորանց գլուղում համարվում է օտար և զրկված որևէ իրավունքից: Եվ երեխաները մնում են ծնողների մոտ մինչև արբունքի հասնելը, որից հետո պարտադիր կերպով անցնում են մոր տոհմի մեջ, սովորաբար իրենց քեռու մոտ»¹:

¹ М. О. Косвен, «Советская этнография», 1948, № 1, էջ 13:

«Մալխտեի» վերաբերմունքը գեպի երեխաները ավելի խիստ էր, քան քեօններին: Քեօնները ավելի փաղաքշտոյ էին, իսկ մալխտեն և հայրը՝ կարգադրող, հրամայող: Վերջիններս երեխաների բախտի լիիրավ վճարողներն էին:

Աղջիկներին դաստիարակելու գործը հիմնականում գտնվում էր պիւրեի, կալանտ և մոր ձեռքում: Ինչպես մալխտեն կամ հայրը աղաների, ալնպես էլ կալանին կամ մայրը աղջիկներին մեջ աշխատառքի բաժանում էին կատարում, կարգադրութլուն անում տան առօրէա գործերը կատարելու մասին և ալլն:

Երեխաները համարւա 7—9 տարեկան հասակում սկսում էին տանը և դրսում թեթեւ աշխատանքներ կատարել՝ գտնելու արածեցնել, տուն ավելել, գուլթանի հօրէք քշել, ջուր տանել գաշտում աշխատողների համար և ալլն: Պիւրեներն ու մայրերը աղջիկներին դաստիարակում էին ալնպես, որ նրանք լինեն խոնարհ, խելոք: Բալց գա գեա բալական չէր: Մինչև ամուսնութլունը աղջիկը պետք է հօր տանը մի բան սովորեր՝ որպակզի հարս դարձած ժամանակ սկեսրոջ կողմից արհամարհանքի չարժանանար, չստանար «բեմարիֆաթ» որակումը: Այդ նպատակով տան պիւրեն, կալանին կամ անմիջական մայրը իրենց պարտքն էին համարում աղջկանը սովորեցնելու՝ ավելել, բուրդ գզել, թել մանել, գուլպա, գորգ գործել, շոր կարել, կարկատել և ալլն:

Ամենահարգի արհեստը քրդուհու համար գորգագործութլունն էր համարվում: Անդրկովկասի համարւա բոլոր քրդերը գրադվում էին գորգագործութլամբ: Քրդերի մեջ գորգագործութլամբ գրադվում էին միմիայն կանայք: Բացի գորգագործութլունից, քրդուհիւներն իրենց աղջիկներին սովորեցնում են նաև հլուսել, մանել, տակնագործութլուն: Ալլպիսի գործերով գրադվելը ազամարդկանց համար ամոթ էր համարվում:

Հալանի ևն քուրդ աղջիկների ձեռքով գործված քրդական ցեղերի անուաններ կրող «պիլի», «մլի», «խահրեֆի», «սիպկանի» գորգերը:

Քրդական ֆուլլորում ցալտուն կերպով արտահալտված են գորգագործ աղջկա մոր զգացմունքները: «Չինե» սակզագործութլան մեջ մայրը շատ ուրախ է, երբ տեսնում է, որ իր աղջիկը լավ գորգեր է գործում:

Իմ աղջիկը գորգագործ է.

Գորգ է գործում ամեն օր.

Իմ աղջիկը շնորհքով է,
Գորգ է գործում օր բոլոր:

Սև ու կարմիր թևեր ձևաքին,
Գորգեր է միշտ նա գործում,
Անուշ ծիծաղն է միշտ գեղաքին,
Տունն է լցնում գորգերով:

Իմ աղջկան ու՛ր աչքով տա,
Զուխտ աչքերով կուբանա,
Իմ աղջիկը գորգազարծ է, ահա,
Նախշեր է անում գորգի վրա¹:

Երևիսաները, հասկապես աղջիկները գաստիարակվում էին հյուերին արժանավալել ընդունելու ոգով: Գրպերի տանը հյուեր իջեանելիս, բառ սովորության, 8—14 տարեկան աղջիկը նրան մատուցում էր ջուր, կեխալուր, բխնում էր նրա ոտքերը, պատրաստում անկողինը և այլն, բայց այդ բոլորը կատարելիս նա ազատ կերպով խոսում էր հյուերի հետ, միայն խիստ համեստ ու խոնարհ էր պահում իրեն, հյուերի մեջ անանկով խորհրդավոր, վերուստ տառաքլած անձնավորութուն:

Գրգակուն հատամնաց կլանքը երևիսաների մեջ գաստիարակում էր բնության ուժերի պաշտամունք: Երանք խորապես հավատում էին, որ կան գերբնական ուժեր, որոնք երկու կարգի են բաժանվում՝ բարի ու չար, որ իրենց կլանքն ու ճակատագիրը ամբողջովին զանվում են այդ ուժերի տնօրինության տակ, ուստի իրենք ամեն կերպ պետք է սիրաշահին թե՛ մեկին և թե՛ մյուսին, որպեսզի առաջինը չխնայեր իր բարիքները, իսկ երկրորդը մեղմանար և քիչ չարիք գործեր:

Եթե աշխատավորական բնտանիքի մալիուեն, պիտեն և մալրը երևիսաներին գաստիարակում էին աշխատատիրության ոգով, ապա աղալական, բեկական բնտանիքում աշխատանքը «փեշե քլարա» (իշու գործ) էր համարվում: Աղաների, բեկերի և տահատարակ հարուստների որդիները, փոքր հասակից գաստիարակվելով աշտանքն արհամարհելու ոգով, ապրում էին իրենց «խուլամների» աշխատանքով և չապլ կլանք էին վարում:

Կան բազմաթիվ աշխատանքային երգեր, ուր գովերգվում է

¹ Ասաց Արտաշատի շրջանի Ներքին Նեջրլու գյուղի բնակչուհի Զայ-Խուներ, 65 տարեկան, անգրագետ: Գրի է առել հեղինակը 1953 թ.:

աղնի՜վ վաստակը: «Միրո» նրդի ամէջ մ'ալբը զբվաստում է իր որդի
Միրոջի ջանասիրութլունը:

Իմ Միրոն գառնարած է,
Ընտանիքում սիրված է:
Նա գտնեիր լսով է պահում՝
Մեր գաշակում արածեցնում,
Իր գտնելին միշտ փառիայում¹:

«Ղիկա մըն» (իմ աղջիկ) երգում մ'ալբը նույնպէս գովերգում
է գուլպա զործող իր աղջկան.

Գուլպա է գործում իմ աղջիկը,
Ջանասիր է, ժիր և աշխույժ.
Նա գուլպա է սիրուն գործում,
Վրան կարմիր նախշեր անում²:

Սակայն քրգերի կենցաղում գոլուծյուն ունեցող մի շարք
երեւելիներ խիստ բացատարար էին անգրագատնում երեխաների
գասախարակութլան վրա: Աղպիսի երեւելիներից էին հատկապէս
հեռութլուներ, արլան վրիժառութլուներ: Այսպէս, եթէ հեռիներ-
ից մեկը շատ աղա էր բերում, իսկ մյուսը կամ բոլորովին երե-
խա չէր ունենում, կամ էլ միայն աղջիկ էր ունենում, առաջինը
ամուսնու և ընտանիքի մյուս անդամների կողմից առանձին հար-
գանքի էր արժանանում, իսկ վերջինը՝ արհամարհանքի: Զբւր
կանալք նախանձում էին երեխա բերող կնոջը և ամենաջնչին բանի
համար ընդհարվում նրա հետ: Պատահում էին զեպքեր, երբ նա-
խանձից զրգված, հեռիներից մեկը կամ երկուսը խեղդամահ էին
անում աղա բերող մյուս հեռի կնոջը: Աղջիկ բերող հեռիները
նույնպէս նախանձում էին աղա բերող կնոջը և թշնամանում նրա
հետ:

Ջանազան պատճառներով խեղդամահ արված կնոջ որդի-
ները երբեք չէին հանդուրժում իրենց մոր ողբերգական մա-
հը և հասունանալուց հետո աշխատում էին լուծել մոր արլան
վրեժը: Նրանք մինչև անգամ թշնամական զիւրք էին բռնում խորթ
մորից սերված եղբայրների և քույրերի նկատմամբ, հաճախ սպա-

¹ Ասաց Արտաշատի շրջանի Նեջրլու. գյուղի բնակիչ Բադրե Ղազըր
1953 թ.:

² Ասաց նույնը, զրի է տոնվել նույն թվականին:

նում կամ խեղդամահ էին անում իրենց հանցագործ խորթ մորը կամ մայրերին և գրանով լուծած համարում իրենց հարազատ մոր արվան վրեժը:

«Այսպիսի մարդի Տեկորի շրջանի Բաղարջուզ գյուղի բնակիչ Բարսե Հասոն,— ասում է Ապարանի շրջանի Ալադյազ գյուղի բնակիչ Աթամե Ալթոն,— ուներ երեք կին, որից մեկը՝ Գյուլիզարը, միշտ ազա էր ծնում. նա արգեն ուներ երեք ազա: Հեռի-ններից մեկը՝ Բաղիլը միշտ ազջիլ էր ծնում, իսկ Ալշանը բոլորովին երկխա չէր ունենում: Բաղիլն ու Ալշանը նախանձի հոգի վրա, օրը ցերեկով, իրենց գոմում խեղճ Գյուլիզարին խեղդամահ արին: Սրա աղաները ալջ ժամանակ գեռ փոքր էին: Տառներվու տարուց հետո նրանք արգեն մեծացել էին և դարձել մեծ աղաներ: Նրանք նույն գոմի մեջ, եթե չեմ սխալվում 1914 թ., նույնպես խեղդեցին իրենց մորը աղանոց երկու խորթ մայրերին՝ Բաղիլին և Ալշա-նին: Անպես որ՝ «հալֆ պեշ հալֆիա» (վրեժի գիմաց վրեժ):

Այս երեւոյթը ավերածութլուն էր բերում ժողովրդին, որով-հետեւ Քրդերի մեջ ևս ցեղի անդամն իր ցեղակիցների հետ կամ ինքն անձամբ, պարտավոր էր իր տուժած ցեղակցի վրեժը լուծել՝ դա համարվում էր նրա սրբազան պարտականութլունը»¹:

Այս սկզբունքից ելնելով, քուրդ երկխան գեռ մանկական հասակից համոզվում էր, որ ինքն անձամբ պարտավոր է իր տու-ժած արեւակցի արվան վրեժը լուծել: Եվ իսկապես, ցեղամիջյան և ներցեղային կռիվների ժամանակ 13—15 տարեկան աղաները տղամարդկանց և կանանց հետ համահավասար ռազմի դաշտում կռվում էին թշնամու դեմ:

Վրիժառութլան գաղափարը ցայտուն կերպով արտահայտված է աղաներին վերաբերող քրդական խորիմաստ հեռեկալ առածի մեջ՝ «բարխեներ բոնա քերեկա» (արու գառը դանակի համար է):

Վրեժ լուծելու նպատակով երեխաները հաճախ, մեծերի գրգմամբ, աչրում էին թշնամու խոտի, հացահատիկի գեղերը, թու-նավորում նրանց անասուններին և այլն: Ախոյանը երբեմն հանցա-գործութլան տեղը բռնիոց երեխային խեղդամահ էր անում, ալստեղից էլ առաջ էր դալիս երկարատե ճրստութլունը», որի հետեանքով տեղի էին ունենում ցեղամիջյան կատաղի կռիվներ:

¹ Տե՛ս մեր աշխատութլունը՝ Արթան վրիժառութլունը քրդերի մեջ և նրա վերադրուկների վերացումը սովետական պայմաններում, «Աշխատու-թլուններ Հայաստանի Պետ. Պատմական թանգարանի», Երևան, 1952, հ. 4, էջ 225:

Այսպիսով, ցեղերի, բուրերի և բնաանիքների միջև նախաստ-
վեաւական շրջանում ուժեղ կենդանի պահպանւում էր արջան վրի-
ժառութեան ստիպութիւնը, որը նուէնպէս բացատարար էր անդ-
բազաւնում երկխաների պատարարակութեան վրա:

Ե. ԶԳԵՍՏՆԵՐ ՈՒ ԶԱՐԴԵՐ

Այստեղ մեր նպատակը չէ գրադիկ քրդերի զգեստների,
զարդերի ծագման և փոփոխման հարցերով, զա տաւանձին թեմա է,
որով հետազոտում պետք է գրադիկ, այլ կանգ կենք տանելու նրանց
տեսակների, կենցաղում գործածելու լուրահատուկ կողմերի և
կրած ազդեցութիւնների վրա:

Ազգիկները հագնում էին թեթեւ զգեստներ՝ մեկից — երկու գել-
րա, իսկ կանայք, այդ թիւում նորահարսը՝ 4—5 գելրա: Փոքր աղջը-
կա գելրայի համար գործ էին ւածում 3—4, իսկ կանանց համար՝
6—7 մետր կտոր: Կտորը շատ էր սքնում նրա համար, որովհետեւ
քրդուհիների գելրաները պտուղց ներքեւ բազմածաւ էին լինում:
Դելրան կրծքից է բացւում, թեկըր երկար են, կարճ թեկերով գել-
րա հագնելը ամոթ էր համարւում: Մահմեդական և եզգի քրդու-
հիների գելրաները նման են իրար, միայն աչն տարբերութեամբ,
որ ազգականացի կնոջ զգեստների ազդեցութեամբ, մահմեդական
քրդուհու գելրայի փեշից մինչև փրե կտրում են ժապավենածե
լախ կտոր: Եզգուհին գելրայի ներքին մասից՝ եզրին կից, կտրում
է ետանկլունի զարդանախշոված ժապավեններ: Այդ ժապավենների
ետանկլունի լինելը ուներ պաշտամունքային նշանակութիւն, որի
մասին կխոսենք ստորև:

Այժմ էլ ազգիկների մեծ մասը հագնում են երկար շապիկ և
փարտիկ: Եզգուհիները փարտիկը կտրում էին սպիտակ, իսկ մահ-
մեդականները՝ կապուշա կամ կարմիր կտորից: Եզգուհիները մեղք
էին համարում կապուշա կտորից փոխնորդ հագնել: Կանանց շապ-
կի համար վերցնում էին 5—6 մ, իսկ աղամարդկանց՝ 3 մետր կտոր:
Կանանց մոտ շապիկը հասնում էր ծնկներին, Էրբիմն ավելի ցած,
բայց աչնպէս, որ գելրաների տակից չերևար: Շապկի թեկըր եր-
կար էին, կտրածքը մեջտեղից բացւում էր մինչև գոտկառեղը և կոճ-
կրւում մի կոճակով: Շապկի քղանցքների շուրջը գունդգուն
բանջածքներ էին անում: Քրդուհիներն ունեին նաև առանձին առ-
նական զգեստներ, որոնք կտրում էին թանկագին նուրբ կտորնե-
րից՝ կանառուկից և առնաստարակ մետաքսից: Քանի որ քրդուհիներ-

րը հարսանչաց հանգեսներին զոգնոցներ քիչ էին կապում, ուստի նրանց տոնական զգեստների ներքեից երևում էր դալթանով գործ-ված, ծալքավոր խշխշան դանտուզի շապիկը:

«Ձալվուներ» կամ «անքարին» հարստնեկան ամենագործածա-կան հագուստն էր: Քրդական «Սլավկա» ցեղի տնդամները այն կո-չում են «զավուեն», իսկ «Հասանա», «Բալանդուրա», «Ռաչավա», «Պիվազա» ցեղերը՝ «անթարի»: Անթարին գոյություն ունեւ նաև հայերի մոտ, բայց հայկական և քրդական անթարիները տարբերվում էին միմյանցից իրենց զարդանախշերով, կարելու ձևով և կտորի որակով: «Անթարի կարում են անթիկմուուց, սավալիբից, ապա-սից և ալլն, - ասում է Ջավախքի հայերի մասին Ե. Լալայանը, — այն հասնում է մինչև ոտքերը, թեև կար չափ երկար չեն տնում, ալլ հասնում է մինչև գաստակը»¹:

Քրդուհու անթարին կարում էին միայն ապասից, հայկական ֆարաջալի ձևով, աջ ու ձախ կողմերից քղանցքները մինչև գո-տին ճեղքված և եզրափակված կարմիր դալթանով:

Հակառակ հայկական անթարուն, քրդականի թեև կար են, անցնում են գաստակից: Թևերի վրա, գաստակի մոտ կան «տի-շըկներ», որոնք նույնպես ժապավենածև դալթանով եզրափակված են, սրա կուրծքը չի կոճկվում, ալլ լայն բաց է մնում:

Քրդուհու անթարին հալուհու անթարու նման դրապաններ չունի:

«Թաթարին» նույնպես հարստնեկան հագուստներից է: Անգըր-կովկասյան մյուս ժողովուրդները թաթարի չունեն: Այն կարում էին կարմիր կամ կապույտ մահուզից, հասնում է մինչև կնոջ ոտ-քերը, գելրալի նման ետևից ունի լայն ծալքեր, կուրծքը կիսով չափ փակ է լինում, ունի երկար թեև, զավուենի նման տիշըկներ չունի: Սրա թեևերը եզրափակված են լինում սև կամ կարմիր դալ-թանով: Այս հագուստը հագնում էին նաև ոչ տոնական օրերին, բայց համարվում էր հարստնեկան զգեստ: Ջրավոր կանաչք, որոնք մի կերպ ձեռք էին բերում այս հագուստը, հագնում էին տոն կամ հարսանչաց ուրախութան օրերին:

Բոլոր քրդուհիները՝ մեծից սկսած մինչ փոքրը, «շալըկ» էին գործածում: Շալըկը կարում էին կարմիր և կապույտ կտորից (1—1½ մետր) և «բաններով» կապում առջևից: Քրդուհիներն ունե-ին և այժմ էլ ունեն նաև թանկագին կտորներից կարած գոգնոց-

¹ Եր. Լալայան, Ջավախք, Թիֆլիս, 1897, Ա. հատոր, էջ 115:

ներ, որոնք պահում էին փակ արկղներում և կապում միայն տոն օրերին: Աշխատանքի մասնակ հաղնում էին հասարակ գոյնոցներ: Տոնական «շալըկները» հզրափակված էին լինում կապիտոնով:

«Երբիւնք». Սա նման է հալկական իւրիսային: Կարճ է, կարում էին թափիչից և հասնում էր մինչև զոսկառակին: Թեկերը երկար են, կրծքի վրա ունի լայն բացվածք: Խրիտան առջից և ներքից հզրափակված է լինում կապիտոնով: Նույն ձևով հզրափակում էին նաև թեկերը՝ հոտանկունի զարդանախշերով: Խրիտան հաղնում էին գափունների կամ թաթարիների վրայից միայն պճնվելու համար:

Կլոնդհիները ստնամաններից հաղնում էին սև գույնի «կոնդրաներ» և ձևաքով զործված նախշուն գույպաներ: «Կոնդրաները նման են «բոտոնաշկա» կոչված կանանցի կոշիկներին թե՛ իրենց բարձրութլամբ և թե՛ տեսքով, առաջին մասը չի բացվում: Կոնդրան ոտքերի սովորական չափից մի քիչ մեծ էր լինում, ախպես որ ազատ կերպով կարելի էր ստքը դնել մեջը և հանել:

Կալանց գլխի հարգարանք և զարդեր. — Ամենից առաջ մազերը սանրում են, առջևի մազերը ճակատի և ականջների վրայից հա են տանում և 10—12 ծամ հլուսում: Աղջիկներն իրենց ծամերի ծալրերին գունգոլուն ուլունքներ էին անցկացնում: Աղ ուլունքների մեջ տեղադրում «մորիա խառու» (քնարեր ուլունք), «մորիա ճափա» (աչքի ուլունք) և պաշտամունքային նշանակութուն ունեցող ալ ուլունքներ: Սրանք կեղտոտելը կամ վալը պցելը մեղք էր համարվում:

Աղջիկները ծածկում էին կարմիր ֆատ կամ ֆինո, մոտ 20 սմ երկարութլամբ՝ փլուսկլուլով, որն իջնում էր թիկունքին: Փլուսկլուլի վերին մասի վրա կարում էին կապիտոնի մի կտոր, իսկ ֆատի վերին մասը ծածկում էին արծաթե 20 կոպեկանոցներով: Փատի վերին մասում 20 կոպեկանոցների կողքին, չղթալաձև կարում էին նաև մարդարիաներ և ֆատը գլխին դնելուց հետո կապում փուշիներով:

Ամուսնացած կինը գլխին քոֆի էր դնում: Ետևից բարձր տեսք ունեցող քոֆին գլուխներին էին դնում նաև (այժմ էլ որոշ վալրերում դնում են) մահմեդական քրդուհիները, իսկ կոսները (մեծ մասամբ) հզրուհիները: Բոֆու վրա կարում են արծաթե դրամներ, ֆատի կողքին՝ ճակատի վրա կախում ոսկյա շարան, որը կոչվում է «դուլի գետա»:

Ձախ ալտի վրա քոֆուց կախում էին «դոտրիւ» և դեմքին փալլ տալու համար կապում էին գուլնագգուլն փուշիներ, աչքերը ծարիրում. բացի «դարաֆիլից», որ քրդունիները դնում էին քրթներին (որում նախօրոք անցք էր լինում բացված), գործածում էին նաև ալլ զարդեր, ինչպես, օրինակ՝ «բարչանդ»։ «Բարչանդը» արծաթե մի շղթա է, որից արծաթե թելիկներով կախված են փոքրիկ ձվաձև զարդեր։ Այդ շղթայի ծալքին ամրացնում են արծաթե մի գնդասեղ, հաված քունքերին։ Այսպիսով, բարչանդը ամրանում էր պարանոցին։

Քրդունիները ամենից շատ դործ էին անում գոհարներ, որոնք կախում էին ականջներից։ Սրանք գրեթե չէին տարբերվում անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների կանանց ականջօղերից։ Քրդունին մեծ ուրախությամբ կկախեր պատահած գոհարը, միայն թե այն գեղեցիկ լիներ։ Չէին անում միայն ականջօղերը, որոնց վրա կար խաչ կամ խաչաձև դարձանկար։ Սաչաձև գոհար կամ ալլ զարդ մտնից կախելը մահմեդական աշխարհում մինչև անգամ հանցանք էր համարվում։

«Բարջենիկ».— Կախում էին քունքերի վրա։ Սա արծաթե, ոսկեջրած սրտիկների շարան է, որոնց կողքից կախված են լինում արծաթե փոքրիկ ալլ գնդիկներ, մեջտեղում մի փոքրիկ ուլունք կամ թանկագին, բաց փոքրիկ քարեր նստեցրած։ Բոլոր գնդիկները կախված են լինում արծաթե շղթաներից, որոնցից առաջինները երկար են, մյուսները կարճ։

Կանանց զարդերից հայտնի են նաև «նախտերը»։ Ռախար բաղկացած է արծաթե գրամի 4—5 շղթայից, երբեմն շրջանիկներից մեկը ուլունքներով զարդարված փոքրիկ շղթա է լինում։ Ամենավերջին շրջանիկից կախում են արծաթյա սուրլիանոց, որը բոլոր շրջանիկների համար կենտրոն է դառնում։ «Ռախտի» ծալքից կարում են կանթեր կամ փոքրիկ ճարմանգներ և ամրացնում ուսերին։

Ձեռքի դաստակի մոտ «բազն» էին անցկացնում՝ նախ իրրև չար ոգիներից պաշտպանվելու միջոց և իրրև զարդ։ Նույն նպատակին էին ծառայում սև կամ կարմիր գուլնի ուլունքների շրջաթաները, որոնք բազների փոխարեն փաթաթում էին դաստակի վրա՝ բավականաչափ լայն։ Իրանց մեջ անդամորված էին լինում հմայական նշանակություն ունեցող քարի մեծ ուլունքներ։

«Խրխալը» պողպատից պատրաստված ապարանջան է, որը նույնպես ծառայում էր իրրև չար ոգիներից պաշտպանվելու միջոց։

Տղամարդկանց զգեստներն ու զարդերը ավելի հասարակ էին, քան կանանցը: Տղամարդիկ հագնում էին՝

«Չուխ», որը կարում էին 4—5 մետր մահուզից, հագնում էին թև՝ տոն և թև՝ աշխատանքային օրերին: Ներքին մասը լաշն է, որովհետև կարված է ծալքերով: Կրծքի աջ և ձախ կողմերի վրա կարված են լինում «Փշալգների» տեղեր: Չուխի կրծքի երկու կողմերը եզրավազված են կլապիտանով:

«Բիշմեքա կամ բիշմեթ».— Կարում են սև կամ կարմիր լաստիկից: Փեշերը լաշն են, մեջքի կողմը ծալքերով, թևերը երկար են, կրծքից բացվում է: Կրծքի բացվածքի երկու կողմերին կարում էին ժապավենաձև կլապիտան, որը, հագնելիս, չուխովի տակից փաթվում է, բայց չուխովից մի քիչ կարճ են կարում, որպեսզի չերևա նրա տակից:

«Իշլերկ».— Հագնում են բլուզի կամ բիշմեթի վրա, կարում են գուլնզգուլն լաստիկից, իսկ առջևից՝ երկու կողմերը կարում են մահուզից, հագնում է մինչև մեջքը: Անթև է: Մրա երկու կողմերի վրա նախշեր են անում:

Բրդերը հալերի, վրացիների պես երկարաճիտ գուլպաներ չեն հագնում, սրանց գուլպաների ճաքերը կարճ են լինում, գործում են կանաչը, գուլնզգուլն թևերից: Ինչպես կանաչը, այնպես էլ տղամարդիկ սիրում էին հագնել զարդանախշ գուլպաներ: Այդ զարդանախշերը կորցրել են պաշտամունքային նշանակությունը: Տղամարդկանց շալվարը, շապիկն ու վարտիկը լաշն էին կարում: Ունամաններից տղամարդիկ հագնում էին արևիս, կոշիկ և սապուգ:

«Շալ» (շալվար): Շալը լաշն էր լինում և հասնում մինչև ոտների թաթերը: Կարում էին բրդյա կտորից, կապուշտ մահուզից, փալվիլուն լաստիկից. փեշերը լաշն են (45—60 սմ), առջևից բացվածք չունի, երկու կողքերից ունի զրպաններ:

Տղամարդկանց գլխի հարդարանք և զարդեր: Փոքր տղաները սովորաբար գործ էին անում «Ֆատ» կամ «Ֆինո», իսկ երիտասարդներն ու մեծահասակները գլխին գնում էին «քոլոդ»: Դուղները լինում էին երկու տեսակ՝ երկար քոլոդ, որը գնում էին «Չալալյա» և «Ճեկոյա» ցեղերին պատկանող տղամարդիկ, և «Գալվաթուքի» կոչված քոլոդ, որը գործ էին անում բոլոր մյուս քրդերը: Դավաթուքի քոլոդի բարձրությունը 10—12 սմ է: Դուղները պատրաստում էին ոչխարի, ուղտի բրդից և այծի գլխիկից:

Քուլոգներին շուրջը փաթաթում էին ծոպավոր փուշիներ, աչն-
պիս որ քուլոգը կապելու ժամանակ այդ փուշիներից կամ «խաղ-
մաններից» կախվող ծոպերը իջնում էին սղամարդկանց աչքերի
և այտերի վրա և երբեմն էլ խանգարում նրանց տեսողությունը:

Ամենահարգված քրդերի մեջ համարվում էր «գաղաթուքի» կոչ-
ված քուլոգը: Որոշ քրդերի մեջ, ինչպես, օրինակ՝ «Ջունկա» ցեղի,
սղամարդկանցից շատերը առանց քուլոգ գնելու «խաղմա» էին
փաթաթում զլխին, ճիշտ աչնպիս, ինչպես աջարացին զլխին փա-
թաթում և բաշլուդ:

Ջարդերից սղամարդիկ գործ էին ածում չուխայի «Ֆշալդ»,
արծաթե և ոսկե պառլաններ և կոթուններ ունեցող դաշույններ,
կաշվե գոտիներ, որոնց երկու կողմերի վրա կախված են լինում
արծաթե ոսկեջրած կախիկներ, որոնց մի մասը ուներ հմայական
նշանակություն:

Հարսանիքի և տոնակատարությունների ժամանակ անդրկով-
կասյան քրդերի մեջ տարածված էր «սուգադկըն» (կրես դաջել)
սովորությունը: Միայն կանաչք էին իրենց գեմքը դաջում կապույտ
գունով: Պատահում էին կանաչք, որոնք հրաժարվում էին գեմ-
քը դաջելուց, ոմանք էլ միայն ճակատն էին դաջում՝ կամ էլ մի-
այն այտերը: Դաջելուց հետո արդեն այտերի և ճակատի վրա մի
մի փոքր կոճակի չափ կլոր սպիներ էին երևում: Բացի այդ, հար-
սանիքի օրերին մազեր սանրելը, ներկելը (հինայով), հյուսքեր
կաշմելը (կանանց մոտ), թարթիչներ ծարիրելը և «թուենջրկ» թող-
նելը (սղամարդկանց մոտ) սովորական երևույթ էր:

Փուրդ հովվի հագուստներն ու զարդերը հիմնականում նույնն
էին, ինչ որ մշուսներինը: Չմրսելու համար հովիվներն ունենում
էին լաինջանման «կուլավիներ», որոնց ձախ կողմի վրա գազանակը
անցկացնելու համար բաց էին թողնում 2—3 անցք: Կուլավը իջ-
նում է ծնկերից մի քիչ ցած: Փուրդ հովվի, ընդհանրապես բոլոր
քրդերի մոտ, պաշտպանություն միջոցից բացի որպես ամենալավ
զարդ համարվում էին հրացանը, գաշույնն ու սուրը:

«Փուրդն կսիրե սուրն ու հրացանը, — ասում է Շահրապյա-
նը, — անոնք իրենց համար անհրաժեշտ ու անրաժանելի պիտույք-
ներ են, որոնցով միայն կարող է քաջագործություններ ընել,
վրեժ լուծել ու իր գոյությունը պահպանել. քուրդը չի կրնար և
չուզեր մեռլ առանց զենքի, ինչպես որևէ մարդ առանց աչքի»:

¹ Հ. Շահրապյան, Փուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 112:

Զենքը բացի ալգպիտին լինելուց, քրդի համար մինչու՞ն ժամանակ ամենահարգի զարդ էր հանդիսանում: Իսկ երամշտական ամենասիրելի գործիքը հանդիսանում էր բլուզը, քրդական արտատանությամբ Երլուզը:

Քրդերն ընդհանրապես սրինգի սիրահար են, հովվի ամենամեծ բաղականությունն ալն էր, որ նա ժողկազարդ լեռներում, վճիտ աղբյուրների մոտ նստում և նվագում էր՝ «նեքի» վերաբերյալ սրտատուչ մեղեդիներ: Ալդ է պատճառը, որ քրդական ֆոլկլորում մեծ տեղ է արժու՞մ բլուզին:

Ահա թե ինչպես է սիրահար աղջիկը գովերգում իր սիրած հովվին և նրա սրինգը՝

Իմ Ահմեն նվագում է,
Միշտ նվագում լեռան լանջին,
Բոլոր բարձր է, աչքերը սիրուն,
Բլուզն է դրել շրթներին:

Նվագում է նա աղբյուրի կողքին,
Մատաղ լինեմ նրա շրթներին:
Ինձ է կանչում սրտանց նա,
Մասներն է շարժում արագ ահա:

Բլուզն է գեղեցիկ ընկուզի փալտից,
Անուշ ու մեղմիկ ձախն է հանում,
Երբ լսում եմ նրա ձախը անուշ,
Փշաքաղվում է մարմինս տկար¹:

Հագուստի կտորեղենը քրդերը չէին գործում, ինչպես վկայում են ազգագրական նշութերը, այլ ձևաք էին բերում գնելու միջոցով: Մինչև XIX դարի կեսերը դրանք անաչնագործական արտադրանք էին, իսկ XIX դարի կեսերից, կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով, արտական չիթը ներս է մտնում նաև անդրկովկասյան քրդական կիսաքոչվորական գյուղը: Թե՛ քոչվոր, թե՛ կիսաքոչվոր և թե՛ նստակյաց կյանք վարող քրդերը մեծ քանակությամբ կաթնամթերքներ էին շուկա հանում, որպեսզի կարողանալին ձևաք բերել չիթ և արդյունաբերական այլ ապրանքներ, որոնք համեմատաբար շատ թանկ էին: Բացի այդ, քրդերի շրջա-

¹ Ասաց հանդուցյալ աշուղ Ահմե Չոլուն, Ապարանի շրջանի Ալագյաղ գյուղի բնակիչ: Դրի է տեղ հեղինակը 1940 թ. Ալագյաղ գյուղում:

նում գործում էին նաև միջնորդ առևտրականները, որոնք էժան գներով կաթնամթերքներ, բուրդ, կաշի էին վերցնում, իսկ արդյունաբերական ապրանքները թանկ գներով վաճառում կիսաքոչվոր և քոչվոր քրդերին: Նրանք համակրանքով էին խոսում ուսական չիթի մասին: Այդ ժամանակից սկսած չիթեղները քրդերի մեջ ճաշակավոր և պատվարեր կտոր է համարվում, դրա համար էլ քրդական մի ասացվածքում գովերգվում է ուսական չիթը.

«Քե ժրնե խուսկըր չիթե ուրըս,

Աու հեժալա սիարբա հասպե արարա»:

(Որ կինը որ հագնի ուսական չիթը,

Նա արժանի է արարական նժուլդ նստելուն):

ՊԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԿ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔՆԵՐ

Քրդական նահապետական բնուանիքի կյանքում համառ պահպանողականություն էին ցուցաբերում հնագույն սովորությունները, որոնք գրեթե անփոփոխ էին բնուանիքի, բնիկ և ամբողջ ցեղի անդամների փոխադարձ հարաբերություններում: Այդ սովորությունների մեջ անմիջականորեն գրեթե անփոփոխ էին ժողովրդի անխառնական հալացքները:

Ըստ քրդերի այդ հալացքների, չար և բարի ոգիները կարող են թաքնվել ջրի, հողի, արևի, ժայռերի ճեղքների, ծառերի, լեռների, ձորերի, գետերի, աղբյուրների, բույսերի, բնություն ալ ստարկաների և տան մեջ: Այդ չար և բարի ոգիները միշտ ընդհարման մեջ են: Այս պատկերը կազմում է նաև զրադաշտական կրոնի հիմնաքարը, մի կրոն, որը նախքան մահմեդականությունը, որոշ դեպքեր և խաղացել քրդերի կյանքում է:

Քրդերի համար դրանք սատվածային խորհրդավոր ուժեր էին, որոնց սիրաշահելու համար նրանց պատվին պետք է կատարվեն զոհաբերություններ: Քրդերը գերբնական ուժերի միջամտության արդյունք էին համարում նաև քնի ու մահվան երևույթները, ըստ որում սրանք հոմանիշներ էին համարվում: Նույն կերպ էր բացատրվում երազը: Եթե մարդը երազում իրեն տեսնում էր քաղկիկ, խոտիկ, ուրիշների հետ կովիկ, սիրիկ, սիրվիկ և այլն, ապա նա կնխադրում էր, թե իր մեջ նստած է ինչ-որ գերբնական ուժ, ինչ-որ աներևույթ բան կամ ոգի, որը նրան շարժման մեջ է դնում, իսկ նրա մարմինը հանդիսանում է այդ հոգու կալանը կամ բնակարանը:

Քրդերի պատկերացմամբ քունը մահից տարբերվում է նրանով, որ մարդու մահվան ժամանակ հոգին մարմնից հեռանում է ոչ թե ժամանակավորապես, ինչպես քնի մեջ, այլ հավիտյան, ան-

վերադարձ, և դա կատարվում է հրեշտակ Աղբահիլի ձեռքով: Այդ պատճառով նրանց մատապատկերները կենսաբանում էին գերբնական ալդ ուժերի, ալդ թվում հոգու գաղափարի շուրջը, անհայտ ուժերի մարդու վրա ունեցած ներդրությունների հավատի վրա: Այնպես որ քրդերի մեջ շատ ուժեղ է այն հայացքը, թե մարդկային արարածը բաղկացած է նշուժից և հոգուց, վերջինս կարող է մարդուն թուգնել թե՛՝ ժամանակավորապես և թե՛՝ մշտապես: Հոգու և նրա կախն հանդիսացող մարմնի ալս գաղափարը ցայտուն կերպով արտահայտված է քրդերի դիցարանության մեջ:

Նախատվառական շրջանի քրդերի հասկացողությունը, մարդը, ինչպես նաև մյուս բոլոր արարածները, երկրյալի են, բաղկացած են նախ նշուժից և ալս հոգուց: Սուսնց հոգու մարմինը չի կարող շարժվել, գործողություններ կատարել: Միայն հոգին է, որ թելադրում է մարմնին մտածել և գործել:

Ա. ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Անխառնակալ մտահայեցողության հետ անմիջապես կապվում է նախնիների պաշտամունքը, որը գիտություն մեջ կոչվում է մանիզմ:

Հավատալիքները առաջանալով նախնադարյան տոհմային հասարակության մեջ, կատարելագործություն են հասնում բարբարոսության սուբլին աստիճանում: Այս շրջանի մարդը արդեն սկսում է մշակել բույսերը և ընտելացնել կենդանիներին:

«Բարբարոսության շրջանի բնորոշ գիծը, —ասում է Էնգելսը,— կենդանիների ընտելացումն ու բուծումն է և բույսերի մշակույթը»¹:

Բանի որ նախնադարյան մարդու գոյությունը պայմանավորված էր կենդանիներից և բույսերից ստացված մթերքներով, ուստի և նրա ամբողջ գործունեությունն ու մտածողությունը պարտվում էր դրանց շուրջը: Նա մարդկայնացնում էր դրանց, հավատալով, թե նրանց մեջ նստած է ինչ-որ ոգի կամ հոգի:

Տվյալ տոհմի պաշտամունքի ստարկո հանդիսացող կենդանուն տոհմի անդամները համարում էին իրենց նախնի՝ քանի որ սրա մեջ մարմնավորված էին համարում իրենց նախնիների ոգիները:

Այսպիսով, տոհմային շրջանի մարդու կարծիքով, նրա նա-

¹ Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 331:

խաճաբ, պատերի և հալերի հոգինները, բոտ քրդերի կարծիքի, բացի երկինք բարձրանալուց, գետնի մեջ մանևկուց, կարող էին ահպախտիկ հասն կենդանիների և բալտերի մեջ, նրանց փրկել բնու-

Քուրդ ցեղապետի դամբարան (Ապարանի շրջանի
Փոքր Ջամուշլու գյուղ)

թիւն արհաւիրքներից, հասարակական կյանքում սեղի ունեցող զժրախտութիւններից ու փորձառքներից, մինչ իր կյանքի վերջը հովանաւորել նրան ամեն անասկ չարիքներից: Հետագայում, հասարակական զարգացման տվելի բարձր տատիճանում, մարդը իրեն սերլամ է համարում իր բուն հոխնիկներից, առհմապետներից ու ցեղապետներից: Նման երևույթ տեսնում ենք մի շարք ալլ ժողովուրդների ու ցեղերի մոտ ես:

Հին հուշների մոտ ամենակարող Ջեսը նախ մարդ է, ցեղապետ կամ նախնի-նահապետ, իսկ հետո (սարկատիրության շրջանում)՝ երկինք է բարձրանում և ստեղծում երկնային թագավորություն: Հայերի մոտ նախահայր Հայկը հայր աստվածն էր համարվում, իսկ նրա թոռ Անգեղը սաղմի աստվածն էր: Հայերի նախահորն ու իր թոռանը վերադրվում են աստվածային հասկոնություններ:

Քրդական դիցարանության մեջ նույն ձևով աստվածային առանձնահատկություններ վերադրված են քրդական ցեղերից մեկի՝ եղզիների նախահոր՝ Եղզուն: Եղզին նախ հանդես է գալիս իբրև համաքական մեծ ուժ, որը մի օրվա մեջ կարող է բաղժաթիվ դուրքեր ջախջախել, ավերել քաղաքներ ու գյուղեր և հեծած ձին՝ երկինք բարձրանալ: Եղզի նահապետը, այսպիսով, աստվածացված է: Նրան սովորաբար կոչում են «Սուլթան Եղզի»: Եղզին, ըստ դիցարանության, սկզբնական շրջանում թագավորել է երկրի վրա, իսկ հետո, ինչպես Ջեսը հուշների մոտ, բարձրացել է երկինք և ապա իշխել երկինքին ու երկրին:

Եղզիական բաղժաթիվ «դառուներում» եղզի նահապետը նույնպես աստվածացված է: Ղաուշներից մեկում տաված է:

Էղզի բը խո միպշահյան,
Փապշահ է անդ աղմանայան:
(Եղզին ինքը թագավոր է,
երկնքի և երկրի թագավորն է)¹:

Ըստ բոլոր եղզիների, իրենց հոգիները հանգերձյալ աշխարհում պետք է անբաժան լինեն իրենց նախահոր՝ Սուլթան Եղզու հոգուց: Այդ բանին հասնելու համար աշխարհի բոլոր եղզիները, իբրև զոհարերություն մի տեսակ, իրենց նախահոր պատվին երեք օր ծոմ էին պահում, որ կոչվում է «սոփի Եղզի»: Ներկայումս այդ ծոմը պահում են հավատացյալ եղզիները:

Մանիստական այս հայացքների հիման վրա եղզիները զբոսնում էին, որ իրենք պարտավոր են անմոռաց պահել իրենց նախնիների հիշատակը: Քրդական բնառներից անդամները իրենց նահապետի և սերնդակից մեռածների հիշատակը պահպանում էին նրանով, որ իրենց նախահայրերին անվանում էին «կալ ու բալ», ինչ-

¹ Ասաց Խուզուկ Ղասսն, Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղից, 98 տարեկան, մահացել է 1955 թ.: Գրի է առել հեղինակը 1953 թ.:

պէս հաշերի մօտ՝ ճախնիք», ուսմանքի մօտ՝ «предки», հոգեհաշիների մօտ՝ manes և այլն.

Քրդերի հատկացուցութեամբ, նախնիների հոգիները ևս, ինչպէս մյուս բոլոր հոգիները, հանգերձյալ կյանքում նյութական և հոգեկան նուէն պահանջներն ունեն, ինչ որ կենդանի մարդիկ ալս աշխարհում: Անխմիտական ալս աշխարհըմբռնման հիման վրա էլ ընտանիքի անդամներն անհրաժեշտ են գտնում թե՛ նյութական և թե՛ հոգեպէս բախարարել նախնիների, ինչպէս նաև ընտանիքի մեծած անդամների հոգիների պահանջները, որպէսզի նրանք չգոչրանան իրենց տան անդամների ու պսամանքի վրա և պատրաստ լինեն անհրաժեշտութեան գեպքում պաշտպանելու ընտանիքի կենդանի անդամներին և ցեղակիցներին ամեն տեսակ չարիքներից ու պատուհասներից: Իրենց նախնիների հիշատակը հաշերձացնելու համար քրդերը, առաջին՝ երգում էին նախնիների գլխով, ալսպէս՝ ճարս կալ ու բախարմ (նախահաշերիս գլխով եմ երգում): Անեծքի ժամանակ տաւ էին՝ ճրքա սոհ կալ բախ խանխե տալմ (թող նախահաշերի հոգիները քո հախից գան):

Երկրորդ՝ համբուրում էին նախահոր գերեզմանը և ողորմի տալիս նրա հոգուն:

Երրորդ՝ ուրիշների ներկայութեամբ հիշատակում էին իրենց նախնիներին, գրանով մեծարելով նրան:

Չորրորդ՝ իրենց երեխաներին կոչում էին նախահոր անունով և այլն:

Նախնիներին անուն տալը, մեծարելն ու պաշտելը գոյութուն են ունեցել նաև կովկասյան մյուս ժողովուրդների կյանքում:

Մ. Կոխալեակոս վկայութեամբ, օսերի մեջ ընտանեկան ամենադիտար պաշտամութեանց մեկը նախնիների պաշտամունքն է, եղև: Քրդերը, սովորութեան համաձայն, ընտանիքում իրենց նախնիների հիշատակը պահպանելու և նրանց նկատմամբ իրենց սերը արտահայտելու համար, նրանց գերեզմանի վրա պաշտամունքի տուրկա հանգիսացող կենդանիների արձանիկներ էին գնում: Ալդպիսի գերեզմաններից մեկը ալժմ գտնվում է Ապարանի շրջանի Փոքր Զամուշու գլուղում: Այդ գլուղի ցեղակիցների նախնի հանգիսացող Ալամի գերեզմանի վրա կառուցված է դմբեթաձև դամնարան, որի գլխին գրված է աղալնու գեղեցկակերպ քարե արձաբիլը, իսկ դամբարանի կողքերին քանդակված են արևը և եղդի հոգեորականի ճրուղը:

Զամուշվանցիները հաճախ երգվում էին իրենց նախահոր գերեզմանով, նրան չէին հայհոյում, գերեզմանի շուրջը միշտ մաքուր էին պահում: Սրանք ժողովրդի մեջ մի տեսակ կուռք էին համարվում:

Բ. ՕՋԱԽԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Նախնիների պաշտամունքի հետ ամփջականորեն ասնչվում է օջախի պաշտամունքը: «Օջախ» թուրքերեն *ogak* բառն է, որ հնադուրյն շրջանում նշանակել է կրակարան, իսկ հետագայում՝ նաև տուն և բնաանիք:

Օջախի պաշտամունքը բխում է կրակի պաշտամունքից: Փրդկերի հատկացողությունը օջախը սուանց նախահայրերի, նախահայրերն էլ սուանց օջախի առանձին-առանձին վերցրած անխմաստ են: Երբ տալիս էին օջախի անունը, պետք է հիշատակվեր նաև օջախի տիրոջ ու հիմնողի՝ ընտանիքի նախահոր անունը: Անխմատական այս ըմբռնմամբ ընտանիքում հեթանոսական այս աստվածանը միշտ պետք է անբաժան լիներ նախահոր հոգուց: Ինչպես նախահոր գերեզմանով, այնպես էլ օջախով երգվում էին: Օջախով երգվելու ժամանակ անպայման տալիս էին նախահոր անունը, օրինակ՝ նրան ակնարկելիս ասում էին՝ «ստրե կալ ու բալա, օջախս ուան կրմ» (նախնիների գլխով և նրանց օջախով և՛ երգվում): Օջախի հիմքը կազմում էին թռնիքն ու բուխերին: Սրանք քրդական ընտանիքի համար սուրբ էին համարվում, ուստի և սրանց մեջ թքելը, կեղտոտելը մեղք էր համարվում, մեղք էր համարվում նաև կրակարաններից ուրիշին կրակ տալը: Սրբազործված էին համարվում հատկապես հոգևորականների օջախները, որոնք բոլոր քրդերի համար հանդիսանում էին սրբափայլեր:

Օջախի պաշտամունքը, ինչպես նշեցինք վերը, սերտ կապ ունի կրակի պաշտամունքի հետ, որի արմատները պետք է փնտրել նախնադարյան հասարակությունում: Նախնադարյան մարդիկ, չհասկանալով կրակի բուռն էությունը, տեսնելով ու զգալով նրա օգտակարությունն ու փնտաակարությունը, նրան վերագրում էին գերբնական ուժ, հատկապես «արիության մարդու աշխարհազգացումների մեջ կազմակերպվում են համապատասխան հավատալիքներ կրակի խորհրդավոր ուժի և նյութական նշանակություն մասին: Այդ հավատալիքներից դուրսում է կրակի պաշտամունքը»¹:

¹ Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Երևան, 1931, Ա. հատ., էջ 302:

Օջախի պաշտամունքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հնադուշն ատրուշանի կամ կրակարանի պաշտամունքը, որ հետադաժում սրբապարծվել է կրոնական օրենքներով և հոգևորականների ձեռքում գարձել շահագործման միջոցներից մեկը:

Քուրդ հոգևորականի տունը, իրեն սրբապարծված և գերբնական ուժ ունեցող օջախ, տարեկան բազմաթիվ ոչխարներ և խոշոր եղջերավոր անասուններ էին մատուում: Այլ անասունների մի մասը զոհաբերում էին օջախի (տան) դռանը, հիվանդին Շատոյ-ջաղնիլա՝ նպատակով, իսկ մյուս անասունները մատուում էին արվյալ հոգևորականի հօտի մեջ և կապում նրա սեփականութան անբաժանելի մասը:

Շեղիների, մուլլաների, փրեբի և դատախների օջախներին արվում էին բազմաթիվ այլ կարգի նվերներ ևս: Քրդի օջախը միշտ պետք է ամառ և ձմար և այդ կրակը պահպանվում էր Շանթիկդիս՝ միջոցով: Անթիկդը նախապես սուրբ էր համարվում և անձեռնմխելի:

Անթիկդի վերաբերյալ քրդերի մեջ կար հետևյալ նախապաշարմունքը: Եթե հանդիս տվյալ տան անթիկդը, այդ կնշանակեր, որ քաղաքի մեջ ճանապարհին էր կանգնած այդ բնառանիքը:

Այն տունը, որի մեջ պետք է միշտ ամառ և ձմար կրակը պահպանվեր, ընտանիքի կենտրոնատակդին էր համարվում, իսկ դա նախահոր օջախն էր:

Քրդական բնառանիքի բոլոր աշակերտները գիտակցում էին, որ իրենք այդ օջախի սերունդներից են, առն հարազատ դավաններ: Նրանք խմանում էին նաև, որ այդ օջախը կառուցվել է իրենց նախահոր ձեռքով: Օջախով երգվելուց բացի, կան բազմաթիվ օրհնանքներ և տնեմքներ, որոնք արտահայտում են նախնիների և օջախի միասնութան գաղափարը: Քրդերը մեկը մյուսին օրհնելիս առաջին հերթին նշում են օջախի անունը, ինչպես, օրինակ, «օջախա տա տվարա» (օջախդ շին մնա), «բըրա խոտգե ոջախա տա շեն բըկա» (թող առաջիկա օջախդ շին պահի), «բըրա օջախա տա յա կալ ու բալա բա» (թող ոջախդ նախնիներիդ օջախի պես լինի) և այլն: Անթիկդի տուում էին՝ «օջախա տա խրաբ բա» (օջախդ քանդվի): Կան նաև բազմաթիվ առաջիկաքներ, որոնց մեջ կարելի է տեսնել օջախի մեծարումը կամ դավերգը: Սրինակ՝ մեկը մյուսին դիմելիս ասում էր. «Խուլումե օջախա տա մա» (քո օջախի ծառան եմ), «օջախա տա դորա» (օջախդ դորավոր է):

Հարսին և նրա նախահորը մեծարելու նպատակով բնառանիքի անդամներից մեկն ու մեկը նրան դիմելիս ասում էր՝ «առ դիդա

կալու բազի խրար նիւնի» (դու վատ նախահայրերի ծնունդ չես), կամ ընտանիքի անդամներից մեկը իրենց տան հարսներից մեկի մասին խոսելիս տոտւմ էր. «Բուկա մա ժը կալ ու բազի խրար նիւնա» (մեր հարսը վատ նախահայրերից չի սերված) և այլն:

Օջախը պահպանելու պարտականութիւնը հիմնականում բնկնում էր մայրսկի վրա, որը ավելի օջախի անդամների նախորդոր սերունդն էր համարվում:

Այսպիսով, քրդական օջախն ու «կալը» կամ «կալ ու բազի» ու օջախը միմյանցից անբաժանելի հասկացութիւններ էին:

Օջախը անդրովկասյան քրդերի համար պաշտամունքի այնպիսի առարկա էր հանդիսանում, ինչպես Ղուրանը մահմեդական աշխարհի համար:

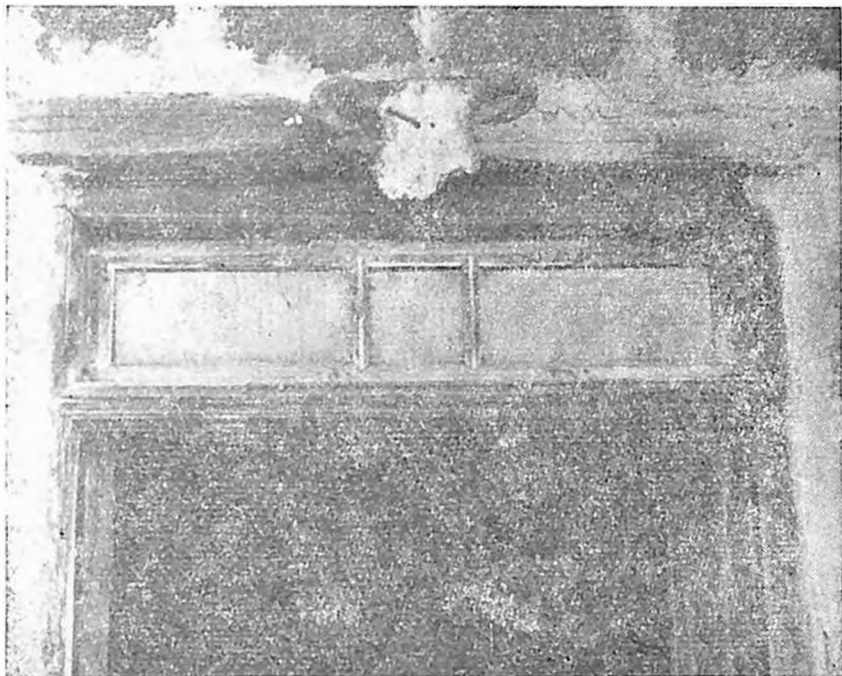
Գ. ՏՆԱՅԻՆ ՈԳԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Դառուլար.— Տան մեջ, ըստ քրդերի, տպրում էր նաեւ տան դաւլաթ ոգին, կամ քրդերին՝ «գաուլաթը», որի հովանավորութեան շնորհիւ, իբր թե, հարստանում է տունը: Նա, ինչպես Սաթունա Փարխանը, ծնողիսնի նկատմամբ հովանավորող ոգի էր համարվում ընտանիքի թե՛ անդամների և թե՛ ունեցվածքի նկատմամբ: Այնպես որ քրդերը ունեին բնականօրէն հատուկ սրբեր կամ պահպան ոգիներ, որոնց հովանավորութեան էին հանձնում իրենց ընտանիքի անդամներին և տան ամբողջ սեփականութիւնը:

Բացի տան դառուլաթ ոգուց, ըստ քրդերի, գոյութիւն ունեին նաեւ ոչխարին հովանավորող «Մամե շվան» (հովիվ Մամեն), խոշոր կղզերավոր անասուններին հովանավորող «Ջարդանե կավան» (նախրապան Ջարդան), «սփրալի» ոգի իբրոհիմ Սալիլ, բնտանիքի ծալքը հովանավորող «փիրեստեա», ընտանիքի անդամներին հիվանդութիւններից պահպանող «պիրա ֆոտ» ոգիները:

Ըստ ժողովրդական ըմբռնման, ընտանիքի այս բոլոր ոգիների ղեկավարը հանդիսանում էր գառուլաթը: Ընտանիքի անդամների և նրանց ունեցվածքը (գլխավորապէս ոչխարը և խոշոր կղզերավոր անասունները) չար աչքերից կամ չարքերից փրկելու համար, ընտանիքի անդամները կատարում էին զոհաբերութիւններ: Այդ նպատակով քրդերը տարեկան հազարավոր անասուններ էին մորթում և բացի սպորուլթի կարգն ունեցած տոն օրերից, տոնածին օրեր, իրրե կոհաբերութիւն, ծով էին պահում: Այդ բոլորը կատարվում էր նրա համար, որպէսզի սիրաշահին ոգիների սիրտը և մի կերպ հետո մնալին չար ոգիների դիտավորութիւններից:

Այսպէս, օրինակ՝ քրդերը կարծում էին, թե տան ծաւրի մեջ պարփակվում է տան ոգին, որը երբեմն, գլխավորապէս պատահարների ժամանակ, հասկապես գիշերվա պահին, ձայնիւ է հանում, խոսում մյուս բարի ոգիների հետ, կազում չար ոգիների գեմ ու թույլ չէր ապրիս նրանք տուն մտնել:

Ոգան գանգը փակեցված է բնակարանի մուտքի վերեւ, իրրեւ տան հարստութեան խորհրդանշան

Գոգերի և աղապակների հարձակման ժամանակ նա աղմուկ է հանում, իր հետաւ, մի քիչ էլ տարօրինակ ձայնով արթնացնում բնութանքի անդամներին, ուստի մինչև նրանց արթնանալն ու գին՝ վելը նա հիմադի կերպարանքով կրկում է թշնամիների աչքին, որպէսզի վերջիններս վախենան և չմտնեն տուն: Իրրահիւմ Սալիլը, ըստ հալատացալների, չար ոգիների գիտաւորութլուններից պաշտպանում է տան «սփրին», զրա համար քրդերը սեղանը օրհնելիս առում էին՝ «ըրրա ահմա Իրրահիւմ Սալիլ լը վե սփրե բա» (Թող Իրրահիւմ Սալիլի հալանաւորութլունը լինի աչա սեղանի վրա):

Մամե Շփան և Զարգանե գաղան իրր թե ընտանիքի անասուններին պահալանում են հիվանդութլուններից: Նրանք, երբեմն

կանգնում են գալլերի առաջ և չեն թողնում, որ վերջիններս անասուններին տեսնեն և հոշոտեն:

Խաթունա ֆարխանից հետո, որի մասին բախական խոսակցինք ծննդաբերութեան կապակցութեամբ, ընտանիքի բոլոր երեխաներին հովանավորում է «պիրա ֆատա» ոգին: Կանանց թշնամի ալքը՝ ոչ միայն ծննդան օրը, այլ հետագայում էլ կարող էր վնասել մորն ու մանկանը, որոնց միակ փրկիչը հանդես էր գալիս պիրա ֆատր:

Տան այս ոգիները, բառ քրդերի, երբեմն հանդես էին գալիս դեռահաս տղաների ու աղջիկների կերպարանքով: Ոգիների կերպարանափոխման մասին նման հայացքներ տեսնում ենք օսերի մեջ: Նրանք ևս կարծում էին, որ իրենց տան ոգիները երևում են երեխաների, սպիտակ դռների, նոխազների և այլ կենդանիների կերպարանքներով: Օսերը կարծում էին, թե տան ոգիներին կարող են տեսնել միմիայն կախարհներն ու երեխաները, այն էլ լոկ հոր տարվա փիշերը, սրբվհատ երեխաները ալք ոգիների էութեան մասին գաղափար չունեն¹:

Ըստ ժողովուրդների անխառնական հայացքների, ընտանիքի բոլոր անդամների համար, չար և ամենապաշտնադիր ոգին Քրաբունա էր համարվում, որը պիտավորապես գիշերվա պահին աշխատում էր մարդկանց խեղդամահ անել: Փարուսի ճերաններից փրկվելու համար, քրդերը տալիս էին Մահմեդի, Մալաքիատուսի և տան ոգիների անունները: Փարուսի չոչովթյան մասին հասկացողութուն գոյութուն ունեւ հալերի, վրացիների, ասորիների, աբրեհանյանների, հրեաների և այլոց մեջ: Փարուսը հալերի մոտ կոչվում է Քաուա-խուաա: Ըստ վրացիների, քնկու ժամանակ մարդը միշտ պետք է պտտի ձախ կողքի վրա: Մեքքի վրա պտտվելու պեպքում երևում է խեղդող ոգին: Նա քնած մարդու վրա նստում է ախպես, որ ծանրանա նրա մարմինը և նա չկարողանա շարժվել: Ոգին աչհպես է սեղմում քնածի մարմինը, որ եթե վերջինս չզարթնի և չտա Փրխաուսի, ս. Գեբրգի անունները անմիջապես կխեղդվի²:

Ֆալուսի ոգին քրդերեն կոչվում է Վելխաթթե զանջա: Ծննդաբերութեան ժամանակ տղա ունենալու համար ծննդկանը հաճախ

¹ Sk' M. Ковалевский, Современный быт и древний закон, Москва, т. 1, 1886, էջ 85:

² Sk' M. „Сборник материалов“, Тифлис, 1893, вып. XVII, отд. II, էջ 17:

տալիս էր ֆալսուսի ողու տնտնւր, որը բարի ողի էր համարվում Ըստ քրդերի, եթէ նա չհետեւեր կանտնոյ, նրա՛նք կլնային մաւոյ և ընտանիքը կզրկէին սերանոյր շատացնելու հնարաւորութլունից: Այլ պատճառով, իրբի պաշտամունքի առարկա, քրդահիները իրենց կրճքից կախում էին ֆալսուսանման սակեջրած արծաթե վարուն-դաձե մի գարդ, որը կոչվում է «խխար»:

Ինչպէս մյուս պաշտամունքները, ալնպէս էլ ֆալսուսի պաշ-տամունքը հնադարեան և և բխում է անլիմիատական ընդհանուր պատկերացումներից: Նախնադարեան մարդիկ գաղափար չունենա-լով իրենց մարմնի մասերի կազմութլան մասին, կնոջ հղիանալն ու պտղաբերելը վերագրում էին զերբնական ուժերի միջամտութլանը: Այլ պատճառով, թե՛ կնոջ հղիութլան և թե՛ ծննդաբերութլան մա-մանակ կատարում էին մոպական գործողութլուններ, կրոնական արարողութլուններ և զոհաբերութլուններ՝ հղիութլունից առաջ քրդահին սրբավայր էր գնում, հանաւն մլիաքաթի զանջի, կատա-րում զոհաբերութլուններ, սրպեոզի երեխաներ ունենաւ: Ֆալսուսի պաշտամունքը բխում է պարզիտլ հոգիների կամ ողիների գաղա-փարից, որ ալնքան մեծ սեղ էր գրավում քրդերի կլանքում:

Դ. ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Նախնադարեան տոհմալին շրջանում տոնակատարութլունները զլխավորապէս առնչվում էին բնութլան զարթոնքի, նրա աւար-կաների պաշտամունքի, բերքատութլան և արգասաւորութլան հետ: Տոնակատարութլուններին միշտ զտգակցվում էին զոհաբե-րութլունները: Տոնի ժամանակ, նախքան արարողութլուններին տնցնելը, զոհաբերում էին նախօրոք նշան արված մատաղացա տնասունը, որը մորթում էին կրոնական արարողութլուններից և ծխակատարութլուններից հետո:

Տոնակատարութլունների ժամանակ զհարերվող տնասունին մորթում էին մլիալին կրոնական արարողութլուններից և ծխա-կատարութլուններից հետո ալն պատճառով, որ քրդերի պատկե-րացմամբ, զոհաբերութլան համար նախօրոք նշանակլած տնասունը, որը ունենում էր հատուկ նշաններ, պետք է սրբազորձվեր կրոնա-կան արարողութլուններով և ապա մորթվեր, ալլապէս ալք կեն-դանին արժանի չէր համարվում մատաղացա լինելա:

Անգրկովկասեան քրդերը կատարում էին հետևյալ տոները՝ առմադան, խզրնարի կամ խզրալլապի (ոտրը Սարգիս), Եղ-

գուռ տոն, Իսմաիլ զուբրանի (Աբրահամի), Նավրոզի (Նոր տարվա) և գերնասի տոն:

Ռամազանի արքայութեանը արժանանալու նպատակով, լուրաքանչյուր մահմեդականի սուրբ պարականութեանն էր՝ ակաիվ կերպով մասնակցել այս տոնակատարութեանը և տարվա մեջ երեսուսուն օր ծոմ պահել: Սակայն իրականում ոչ բոլոր մահմեդականներն էին, որ մասնակցում էին ռամազանի տոնակատարութեանը, որովհետև այս տոնակատարութեան օրերին լուրաքանչյուր մահմեդական պետք է գիշերվա կեսին ուտեր և ամբողջ ցերեկը սոված մնար մինչև արևի մայրամուտը: Սակայն ոչ բոլորն էին կարողանում ֆիզիկապես տանել այդ գաժան սեփմը, քանի որ ծոմ պահելու օրերին, բացի ուտելուց, արգելվում էր նաև ծխելը, ջուր խմելը, նույնիսկ հիվանդներին արգելվում էր ուտելն ու խմելը:

Ռամազանի տոնակատարութեան օրերին կալանին դրամ, մթերքներ և զործվածքներ էր բաժանում աղքատներին: Այդ դրամներին և մթերքներից առաջին բաժինը հասնում էր աղքատ այլրի կանանց, երկրորդ բաժինը՝ որբերին, երրորդը՝ մոլլալին, որը ծոմ պահած օրերին պարտավոր էր ամեն օր թե՛ տապալան և թե՛ երեկոյան ժառանգ կանչել: Ռամազանի օրերին արգելվում էր ամուսինների սեռական մերձեցումը:

Ծոմապահութեան երեսուներորդ օրը սկսվում էր տոնակատարութեան ուրախութեամբ: Դյուզի բնակիչները բաժանվում էին խմբերի, խումբ-խումբ աչցելում էին միմյանց տները և ասում. Շալա ռամազանա տա բրմբարակ բա» (շնորհավոր լինի Ռամազանիդ տոնը): Այդ օրը գլուգում նվագում էր ղուռնան: Ռամազանի տոնակատարութեանը կատարում էին միայն մահմեդական քրդերը:

Խզըրնաբիի առոյն.— Խզըրնաբիի տոնակատարութեանը գլուխը լինում են և իզդի և թե՛ մահմեդական քրդերի մեջ, միայն այն տարբերությամբ, որ իզդիները հանուն խզըրնաբու, երեք օր էին ծոմ պահում, իսկ մահմեդական քրդերը, առանց ծոմ պահելու, մի օր (պարսն սկզբին) մատաղ, կեր ու խում էին անում, ուրախանում և աչն: Եզդիները երեք օր ծոմ պահելուց հետո, իսկ մահմեդական քրդերը առաջին օրը սկսում էին նվագածութեանն ու զոհարկութունները: Այդ զոհարկութունները կատարվում էին նրա համար, որպեսզի խզըրնաբին ողորմած լիներ մարդկանց նկատմամբ, տարվա բերքը, բուսականութեանը առատ լիներ, մարդիկ լինեին ուրախ և երջանիկ:

Այսպիսով, քրդերի մեջ խզրընարին հանգիս էր գալիս իրրե
արգասափության և լեւրքափության աստվածաթյուն, ավելի
ճիշտ կլիներ ասել՝ մեհնոյ և հարություն ասնոյ աստվածաթյուն:

Խզրընարի (սուրբ Վարդան) ասնի ասթիվ տան աստատագիւ
ալյուրով մոզական հախչեր անկիւ

Իսմայիլ Ղուրբանի անհակատարությունը. Այս տոնակա-
տարութեան ժամանակ անդրկովկասցան քրդերը զոհաբերում էին
միմիայն սչխար: Այժմ, խոշոր եղջերավոր անասունների և թռչուն-
ների զոհարերելը մեղք էր համարվում: Այս տոնը տևում էր միայն
մեկ օր:

Քրդերի այս տոնը, ըստ երևույթին, գալիս է հրեաներից: Իս-
մայիլը հենց իրենց, քրդերի բացատրութեամբ, հրեական ավան-
դութեան մեջ նշված Արբաճամի որդի Իսահակն է:

Նավրոզ.— Այս բառը սլարոնկերէն է, նշանակում է Շնոր տա-
րիւք (հալերէն՝ Նավասարդ): Մահմեդական քրդերի մոտ նավրոզը
տոնվում է մարտի 22-ին, իսկ քուրդ եղբիների մոտ՝ մարտի 8-ին,
դրա համար էլ այդ տոնախառնութեանը նաև կոչվում էր Շնալշ-
տե Եգաբէն (մարտի 8):

Այս տոնը զլխափորապէս առնչվում էր բնութեան զարթոնքի,

բերքատուության հետ, գրա համար էլ աչն անգի էր ունենում զար-
նան սկզբին: Հանուն աչ տոնի, մորթում էին մատաղացու անա-
տուններ, կրգում, պարում և ալլն: Եղգինների մեջ մարտի 8-ը գի-
մալորում էին երեխաների համար զուլնգզուլն շորեր կարած: Նա-
խօրյակին ավելի լավ էին մաքրում տունն ու գուար: Տոնի օրը
կալմանին մի մեծ գալթա էր թխում, բացի դրանից արգելվում էր
ուրիշ թխածք, բացի սովորական հացից: Նախօրք նա նրա մեջ
դնում էր «մորիա խերե» (լարի ուլունք) և ստում էր. «Յա խոտ-
դե, նալրոդ խերբա» (ով ստաված, թոդ նալրոդը բարով գա):

Տան կալմանին առալոպան, ձեռքով կարտում էր գալթան և
նրա կոտրները ավագության կարգով, հալաասար չալիով բաժանում
ընտանիքի անդամների վրա: Այդ ուլունքը տան ուր անդամին
բաժին ընկներ, նա մեծ բախալի կարժանանար: Գալթան ուտելուց
հետո սկսվում էին պարեր՝ «գոլմադ»:

Գիտնականներից ոմանք, քրդական նշանավոր տոները, այդ
թվում նաև նալրոդը ազալադված են ներկայացրել: Ա. Ա. Սի-
մոնովը, քուրդ եղգինների պաշտամունքների մասին խոսելիս, իր
«Поклонение сатане у Передне-и знатских курдов-езидов»
(Ташкент, 1927 г.) գրքի մեջ, հիմնվելով բուրժուական գիտնական
Ի. Ժոդեֆի «Devil worship, the sacred books and traditions of
the yezids» (Boston, 1919) աշխատության վրա, եղգինների «հայշ-
տե ադարեն»-ի մասին գրել է, որ այդ տոնը կատարում են ապրիլին:
Նախ, ժամանակագրական տեսակետից դա սխալ է, երկրորդ, եղգի-
ները այդ տոնակատարության ժամանակ իրր թե կրաժշտական
գործիքների վրա չեն նվագում, որովհետև ստաված այդ օրը նըս-
տած է լինում գահի վրա (նոր տարվա համար օրենքներ է մշա-
կում) և կարգադրում է բոլոր գիտուններին ու մերձավորներին, որ
իր մոտ գան (էջ 71): Սա միանգամայն սխալ է. ընդհանրապես
եղգինները այդ տոնակատարության ժամանակ ավելի շատ նվագում
են և ուրախանում, նկատի ունենալով գարնան գալուստը, կյանքի
դարձոնքը՝ նալրոդը:

Գերմանա. — Աչ տոնը գոլություն է ունեցել և աչմ էլ
ունի աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների մեջ: Քրդերի, գերմա-
նի մեջ հայտնի է «գերմանա», ուտների մեջ՝ «сretenне», հայերի
մոտ «տառնընդառաջ» կամ «գրնդեդ» անուններով: Սա իր ծագ-
մամբ կապ ունի կրակի պաշտամունքի հետ:

Դերմանի օրը քրդերը երթիկի վրա կրակ էին վառում և գրա
մսխից մի քիչ երթիկից պցում տան աչքերի՝ թոնրատան, գոմի,

ախտոի և մատանի մեջ, որպէսզի առնը լցվիր բարիքով, ընտա-
նիքը հարստանար, ընտանիքի անդամները չհիվանդանային և ալլն-
խակ երեխաները թուշկոտում էին կրակի վրայով, իրենց «գոլիզան-
գով» ձու և մրգեր հալաքում: Երբեմն տղամարդիկ գերնաւսի խա-
րուշկի մոխրից ցանում էին արտերի մեջ, որպէսզի բերքը առատ
լինի: Այլ մոխրից լցնում էին գանների «քուզը»: Այս սովորութիւնը
համարյա նուշնութեամբ գոլութեան ունիւր հարեան հաչերի մեջ:

«Տեառնընդատաջի տոնին,—ասում է Սառչիկ Սամվելյանը,—
վառված «գերնակի» մոխիրը կարանը շաղ են տալիս, որ «չարը»
խախնալի: «Դերնակի» վառ խարուշկի վրայով տղամարդիկ ցա-
կում են, նրա բոցերով մարմնավոր ու հոգեւոր ախտերից ազա-
վելու հաշտով: Նմանապէս տղամարդիկ ու կանայք իրենց փեշերի
ծալը խանձում են ալլ կրակից, որպէսզի վանեն իրենցից ամեն
աւատակ ցալիքը. կանայք էլ իրենց «ուշկուրի» ծալըն են ալլում՝
ալլ կրակից՝ երեխա ունենալու համար»:

Դերնակի նախորդ օրը, երեկոյան գրեթե բոլոր աներում
խեծախ էին պատրաստում և մրգեր տանում՝ երախտներին բաժա-
նելու համար:

Այլ օրը հարնապոտները իրենց նշանածների համար գուլպա
էին գործում, թաշկինակ կարում և ուղարկում նրանց: Դերնակի
օրը, ցերեկը, գլուզի համարյա բոլոր աների երթիկների վրայից
քուշա-քուշա ծուխ էր բարձրանում: Ծերունիները ուշիուշով նա-
շում էին, թե ծուխը որ կողմն է գնում: Ոմանք կարծում էին, թե
և թե ծուխը գեպի արեւելք գնար, հացը լավ էր լինելու, իսկ եթե
հլուսիս կամ արեւմուտք՝ վատ: Տեառնընդատաջի վերաբերելով կալին
բազմաթիւ ալլ սնահալատութեաններ ևս:

Ե. ՀԻՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆ, ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՀ ԵՎ ԹԱՂՈՒՄ

Քրդերի տոողջապահական վիճակը պարզ պատկերացնելու
համար անհրաժեշտ է նախօրոք որոշ գաղափար կազմել նրանց
բնակարանային պայմանների մասին: Քրդական դուղական բնա-
կավայրերը սովորաբար տեղափոխած էին լինում լեռնոտ վայրե-
րում: Գրեթե ոչ մի գլուզում չկար բանջարանոց: Քրդի համար
բանջարաբուծութեամբ զբաղվելը մինչև անգամ ամոթ էր համար-
վում: Յուրաքանչյուր տան դռան առջև «բասմա» էին

¹ Խ. Սամվելյան, Հին հայաստանի կուլտուրան, Երևան, 1931, էջ 302:

պցում, որից գարշահոտութիւն էր ստաջանում, իսկ աշնանը, տան պատերին կից աթարից «դասխ» էին սարքում, ծալքին էլ մի ավել տնկում իբրև տան (օջախի խորհրդանշան:

Անդրկովկասի քրդական գլուղների տները, բացի Լաչինից, անցյալում դրեթև միանմա էին՝ գետնափոր և կիսագետնափոր, իսկ Լաչինում կիսագետնափոր և կիրճափոր: Ահա թե ինչ է գրում Ն. Սաչատրյանը Երևանի Նահանգում ապրող քրդերի բնակարանների մասին.

«Ձմռանը, — ասում նա, — նրանք (քրդերը՝ Ա. Ա.) ապրում էին իրենց գլուղերում, ալպակա կոչված գետնափոր տնակներում: Նրանց հլուղերը առուցվում են հետեւյալ ձևով. գետնի մեջ ընտանիքի անդամների համար փորում են մի քառակուսի տնակ և մի ուրիշը կովկա, ձիերի համար, ապա ալք փորվածքի վրա դնում են գերան, երդակներ, սրանց վրա՝ ծղոտ կամ խոտ և ծածկում հողով: Տն մի կողմից սարքում են լալն դուռ, որը ծառայում է ընտան քի անդամների խլքի և մուտքի համար: Եվ ահա պատրաստ է լինում տունը»¹:

Սաչատրյանի նկատմամբ քրդական տան բաժանմունքները դասավորված էին ալպակա՝ թոնրատունը կից էին ախոռը, մատանը, մարազը և օջան: Սրան լուսնից բացվում էին մի միջանցքի մեջ, որը կոչվում է «հաուլ», ամ «սվդար»: Գողութլուներից խոտափելու համար քրդերը աշխատում էին, որ ախոռներն ու գոմերը տնից հեռու չլինեն: Հարուստների տներն էլ համարյա նույն ձևով էին կառուցվում, միայն ալք արքերութլամբ, որ հարուստները շինում էին նաև լուսավոր սրահներ, կամ ինչպես իրենք են ասում՝ «օթախներ»:

Բնակարանի և օժիտակ շենքերի պատերը շարում էին քարերից, մի տեղ լցնում նաև ցեխ և տրորում, որ «տեղն առնի»: Պատերի վրա խաչածեղ տում էին պերաններ, սրանց վրա շարում մարդակներ: Մարդակն և վրա փռում էին խոտ ու հարդ և ծածկում հողով, ալնակա, ու տան վերին մասը պնտով նեղանում էր և ստացվում բուրգաձև ալիկավոր տուն:

Թոնիրը վառելու ամանակ, թոնրատունը և տան մյուս աշքերը լցվում էին ծխող ներքը մեծ մասամբ խոնավ էին: Բնակա-

¹ К. Хачатуров, Кавказцы, черты их характера и быта. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1894, вып. 20, էջ 66—67:

բանների մեծ մասը գրեթե զրկւած էր լուսից, դրանցում պարունակվում էին անասունների աղբից զոյացած դազեր՝ հագեցած անխաթկով: Բնակարանային կեդոտ պայմաններում աճման պարտ հոգ էին դնում բազմազան բացիւններ: Այս ամենը բացառաբար էր անդրադառնում ժողովրդի առողջութեան վրա: Քրդերը, իրեն լեռնային ժողովուրդ, ընդհանրապես առողջ են, ալնուամենայնիւ, նրանց մեջ տարածված էին մի շարք հիվանդութեաններ, որանց մեծ մասը առաջանում էր բնակարանային վտապայմաններից և կուլտուրական ցածր մակարդակից:

Գլխավորապես տարածված էին աչքացալը, սակրացալը, կարմրուկը և րկացալը: Քիչ էին հանդիպում քաղցրիկը, թոքախտը, աղիքային և ստամոքսային հիվանդութեանները: Սա պետք է բացատրել այն հանգամանքով, որ քրդերը շատ էին գործածում մածուն, կաթնեղեն, ինչպես նաև ձապարից, ըղձուրից, բրնձից պատրաստված կերակուրներ (փխալ, քուֆթա, կաթնով, տոմս, խաշիլ, հարիտա, սպաս, սպուր և այլն):

Անվում էին նաև բանջարեղեն կերակուրներով (թթվաշ, սիրիս, սինձ, սո, տատրակ և այլն):

Հատկապես բանջարեղենն ու կաթնեղենը բարեբար ազդեցութեան են թողնում բնակիչների առողջութեան վրա:

Քրդաբնակ շրջաններում գոյութեան չունեին հիվանդանոցներ և սանիտարական կետեր: Անդրկովկասյան լեռնականները, այդ թվում քրդերը, հիմնականում բժշկվում էին դոկտորական հեքիմների մոտ: Հեքիմները հիվանդներին «առողջացնելու» համար դիմում էին ժողովրդական և կախարդական հետևյալ միջոցներին:

Աչքացալ.— Հիվանդի աչքին այծի ճարպ էին քսում: Սպիտակ շիրը մանրացնում, կաթի մեջ լուծում, բամբակի վրա քսում և դնում էին հիվանդի աչքի վրա: Օդի էին քսում, կամ դմակից մի կտոր ճարպ կտրում, ծեծում, դնում էին հիվանդ աչքին և կապում: «Դշավազ» (բուշի արմատներից պատրաստած) դեղ էին լցնում հիվանդ աչքի մեջ: Հիվանդ աչքի վրայից կախում էին կախարդական նշանակութեան ունեցող ուլունք:

Ատամնացալ.— Դուլպա գործելու ճաղերից մեկի ծայրը բարկ կրակի մեջ կարմրեցնում և դնում էին հիվանդ ստամի վրա: Բերանը ողողում էին ջրաջրի լուծույթով: Օդի էին խմում: Նստում էին դառը համ ունեցող տերեւներ կամ բույսերի արմատներ և նրանց ջրով ողողում բերանը:

Ականջացալ.— Յուզոտ բամբակ էին դնում հիվանդ ականջի

վրա: Այժմ հալած ճարպ էին կաթեցնում հիվանդ տկանքի մեջ: Տաքացրած աղ էին դնում հիվանդ տկանքի վրա: Կտավհատի ձեթ էին կաթեցնում հիվանդ տկանքի մեջ և կապում:

Այրվածք.— Այրված տեղը խկուլն ենթ մածուն էին քսում և բաց թողնում, որ չորանա: Բարակ շերտով քթախոտ էին ցանում ալրված տեղը: Սաշած կարտոֆիլը կճպում էին, խմորի պես շաղախում, քաշում շորի վրա և դնում ալրվածքի վրա: Ձիթապտղի յուղ էին քսում տեղը:

Գլխացավ.— Արյուն էին առնում գլխից և ալն մի քանի օր կապում տաք շորերով: Քթի առաջ քացախ էին դնում և նրանից հոտ քաշում: Գլխին օդի էին ածում և տրորում:

Փորացավ.— Աղը տաքացնում, շորի մեջ փաթաթում և դնում էին փորին: Հաստ խուփերից մեկը տաքացնում, փաթաթում շորի մեջ և դնում էին փորին:

Լուծի դեմ.— Սխտորը լավ մանրում, եփած հավիլիթի վրա ցանում, երկու առալոտ, գես բան չկերած, անոթի փորին ուտում էին: Դեղձի դախը ջրով եփում և ուտում էին: Յորենից և դարուց աղանձ էին առնում և ուտում: Քամած մածուն էին ուտում:

Քկացավ.— Հիվանդին շաքարով կաթ էին խմեցնում: Յորենի ալյուրը կաթով, շաքարաջրով շաղախում, քաշում էին շորի վրա և դնում հիվանդի բկի վրա: Հացի միջուկը օդիով եփում, քաշում էին մի կտոր կտավի վրա և դնում հիվանդի բկի վրա:

Գորտնուկ.— Սուր գանակով կամ մկրատով կարում էին գորտնուկները: Իրիւ մոզական միջոց, մարմնի վրա եղած գորտնուկների թվի չափ քարեր էին լցնում մի կտոր շորի մեջ և ծածուկ հարեաններից մեկն ու մեկի տան երգիկից ներս էին պցում, որպիսով գորտնուկներն անցնեն աչք տան անդամների վրա: Մի քանի տեսակ բույսերի արմատներ եփում, ստացած թանձր ջրով շաղախում էին գարու ալյուրը և դնում գորտնուկի վրա:

Հարբեցողություն.— Ոչելից խմիչքներ գործածում էին մի ալն եզգիները: Մահմեդականների մոտ դա արգելված էր: Հարբեցողությունից առաջացած գլխացավը կտրելու համար փոքր բաժակով օդի կամ կոնյակ էին խմեցնում հարբածին: Թթու դրած կաղամբ կամ վարունգ էին ուտեցնում: Հիվանդին սառը ջրով լողացնում էին:

Թորախա.— Էջի և ձիու կաթ էին խմեցնում հիվանդին: Յուղ, կաթնեղեն և թիրխաշ ձու էին ուտեցնում: Լ՛նկուլզի տերևները

եփում, սրա ջրի մեջ օդի տվեալացնում և խմեցնում: Կապույտ շիր էին ուտում:

Թուևալորվածին խմեցնում էին հում կաթ և մածուն: Արյուն առնելիս նշարակը բաժական խոր խրում էին նույն թևի արյունատար երակի մեջ: Արյունը 1—1,5 բալև հոսեւոց հետ հեքիմը բաղիկ կապը արձակում էր, ծակած սեղը մաքուր բամբակ դնում և կապում: Արյունահոսությանից տշափնաց հիվանդին երբևն ուշքի էին բերում պլինն սառը ջուր ամեւոյ: Վերցնում էին կես բաժակ օդի, մի ձվի դեղնուց, մի լիմոնի հյութ, խառնում միմյանց հետ և տալիս հիվանդին: Հիվանդին լողացնում էին սառը ջրով:

Հազի դեմ.— Հազով հիվանդին կծու պղպեղ էին ուտեցնում: Տաք կաթ և թև էին խմում: Կաթն ա մեղրը միտսին եփում և խմում էին: Կովի կամ ոչխորի կաթը եփում, մեջը խառնում էին ձվի դեղնուց և խմում: Մի քիչ սպիտակ շիր էին ուտում: Կովի լուղը հարում և սոված ժամանակ խմում էին: Կաղնի և եղենի ծառերի տերեւները հալաքում, եփում էին մի ամանի մեջ, ապա ջուրը քամում, ալ ջրի մեջ մի կտոր շաքար լածում և խմում:

Չայնը կարվելու դեմ.— Թերխաշ կամ հում ձու էին ուտում: Ուրոյած սոխ էին ուտում: Եփած դարս ջուր էին խմում: Մեղրն ու ջուրը միտսին եփում և տաք-տաք խմում էին:

Մալաբորի դեմ.— Սառը ջուր էին լցնում հիվանդի վրա: Այծի մաղերով արորում էին հիվանդի մարմինը: Քաղցր ջուր էին խմեցնում: Այծի մաղերից մի փունջ խանձում, խանձած մաղերը մի շորի մեջ կապում և ձգում էին ծալքի հակը, որպեսզի չարքերը հետանան:

Վախը կարելու դեմ.— Սրբաւալը էին տանում հիվանդին և, ի պատիվ ոգիների, անասունների էին զոհարելում:

Կարմրուկ հիվանդության դեմ. Հիվանդին փաթաթում էին կարմիր կտորների մեջ: Մի քիչ լավանալու դեպքում կարմիր գունի զգեստ էին հագցնում:

Բուժելու համար գործադրվում էին թև' մեխանիկական և թև' վիրաբուժական եղանակներ՝ շփելը, ծեծելը, ձգելը և այլն:

Այսպիսով, նախասովետական շրջանում, քրդերի մեջ հիվանդությունների դեմ պայքարը տարվում էր մեծամասամբ ժողովրդական դեղերով և մոգական միջոցներով:

Ըստ քրդերի անխիստական հալացքների, ամեն մարդ ունի իր հոգին և մի աստղ երևնքում: Երբ աստղ էր վալը ընկնում,

ասում էին՝ մի մարդ մեռավ: Մեռնողի հոգին, իբր թե, ասում էր հոգևառ հրեշտակ Աղբահիլը, որի գեմ ոչ ոք չէր կարող և չէր համարձակվում պաշարել, ոչ ոգիները, ոչ էլ մարդիկ: Նա, բոլոր քրդերի, ինչպես մյուս հրեշտակ ոգիները, անհրաժեշտ է, անտեսանելի: Մեռնողի «աջալը» հախախնամութանից որոշված է, ասված գիտե, թե ավել մարդու երբ պետք է մեռնի:

Երեխայի «բուժումը» սուրբ Բարի միջոցով

Դրդերի մեջ շատ տեղ էր հավատը դեպի Փալաքը: Եթե մեկի «ճակատին պրված» է, թե ախինջ տարեթվին, ախինջ օրը նա պետք է մեռնի, կնշանակեր, որ դա ստոծա կողմից նշված նրա կյանքի ժամկետն է, որը փոփոխելը անհնար է թե՛ ոգիների և թե՛ մարդկանց կողմից, ոչ ոք Փալաքին ընդդիմադրել չէր կարող: Արևելյան այլ ժողովուրդների, ինչպես, օրինակ՝ պարսիկների, հայկական որոշ գավառների բնակիչների և արիշների մոտ հոգևառ հրեշտակները համարվում էին թե՛ բարի և թե՛ չար ոգիներ: Նախկինում Ջավախքի հայերը հավատում էին, թե՛ «Եթե մարդու բարի է եղել, բարի հրեշտակը գալիս և ձեռքի խնձորով խափելով մարդուն, հոգին աղալնակերպ ասում է բերնից, իսկ Եթե չար է եղել, գալիս է չար հրեշտակը, մի ուր պնտմ կողքին,

մշտը՝ վզին և ձեռքի մղրախով սեղմում կրծքին ու առնում հոգին»¹։

Մահամերձի տանը հավաքվում էին հարեանները, բնրակիցները, հարեան գլուղերից մարդիկ և սկսվում էր լացն ու կոծը, ախն ու վախը, իսկ սրա մահից հետո, աժեղանում էր լացն ու կոծը, կանաչք ծամեր էին կարում և գցում գիակի վրա, իսկ աղամարդիկ խփում էին գլուխներին։ Թե՛ կանաչք և թե՛ աղամարդիկ, իրեն սգո նշան, սե փուշիններ էին կապում գլուխներին, երկու-երեք ժամ սպալուց հետո տիրում էր խոր լուսթյուն, որից հետո գալիս էին լալկան կանաչք։ Սրանք սկսում էին սգո երգեր երգել և լաց լինել, որին դարձյալ հաջորդում էր խորին լուսթյուն։ Մուլան Ղուրանից կտորներ էր կարդում, իսկ եզգիներին մեջ շեղիս կամ փերը գառլեր երգում, անվանի մարդիկ սկսում էին խոսել հանգուցրալի լավ կողմերի մասին, ապա նորից սկսում էին երգել և լաց լինել։

Տղամարդկանց գիտիկ վրա հարազատ կանաչք ճանկատում էին աչտերը և արյունվառ անում գեմքը։ Մեռածի գիակի վրա աչտեր ճանկրտակը և մազեր կտրելը զոհաբերության տեսակներից մեկը պետք է համարել։

Մեռածի մահից մի քանի ժամ հետո սկսվում է «հաուարի»։ Մահվան գույժը հասնում էր հարեան գլուղերը։ Այդ գլուղերի բնակիչներից նշանաւոր մարդիկ գալիս էին մեռելատուն, բացականչում՝ «բրատ, բրատ» կամ «խաշկե, խաշկե», բաժանելով մեռածի հարազատների վիշտը։

Մուլան (մահմեդական քրդերի մոտ) շարունակում էր մեռածի գիտիկ վրա Ղուրան կարդալ, իսկ շեղիս (քուրդ եզգիների մոտ) գառլեր երգել։ Մեռելին մի օր թողնում էին տանը, հաջորդ օրը փորում գերեզմանը և «գավքոլներին» համար իրեն քեղեկ ոչխար էին մորթում։ Մեռելին, եթե կին էր, հոգեորական կինն էր լողացնում, իսկ եթե մեռելը աղամարդ էր, աղամարդ հոգեորականն էր լողացնում, որից հետո հապցնում էին պատան, գեմքի վրա մի անցք բաց թողնում և խմբով տանում թաղելու։ Նշանաւոր մարդկանց թաղում էին «քուսալով»։

Մեռելը թաղելուց, գերեզմանի վրա Ղուրան ու գառլեր ասելուց հետո հուղարկավորները վերադառնում էին մեռածի տուն։ Մեռելի առնը ալցելում էին հարեանները (երեք օր), ուշ երեկոյան «սարխոշի» ասում մեռածի ցեղակիցներին, տան անդամներին և հետանում։

¹ Ե. Լալայան, Ջավախք, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, էջ 197։

Մեռել թաղելու օրը, երեկոյան, աչն կամին, կամ՝ տախտակին, որի վրա լողացրել էին մեռելին, գնում էին աչն պղինձը, որի մեջ տաքացրել էին մեռելը լողացնելու ջուրը: Պղնձի վրա գնում էին մի ճրագ և վառ պահում մինչև առավոտ: Թն՝ կնոջ, թե՛ տղամարդու և թե՛ երեխայի գերեզմանի վրա ամբողջ երեք օր, երեկոները կրակ էին վառում:

Գերեզմանի վրա կրակ վառելը չպետք է րացատրել միայն ժողովրդի անիմիստական հալացքներով, որ մեռելի հոգին աչն աշխարհում, րացի ջրից և կենսական ալլ պիտուլքներից, պետք է տնենար նաև կրակ: Օերունիների րացատրությամբ, գերեզմանի վրա կրակը էին վառում նաև նրա համար, որպեսզի գիշատիչ կենդանիները դիակը չհանեն: Քուրդ եզդիների մոտ գերեզմանը աչնպես էին փորում, որ մեռածի գեմքը ուղղվեր դեպի արևելք: Այս հանգամանքը աղերսվում է արևի պաշտամունքի հետ: Մահմեդական քրդերի մոտ գերեզմանը փորում էին հարավից հլուսիս, աչնպես, որ մեռածի գեմքը ընկներ դեպի հարավ՝ Մեքքա—Մեգինա:

Մեռելին թաղելուց հետո հուղարկավորները գնում էին մեռածի տուն և ճանհե գավքուլա» (հոգեհաց) ուտում: Ուտելուց հետո մոլլան Դուրան էր կարգում սեղանի վրա, իսկ շելխը դառներ երգում և ողորմի տալիս հանգուցլալի հոգուն, հավերժ հանգստություն ցանկանում նրա ոսկորներին, ու գրանով վերջանում էր ամեն ինչ: Թաղումից մի քանի օր հետո մեռելի տերը կանչում էր մուլլան կամ շելխին և հանձնում նրան մեռելի հուղատաները: Մի սարի հետո տալիս էին երկրորդ հոգեհացը, որը կոչվում է «խեր»:

Ըստ Լաչինի քրդերի, արդար մարդկանց հոգիները հոգևոր հրեշտակի առաջնորդությամբ մտնում են գրախա, իսկ մեղավորներինը՝ դժոխք: Դրախտում հոգիներն ուտում են, խմում, իրենց լավ են զգում, դժոխքում ալըվում են կուպրե կարասի մեջ և տանջվում հավիտյան հավիտենից: Որպեսզի թե՛ դրախտի և թե՛ դժոխքի հոգիները գո՛հ մնալին, մեռածների ընտանիքների անդամները նրանց բաժին հաշը, հացը, գաթան, միրգն ու ջուրը տանում էին գերեզմանատուն և բաժանում աղքատներին: Առաջին պատառը տալիս էին նահապետի գերեզմանի վրա և ապա անցնում մյուսների գերեզմաններին:

Ինչպես ասացինք վերը, քրդերը մեռածներին մեծ մասամբ թաղում էին բնական գերեզմանատներում, իրենց բնակիցների

կամ արհեստիպաների կողքին: Նրանք, հասկապես քուրդ եզգիները, հանգուցյալի գերեզմանաքարի վրա մակադրություններ չէին անում:

Ազգազորական այս փաստերը ցույց են տալիս, որ քրդերի մեջ հիմնականում, բժշկութեան, մահման և թաղման վերաբերյալ սովորութեանները շղարշված են կրոնական, անխմիտական հայացքներով, հոգս անմահութեան մասին տնեցած գաղափարով:

Անխմիտական աշխարհայեցողութեանը, որը, ինչպես հայանի է, առաջ է հիկել նախնադարյան տոհմային հասարակութեան մեջ այն բանի հետևանքով, որ մարդն ի վիճակի չի եղել գիտականորեն բացատրել իրեն շրջապատող բազմազան երևույթները, հետագայում հիմք է հանդիսացել կրոնի զարգացման համար:

Այնպես որ բնատանկան պաշտամունքների՝ իբրև պաշտամունքների մի մասի, արմատները պետք է փնտրել նախնադարյան հասարակութեան բնութագրում, պաշտամունքներ, որոնց էությունը ամեն տեղ, բոլոր ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, վերջին հաշվով, հանդամ են անխմիտական աշխարհըմբռնման:

«Ինչո՞ւ թխնից և մարդուց դուրս,—գրում է Ֆ. Էնգելսը,— չկա ոչինչ և այն բարձր էակները, որոնք ստեղծված են մեր կրոնական երևակայութեամբ, միայն սևփական էություն երևակայութեան արտացոլանքն են»¹:

Գիտականորեն բացատրելով մի կողմից բնական և հասարակական երևույթները, մյուս կողմից կրոնական աշխարհայեցողութեան առաջացման պատճառները, դրանով խոչ մարքսիզմը վաղուց արդեն հերքել է այս աշխարհայեցողութեան անանկալիքները:

Այսպիսով, նախասոփաական շրջանում անդրկոլկասյան համարյա բոլոր քրդերը խարխալում էին ազիտություն խավարի մեջ, կենցաղի տեսակետից հատամնաց և ճնշման ու շահագործման ենթակա՝ թե՛ օտար և թե՛ սեփական բռնակալների կողմից:

¹ Ֆ. Էնգելս, *Լյուգվիդ Ֆոյերբախ և գերմանական կառիի փրկիսոփայության վախճանը*, Երևան, 1948, էջ 18:

Քուրդ աւսանողուհի

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔՐԴԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂԸ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ն Ս Տ Ա Կ Ե Յ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ սեռչափան անցյալի գլխավոր պայմաններից՝ օտար և սևիական ճնշողներից, ագիտություն խաղաղից փրկեց քրդերին: Քուրդ աշխատավորությունը ամբողջովին ազատվեց ցարական լոնդակառնների, աղա-բեկների և մյուս գաղութականների ու ցեղապետների շահագործումից:

Անդրկովկասում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, քրդավորները սկսեցին սոսիալադարձ անցնել նստակեցության: Նրանք Սովետական պետությունից ստանալով հող, սկսեցին զբաղվել երկրագործությամբ: Նստակեցության անցնելու պրոցեսն արագացնելու գործում մեծ դեր խաղաց քուրդ աշխատավորությունը գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սխեմայի հողօգտագործական արտեղների, վարկային ընկերությունների, «ՓՕԿ»-երի, չքավորական խմբակների մեջ ընդգրկելը: Սերմացու, լծկաններ, երկրագործական գործիքներ ձեռք բերելու և նոր բնակարաններ կառուցելու համար վարկային ընկերությունները վարկավորում էին չքավոր ընտանիքներին, «ՓՕԿ»-երը նյութական անվերապարձ օգնություն էին ցույց տալիս նրանց: Դրա համար Սովետական Հայաստանի քրդերի մեջ «ՓՕԿ»-երի մասին տարածված էր հետևյալ սուսցվածքը՝ «ՓՕԿ բավի քյասիրանա» (ՓՕԿ-ը չքավորների հայլն է):

Չքավորական կոմիտեները բազմազան ձևերով օգնում էին չքավոր ընտանիքներին: Այն անասնությունները, որոնք գորկ էին

անատաններից, ապահովում էին թե՛ խոջոբ և թե՛ մանր անատաններով, լավ հոգամատերով և արտառափաչներով:

Չնայած արդ միջոցառումներին, քրդական գյուղի հարատուները, «տեղափախները» աշխատում էին քուրդ աշխատավորություն վրա պահպանել իրենց ազդեցությունը: Այս երևույթը գլխավորեն արտահայտվեց անտեսությունը առաքելիկայի և հատարական կյանքում հատկապես 1921—1929 թթ.: Այդ տեսակետից հետաքրքիր են քուրդ կուլաների գործադրած հնարքները իրենց չքավոր պլանմանների և բառարանների նկատմամբ: Կուլաները բարեկամական, արենակցական կապերի անվան տակ երբեմն իրենց ազդեցություն տակ էին դրում պամամ և ոչ-պամամ ծառաներին ու մյուս չքավորներին, ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով ստիպելով նրանց չմանկ գլուղիտալերացիայի սխառմի մեջ:

Քրդական հետամնաց գյուղերում, բացատրական-դաստիարակչական աշխատանքները թույլ ստալիստ հետևանքով, կուլաներին երբեմն հաջողվում էր հասնել իրենց նպատակին: Սակայն այս երևույթը երկար չտևեց: Հետագայում, երբ սովի ծավալվեցին ագիտացիոն-բացատրական աշխատանքները չքավորների և բառարանների մեջ, վերջիններս սկսեցին գիտակցել իրենց դաստիարակչին շահերը, դրան զուգրեթե Սովետական իշխանություն կողմից հետադհան սահմանափակվեցին կուլակություն անտեսական հնարավորությունները, իսկ հետագայում այն վերացվեց իրեն գաստարգ:

Պարտիական և կոմերիտական կազմակերպությունները, գյուղատնտեսական բանվորների արհմիություն կոմիտեները (բառարակոմիտեներ) ետանգան կերպով աշխատում էին քրդական գյուղերում, նրանց ներկայացուցիչները հաճախ լինում էին քուրդ աշխատավորների օրաներում, նրանց մեջ քաղաքական, բացատրական լայն աշխատանք էին տանում: Մեծ պալքար էր մղվում քրդական հին կենցաղի և փրատար սովորությունների՝ վերածառություն, գլխուցնի, գեռահատների և անհավատար ամուսնություն, անգրագիտություն և հատարական փրատար ալ երևույթների դեմ: Չնայած հետևողականորեն տարվող այս բոլոր աշխատանքներին և Սովետական իշխանությունը նյութական օժանդակությունը շատրակալին, չքավորական ընտանիքներին, ախտամեղալներին, քրդերի կյանքում գլուղիության անկողից ցկատոհմալին հարարերություններն փնայունները հաճախ արգելք էին հանդիսանում գլուղում տարվող սոցիալիստական շինարարությունը աշխատանքներին: Սակայն արդ արգելքները աստիճանաբար հաղթահարվում էին:

Քուրդ հարուստներն իրենց շահագործողական արարքները ծածկելու համար գլխում էին զանազան ստոր միջոցներ: Այն մինչ ալդ աղան, բնկր կամ մի ալլ հարուստ իր մոտ իբրև ծառա էր պահում նաև ալլ ցեղի անգամներին, գլուղում տարվող լաշն բացատրական աշխատանքներին և բատրակիտմների ու ժեղանալուց հետո նրանք պահանջեցին ըստ աշխատանքային օրենսդրության իրենց հետ կնքել աշխատանքային պայմանագիր: Դա ձևոնտու չլինելով շահագործողներին, սրանք գլխեցին ալլ միջոցներին: Այս անգամ չնչին վարձով նրանք վարձում էին իրենց արևնակիցներին, թաքցնելով շահագործման մանրամասնությունները:

Բայց այս երևույթը երկար չտևեց, 1927—1929 թթ. չքավորական ընտանիքների մեծ մասը արդեն մտել էր հողօգտագործական արտելների մեջ, սրա հետևանքով ցեղական և պամամական հարաբերությունների մեջ մեծ փոփոխություններ էր առաջ եկել: Գլուղում չքավորները, բատրակները այս անգամ ոչ թե առաջվա պես ծածկում էին իրենց շահագործվելու երևույթը պամամ կուլակների կողմից, ալլև նրանք բատրակիտմներին, պարտիական և կոմերիտական կազմակերպություններին հայանում էին կուլակների կեղծիքները, պալքարում գրանց դեմ, դրա համար էլ ալդ ժամանակ հարուստներն սկսեցին իրենց «խուլամներին» անվանել «նամամներ», «ժը ոլա խո դարքյատի» (ճանապարհից դուրս եկածներ):

Քրդաբնակ գլուղերում աստիճանաբար շատանում էր հողօգտագործական արտելների քանակը, որտեղ գլխավորապես համախըմբում էին չքավորական ընտանիքները:

Կառավարությունը սկզբնական շրջանում գլուղի լավագույն հողամասերը, արոտավայրերն ու ոռոգման ջուրը տալիս էր հողօգտագործական ընկերություններին: Այնուհետև գլուղի ամբողջ հողը առհավատ հանձնվեց կոլտնտեսությունների օգտագործմանը: 1927 թվականից հետո միջակներից շատերը մտան կոլեկտիվ տնտեսությունների մեջ, , ալնպես որ 1928 թվականից մինչև 1934 թվականը անդրկովկասյան քրդերի ճնշող մեծամասնությունը արդեն զրադվում էր հողագործությունը, մյուսները օրեցօր վերջ էին տալիս քոչվորական և կիսաքոչվորական կյանքին, մտնում կոլտնտեսությունների մեջ և նստակյաց, բարեկեցիկ կյանքի հիմքն էին դնում:

Կոլտնտեսություններին սկսեցին սպասարկել մեքենատրակտորային կախանները: Քրդական գլուղերում պրիմիտիվ արորի փո-

խորհն սկսեցին գործել արակոտրն ու կոմբաւնը, շարքացանն ու կալսիչը, խոտհնձող և երկրագործական ալլ մեքենաներ, սրոնք վարում էին սովետական օրով սակզծված քարոյ կողբերը:

Վրդական դըստամ սկսվեց ալմատական վերափոխման պրոցես- սը: Քարոյ աշխատավարտ թըսնը միաժամանակ ակտիվորեն մաս- նակցում է սովետական երկրի հասարակական և կուլտուրական կյանքին, Սովետական Միութան միտս ժողովարդների հետ հա- վատար կերպով օգտւում ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայով սահմանված իրաւունքներից և պարտականութաններից:

Առաջավոր շատ քրդեր պարտականներ և կոմերիտականներ են, նրանցից շատերը սրպես գլուգի և քաղաքի աշխատավորների զեպտատաներ մասնակցում են սովետների աշխատանքներին, ժող- գատարանների անդամներ են և ակտիվորեն մասնակցում են երկրի կառավարման գործին: Ալսպես՝ քարոյ ժողովրդի գալմկներից Ֆերիկ (Ֆեակա) Պոլատրեկովը 1918 թ. Կենտրոնական Սիբիրում եղել է ժողովրդական Կոմիտաների Խորհրդի նախագահ, Սովետա- կան Միութան հերոս Սամանդ Սիարանդովը ՍՍՌՄ Գերագույն Սովետի զեպտատ է, Հալկական ՍՍՌ Գլուգտանտակութան մի- նիտարի տեղակալ, Նադոն Խզս Մախմուդովը Հալկական ՍՍՌ Գե- րագույն Սովետի զեպտատ է և Հալկական ՍՍՌ Թեթե արդշու- նարեկութան մինիտարութան վարչութան պետ, Սուլեյման Ռա- հիմովը Այրբեջանի Սովետական գրողների միութան վարչութան նախագահն է և ալլն: Բազմաթիվ են կոլանտակոչին արատպրո- թան տառապուր քարոյ սպեմարդիկ և կանալք, սրանցից էլ հենց ընտրվում են կոլանտակութանների վարչութանների անդամներ և նախագահներ, տառապրովում բրիգադավարներ և ֆերմաների վա- րիչներ: Բազմաթիվ քարոյ երիտասարդներ բարձրագույն կրթութան են ստանում Երեւանում, Բաքում, Թբիլիսիում, Մոսկովում, Լենին- գրադում և ալլար, սովորում են տալիբանտարաներում գանազան մասնագիտութանների գծով, գասնում են՝ առաջիկ, բժիշկ, գլու- գտանտ, գոտտիտնիչ և ալլ մասնագետներ: Բազմաթիվ են ֆա- շխատական հորդանների գեմ մարանչած քարոյ ժողովրդի գալմկ- ները:

Սովետական ժամանակաշրջանում քրդերի տնտեսական, հա- տարակական ու կուլտուրական կյանքում կատարված արմատական վերափոխութաններին համապատասխան վերակառուցվում են քրդ- րերի ներքին կյանքն ու կենցաղը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՔՐԴԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Ա. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԸ

Սովետական քրդական բնառնիքի հիմնական եկամուտը ստացվում է գյուղատնտեսությունից: Ներկայումս քրդաբնակ բոլոր շրջաններում զարգացած է թե՛ երկրագործությունը և թե՛ անասնապահությունը: Սակայն անտեսություն ունի ճյուղեր, որ կարելի է հաջողությամբ զարգացնել, գետնա, հին նախապաշարմանքների որոշ կենսատնակություն հետևանքով, դանդաղ են զարգանում: Հին սովորություններ, քրդերի մի զգալի մասը, հատկապես ավագ սերունդը, խոստովում է խողարածությունը զբաղվելուց: 1951 թ. Ապարանի շրջանի Փոքր Ջամուշլու գյուղում, պլանի համաձայն, կոլտնտեսությունը աճեցրել էր խոզեր, սակայն դրանց միայն ամբողջությամբ հանձնվեց պետական պարտավորություն գեղմաց, քանի որ այն քուրդ գյուղացիները չեն օգտագործում: Ընդ որում, եթե խողարածությունից խոստովելը կապված է կրոնական նախապաշարունակների հետ, ապա թուջնարածությամբ և մեղվարածությամբ չպարապելը այն բանի հետևանք էր, որ այդ կուլտուրան անցյալում քրդերը չեն տնկեցել: Սակայն, թե՛ առաջինը և թե՛ վերջինները հետզհետե սկսում են մասը գործել քրդական տնտեսության մեջ:

Սովետական քրդերի կյանքում նորամուծություն են հանդիսանում բամբակագործությունն ու բանջարաբուծությունը, որոնցով զբաղվելը նախկինում ամոթ էր համարվում: Ներկայումս կլիմայական համապատասխան պայմաններում գտնվող քրդական գյուղերի կոլտնտեսությունները հաջողությամբ սկսել են զբաղվել այս կուլտուրաների մշակությամբ:

Քրդուհի կոլտնտեսուհաները բամբակ հավաքելիս (Էջմիածնի շրջան)

Շահումյանի շրջանի քրդական բոլոր գյուղերի, իսկ Ապարանի շրջանի որոշ գյուղերի բնակիչներ աճեցնում են բանջարեղենի թաղամթիլ տեսակներ: Բասարգեչարի շրջանում բնակվող քրդերը մշակում են ծխախոտ, հոկտեմբերյանում՝ բամբակ:

Կարսոֆիլի մշակումը Ապարանի շրջանում լայն տարածում է գտել: Այս շրջանի կոլտնտեսություններն այժմ ցանում են Շլորխս տեսակի կարսոֆիլ, որի բերքատվությունը տեղականի համեմատությամբ ևրկու անգամ բարձր է: «Շլորխս» կարսոֆիլ աճեցնելու փորձը Ապարանի քրդերը սովորեցին Ստեփանավանի շրջանի հայերից, որոնք առաջինը Հայաստանում հիմք դրին բարձր բերքատու այդ տեսակին: Այժմ քրդերը զբաղվում են նաև բրնձի մշակությամբ: Քրդական շատ կոլտնտեսություններ, ինչպես, օրինակ՝ Շահումյանի շրջանի Ներքին Նեջրլու և այլ գյուղերի կոլտնտեսությունները, բանջարեղենից, բամբակից և հացահատիկից խոշոր եկամուտներ են ստանում: Նրանց մոտ տարեց-տարի աճում է բերքատվությունը:

Շահումյանի շրջանի Ն. Նեջրլու գյուղի Աղիգրեկովի անվան կոլտնտեսության գյուղատնտեսության առաջադիմությունը 1949 — 1952 թթ. արտահայտվում է հետևյալ ցուցանիշներով:

Կոլտնտեսության աշխանացան ցորենի ցանքատարածությունը 1949 թ. եղել է 122 հեկտար, յուրաքանչյուր հեկտարից միջին հաշվով ստացվել է 6,7 ցենտներ բերք, իսկ 1952 թ. աշխանացան ցորենի ցանքատարածությունը կազմել է 180 հեկտար, յուրաքանչյուր հեկտարից՝ 10,5 ցենտներ:

1949 թ. բրնձի ցանքատարածությունը կազմել է 35 հեկտար, յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել է 17 ցենտներ բերք: Սակայն 1952 թվականին, մալարիայի գեմ պայքարելու նպատակով, կոտավարության որոշմամբ կոլտնտեսությունը պակասեցրել է բրնձի ցանքատարածությունը, այնուամենայնիվ, 1952 թվականին ցանվեց 8 հեկտար հողամաս, ամեն մի հեկտարից կոլտնտեսությունն ստացավ 21,6 ցենտներ բերք:

1949 թ. բանջարանոցային կուլտուրաների ցանքատարածությունը կազմել է 27 հեկտար, յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել է 24,2 ցենտներ բերք: 1952 թ. ցանված 35 հեկտար հողը պարարտացնելու և լավ մշակելու շնորհիվ հեկտարից ստացվել է 59,4 ցենտներ բերք:

Համեմատած 1949 թվականի հետ, 1954 թվականին պտղատու այգիների տարածությունը քիչ է ավելացել, սակայն բերքա-

առվածքները բարձրացել է 8 տնգամ: Խաղողի այգիների առարածածքները չի ափեղացել, բայց այգիները լավ մշակելու ջնդր՝ չի բերքատվածքներ նույն ժամանակում ափեղացել է երեք անգամ:

Ն. Նեջրլու գյուղի կոլանտեստիվները աչքի ընկնող հաջողություններ է ձևաք բերել նաև անասնապահության գործում: 1949 թ. կոլանտեստիվներն անեցել է 229 գլխի խոշոր եղջերավոր անասուն, որից կով՝ 43, բանոց անասուն 40 գլխի, մանր եղջերավոր անասուն՝ 653 գլխի, որից 634 ոչխար, ալժ 19 գլխի: Կոլանտեստիվները անելու նաև 11 ձի: 1952 թվականին բավականաչափ ափեղացել էր անասունների գլխաքանակը և բարձրացել միջերաժեռությունը: 1952 թ. կոլանտեստիվներն արգեն անել 425 գլխի խոշոր եղջերավոր անասուն, որից կով՝ 85, բանոց անասուն՝ 83, մանր եղջերավոր անասուն՝ 834, որից ոչխար՝ 808, ալժ՝ 26, իսկ ձիերի թիվը հասել էր 22-ի: 1952 թ. առաջին անգամ Ն. Նեջրլու գյուղում հիմք է դրվում մեղվաբուծություն: Կոլանտեստիվներն անել 60 մեղվաբնուսանիք: Կոլանտեստիվն ֆերմաներն ադնվացնում են անասունների ցեղը: Հասկապես աճել է ֆարածալին կռիւրի քանակը, որոնցից լուրաքանչլուր օրական տալիս է 15—20 լիտր կաթ: Կոլանտեստիվներն անել նաև արհեստանոցներ (գարբնոց, հրանոց), ալամեքենաներ, սալեր, գլուղատնտեսական ալլ գուլք:

Ն. Նեջրլուն փոքր գյուղ է, բաղկացած ընդամենը 85 ծխից, սովաչն, ինչպես տեսնում ենք, նա հասել է գլուղի հաջողությունների: Կոլանտեստիվները հաջողություններ անել նաև բամբակենու մշակման, շինարարություն և ալլ տապարեղներում:

1952 թ. կոլանտեստիվներն ստացել է 1.896.521 ա. գրամական եկամտա: Նույն թվականին մեկ աշխօրի գիմաց կոլանտեստական ստացել է 9 սուրլի գրամ, 5 կիլոգրամ ցորեն, խաղող, լուղ, պանիր և ալլն: Նույնը կարելի է ասել քրդական մշու կոլանտեստիվներների մասին:

Ապարանի շրջանի Ալապչաղ, Փոքր Զամուշլու գլուղերի կոլանտեստականները 1953 թվականին լուրաքանչլուր աշխօրի գիմաց ստացել են 11 կիլոգրամ հացահատիկ: Լաչինի շրջանի Մինքենդ գլուղի կոլանտեստականները 1955 թվականին լուրաքանչլուր աշխօրի գիմաց ստացել են 7 կիլոգրամ ցորեն, իսկ Թալինի շրջանի հակո, Սուրի, Գլալթո, Թըլլք գլուղերի կոլանտեստականները՝ 3—7 կիլոգրամ ցորեն, 7—10 սուրլի գրամ, լուղ, պանիր, ձիթ և ալլն: Կան կոլանտեստիվներներ, որոնք լաչն հնարավորություններ անեն դարգացնելու բանջարարությունները, պտղարուծությունը, թանա-

բաժնի թիվներ և մեկոմբաժնի թիվներ: Մակաճն ալլ հնարավորութիւնները պետիս լալ չեն օգտագործվում, որի հետեանքով նրանց կառավարաները պանդալ են աճում: Ալլ պիտի կոլանտեսութիւններ թիվումն են Լաչինի շրջանի Աղջաքենայ, Թալինի շրջանի Գլալթ, Բառոմ, Ապարանի շրջանի Դառիբոգայ և ալլ կոլանտեսութիւններ: Կան կոլանտեսութիւններ, որոնց վարչութիւնները աշաղրութիւն չեն պարձնում նաև հանրալին անասնապահութիւն համար կերի կալան բալա ստեղծերս վրա:

Անասնակերի համար արդարանալիս է սիլոսի պատրաստման գործը կոլանտեսութիւններում, մի բան, որի մասին նախկինում քրդերը պապար չանին: Ալլ մ անասնակերի համար սիլոսի պատրաստումը սովորական երևալթ է պարձել: Մակաճն որոշ գլուղերում սիլոսի պատրաստումը պիս լալն տարածում չի գտել:

Անասնապահութիւն դարպացման համար և կոլեկտիվ անտեսութիւնների կրամաների տեսակալից մեծ նշանակութիւն տենն արտապալերը: Նախատեղեսական շրջանում արտապալերը կենտրոնացված էին աղաների ու բեկերի և մլաս շահագործողների ձեռքում: Սովետական օրով ալլ արտապալերը հանձնալիցին կոլեկտիվ անտեսութիւնների անօրինմանը: Արտապալերը լալ օգտագործելու և հանրալին հոալ լալ խնամելու շնորհիվ, քրդաբնակ մի շարք շրջաններում (Ապարան, Արտաշատ) վերջին երկու տարիներին, նախորդ տարիների համեմատութիւմը, անասնակերի կաթհատութիւնը բարձրացել է մինչև 150 տոկոսով: Զգալիորեն պակասել է անասնակերի կրատալը, իճնում է ստերլութիւն տոկոսը:

Ձևք բերված հաշտութիւնները ամբողջելու համար, կոլարնտեսութիւնները սովորել են պիս վալ գալանից սկսած լալ կալմակերպել արտար, օգտագործելով հնարավորութիւնները՝ Ծաղկանալց, Լաչինի լեռների, Աղմաղանի, Արագածի հարատ արտապալերը: Լաչինի շրջանում լալիտեն արմատավորվել է արածեցման հերթափալիցին կամ վանգալիցին ձեր: Ալլ սիտեմի առավելութիւնն ալն է, որ արտապալերը բաժանվում է առանձին մասերի և օգտագործվում հերթականորեն, նկատի տեննալով ալլալ արտապալերի գերքը, տեղը, ջրովի կամ անջրգի լինելը և ալլն: Ալլ սիտեմի կիրատումը հնարավորութիւն է ընձեռում ամբողջ ամառը հոտն ապահովել կանաչ կերով:

Արտապալերի օգտագործման ալս ձեր գործադրում են Լաչինի, Ապարանի և Թալինի քրդաբնակ գլուղերը: Արտապալերը հերթականութիւմը օգտագործելու նպատակով ամեն տարի կոլորն-

տեսությունների նախագահներից, մասնագետներից, ֆերմաների վարիչներից, հողաշինարարներից և հովիվներից կազմվում են հանձնաժողովներ, որոնք վաղ գարնանը լինում են տեղերում, ուսումնասիրում արտաավալները և դրանք բաժանում սուսնձին վանդակների: Հակառակ այս սկզբունքի, Թալինի շրջանի քրդական որոշ կոլտնտեսություններ վանդակի բաժանված արտաավալները

Շահումյանի շրջանի 18-րդ պարտհամադումարի անվան կոլտնտեսության տնօրենը կթվորուհի Ֆիդանա Մրտդր կովը կերակրելիս

հաճախ օգտագործում են հին եղանակով, այդ պատճառով արդյունքը քիչ է լինում:

Կոլտնտեսությունները անասունների ամսոսպին արտար լավ կազմակերպելու նպատակով ձևով են առնում նաև այլ միջոցներ: Հոտը համապատասխան արտաավալը տեղափոխելու ժամանակ գործադրում են զոտանասնարածական գննման ու նախազուշտական մշակման միջոցառումներ, որպեսզի կանխեն հիվանդությունները:

Անասունների առողջություն և կաթնատվություն համար մեծ նշանակություն ունի նրանց ջրով ապահովելու խնդիրը: Կոլտնտեսությունները ժամանակին կարգի են բերում ջրեղատեղերը և կառուցում տաշտակներ, որպեսզի անասուններին ջուր մատակարարվի մաքուր վիճակում: Կաթնատվությունը բարձրացնելու նպատա-

կով, առաջափոր անասնապահների փորձը նկատի ունենալով, ամառալին արտաի շրջանում ավելացնում են կերարածիներ:

Ապարանի շրջանի Զարջառիս գյուղի կոլանտեսությունը կլթ֊փորուհի Շուրաար փորձ է արել կովերին օրական երեք անգամ կլթել և նա համեմատաբար շատ կալթ է ստացել: Մյուս կլթվորենրը նույնպես հետևում են Շուրաարի օրինակին: Այսպիսով, հետզհետև արմատանում է կովերի երեք հերթի կլթել:

Շուրաար Ապարանի ամբողջ բնակչության մեջ հայտնի է իրրի առաջափոր կլթվորուհի: Այս շրջանում կան բազմաթիվ ալլ կլթ֊փորուհիներ ու անասնապահներ, որոնք անասնապահության մլթերատավության առարկալում իրենց կատարած լավ աշխատանքների համար արժանացել են կառավարական պարգևների: Անասնապահության գործում ձեռք բերած բարձր ցուցանիշների համար Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոսի կոչման են արժանացել Նախիջևանի ԱՍՍՈՒ Նախիջևանի շրջանի Սուս գյուղի կոլանտեսականներ Ղազնաֆարի Նաղին, Ղասմե Հուսեյինը, Նաբիե Թամոն և ուրիշներ:

Նախիկինում, նախապաշարված քրդերի համար, ինչպես բնությունը բազմաթիվ ալլ երեուլթներ, կալթը ևս սուրբ է համարվել: Կալթի հետ վարվում էին զգուշաբար, իսկ նոր ծնած անասունների կալթը դուրս տալը մեղք էր համարվում: Կալթը մշակվում էր պրիմիտիվ եղանակով, նրա մշակման պրոցեսում քրդահիները գործադրում էին մողական բազմաթիվ միջոցներ:

Ալթմ կոլանտեսություններում կալթի մշակման գործում միշարք նորամուծություններ են կատարվել: Լալն տարածում են ստացել կալթնաչափ գուլերը և կովկլթները, սերզատները, սաուցարանները և ալլ սարքավորումներ: Որոշ կոլանտեսություններում (Ապարանի շրջանի Քորբուլաղ, Լալինի շրջանի Վերին Ձերթի, Թալինի շրջանի Բառոտ և ալլն) նորամուծությունները, ալնուամենալնիվ, գեռես շատ քիչ են: Սերզատի օգտագործումից բացի, կալթի վերամշակումը հնից քիչ բանով է տարբերվում: Ելթե նախկինում կալթը տաքացնում էին փոքր կալթսաների մեջ, ալթմ անասնապահական ֆերմաներում օգտագործում են մեծ տարողությունը (20—25 դուլանոց) կալթսաներ: Ելթե առաջ մածունը հարում էին կավե կամ փալտե ինոցիներում, ալթմ որոշ տեղերում հարում են նաև տակառածե մեծ խնոցիներում: Ալթմ գործ են ածում շրջանից պատրաստված մերան՝ պանիր պատրաստելու համար: Յուղը ստանում են հում սերից կամ մածնից:

Մերանը պատրաստում են հետեւյալ ձեով՝ վերցնում են խոշոր կզիւրաժուր տնտատնների շրջանը կամ նրա լորձաթաղանթը, գնում պանրի սիջուկի մեջ, հետո սրա վրա լցնում երկու բաժակ մաքուր ջուր, հետը խառնում քիմիական որոշ նյութեր։ Այս նյութերի մեջ 16 օրվա ընթացքում շրջանը կոնսերվանում է և ապա մերանը պատրաստ է լինում։

Բացի կոլանտեսալին կաթնամշակման կետերից, քրդական որոշ գյուղերում գործում են նաեւ պանրագործարաններ (Արթիկի ըջանի Քարվանսարա, Ապարանի շրջանի Ալազյազ գյուղեր), որտեղ պատրաստում են «թուշի», «սոկֆոր», «մոթալ» և այլ տեսակի պանիրներ։

Քրդական բոլոր կոլանտեսալիւններում աշխատանքի բաժանման տեսակետից հետաքրքիրն ալն է, որ արագիցիոն կերպով միմիայն կանաչք են կատարում կաթնամշակման աշխատանքները (ոչխար, կով կթելը, կաթ տաքացնելը, մածուն մերկն ու հարկը, չուղ, պանիր պատրաստելը և այլն), իսկ աշամարդիկ միմիայն տնտատններ են խնամում։ Կթելը, մածուն, չուղ ու պանիր պատրաստելը աղամարդկանց համար ամօթ է համարվում։ Համարյա վերջ է արված կաթնամշակման հետ կապված աղսթքներին, սնահամատնութներ և նախկինում գործադրած կախարական միջոցներին։

Քրդահին գրագետ է, բացի արդ նա տեսնում է, որ մեքենա ներկ միջոցով կաթ մշակելը սովելի արդյունավետ է։ Այլ պատճառով անցյալի նրա պատկերացումները ոգիներին գոյութւն մատին կորցրել են իրենց մնող հոգը։ Արժամ կոլանտեսական քրդահու համար բմբունելի է, որ ոչ թէ երեսկալութամբ ստեղծած ոգիների ու մոգական միջոցների շնորհիվ է սովելանում կաթը, տնտատնների մթերատախթլանը, այլ դա ձեռք է բերվում արտատեսգիներին, տնտանարածութլանը լավ հիմքերի վրա գնելու և նորագույն մեթոդներով, նոր տեխնիկայի օգնութլամբ կաթնամթերքները մշակելու միջոցով։

Բացի կոլանտեսալիւնից ստացած բարիքներից, բնատանիքի եկամտի մյուս աղբյուրը տնամերձ հողամասն է և անձնական սեփականութլան կազմող տնտատնները։ Լաշինի քրդերի մի մասը տնամերձ հողամասը տնվանում է «թուզա սոֆատ», մյուս մասը՝ «սովերի»։ Հալաուտանի Արտաշատի շրջանի քրդերը գործ են սծում աղբրեղանական «տամերի» բառը։ Ալազյազի և Թալինի շրջանի քրդերը փոխ են առել հալկական «տնամերձ» բառը, որը քրդերե-

Նում «ձ» հնչյունի բացակայությունը պատճառով հնչվում է «տնա-
մերկ» տառադարձությամբ:

Բ. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՎ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Քրդական գյուղերի կոլանտեսություններում մի շարք աշխա-
տատար պրոցեսներ նախկին մեքենայացված են: Արորի փոխա-
րեն համարյա յոթոր գյուղերում ալժմ օգտագործվում է տրակտո-
րը: Լաչն ապրածում են ստացել նաև երկրագործական ալլ մեքե-
նաներ ու նոր գործիքներ:

Ապարանի շրջանի Ալադյաղի ՄՏԿ № 2 բրիգադի տրակտորիստ
Մազուրե Թաշան վար անելիս

Ապարանի շրջանի թե՛ հայկական, թե՛ քրդական գյուղերին
սպասարկում են Ծաղկահովտի, Ալադյաղի ՄՏ կայանները, նախ-
կին է նաև մյուս շրջաններում, բացի Լաչինից: Լաչինի շրջանը,
որը խիստ լեռնոտ է և տեղանքն էլ խիստ կարաված, չունի ըն-
դարձակ հովիտներ, ուստի և այստեղ բարդ գյուղամեքենա-
ների ներդրումը տրամադրված է մեջ դժվարություններ է կատար-
վում: Այդպես, հերկը ղեռնի կատարվում է հզնաքարչ

գութանով, հունձը կատարվում է մանգաղով, հացահատիկը տեղափոխվում է սալներով:

Կոլանտեսալին աշխատանքները կատարվում են արտադրական բրիգադների միջոցով: 1932—1934 թթ., կոլանտեսալին բրիգադներ ստեղծելու ջրջանում, բրիգադների անձնակազմի մեջ երբևիցե մեծ մասամբ մտնում էին արևնակից պամամներ, որոնք սերտ հարաբերությունների մեջ էին միմյանց հետ: Այսպիսի բրիգադների անդամները մեծ մասամբ տպրում էին գլուղի մի թաղում: Այս կապերի հիման վրա հաճախ տեղ էին գտնում կոյմտապաճութանը, անալարութլունը, կոլանտեսալիան տնեցվածքի հափշտակումը վրիժառութլունը և այլն: Այս երևույթները խոչընդոտ էին հանդիսանում կոլանտեսալիաների զարգացմանն ու ամրապնդմանը: 1935 թվականից հետո բրիգադները վերակառուցվեցին աչն առումով, որ դրանք սկսեցին կազմվել գլուղի աարբեր մասերի և աարբեր բնիների անդամներից: Դա զգալիորեն նպաստեց քրդական գլուղում նոր հարաբերությունների զարգացմանը: Եթե մինչ այդ հնարավոր էր բրիգադի մեջ մտնող բնիների կոլանտեսալիանին աշխատանքի չներկայանալու դեպքում ևս աշխարհ դրանցիկ կամ նման ալլ գեղծումներ կատարել, ապա դրանից հետո նշանակալիորեն նման երևույթները սահմանափակվեցին:

Ավելի ուժեղացավ բրիգադի ղեկավարումը: Աշխատանքից հեռացվում, պատժվում և փոխվում են կոլանտեսալիանների աչն նախագահներն ու բրիգադավարները, որոնք թափառազուժյամբ են զբաղվում, պաշտպանում իրենց արևնակիցներին: Կոլանտեսալիանների կազմակերպման սկզբնական շրջանում, քրդական որոշ գլուղերում բրիգադին ջքում էին անվանում, որոշ գլուղերում էլ դրանք կոչվում էին բնիների անուններով, այսպես՝ ջքումա սուլա» (սուլայիների խումբ), ջքումա կոբկուլա» (ձալարապաշտների խումբ), ջքումա Աթուլա» (Աթուլանների խումբ) և այլն:

Բրիգադների վերակառուցումից հետո, գրեթե վերացան նման անվանումները և քրիգադներն սկսեցին կոչվել իրենց արտադրական հատկանիշներով, իսկ այժմ հին անունները հիշվում են որպես միացուկ: Աշխատանքի լավ կազմակերպման շնորհիվ բարձրացել է կոլանտեսալիանների արտադրողականութլունը, հետևաբար շատացել են նրանց եկամուսները:

Բրիգադավարները սովորել են նպաստակալաց օգտագործել իրենց ուժերն ու միջոցները: Ամբողջ տարվա մեջ բրիգադի կազմը գրեթե փոփոխութլան չի եմթարկվում, որը նպաստում է կարգապահ-

հովիտի սահմանները: Բրիգադի անդամները աշխատանքի ընթացքում մտերմանում են միմյանց հետ, պալքարում կենցաղալիք վատ երևույթների, գործալիքների ու ծուլերի դեմ:

Թե՛ կոլտնտեսուհին և թե՛ տնային աշխատանքի բաժանման ժամանակ զեռ ուրջ զեր են խաղում հին սովորութիւններն ու տրադիցիաները: Այսպես, տնային աշխատանքները բացառապես կանայք են կատարում հաց թխել, կերակուր եփել, գորգագործութեամբ, ձեռագործութեամբ զբաղվել, անասուններ կթել, կաթնամթերքներ մշակել, իսկ ազջիկները կերակուր են տանում իւր-

Գաղը մանղաղով (Լասին)

տնտեսուհին դաշտերը, տնային աշխատանքներում օգնում են իրենց մայրերին:

Դաշտային աշխատանքներին տեաիվ կերպով մասնակցում են նաև քրդահիները: Կոլտնտեսուհին դաշտերում նրանք փոցիս են տնում, օգնում են գիլմանը, ավառումեքենաների ու սալերի բարձմանը և այլն:

Թե՛ կոլտնտեսութեան և թե՛ տնային գեղարին աշխատանքները կատարում են տղամարդիկ, նրանք մշակում են թե՛ կոլտնտեսութեան և թե՛ տնամերձ հողամասերը, հնձում են, զեզ տնում, խոտն ու ծղոտը անդափոխում, ադունը ադում, անասունները խնամում

և այլն: Երեխաները իրենց կարողութեան չափով նախնական մտահոգեցում են կոլտնտեսային աշխատանքներին:

Բրիգադներում աշխատանքները ներկայումս հիմնականում բաժանյալ են անդամների վրա՝ բոլոր նրանց աժների և կարողութեան: Սակայն դեռ լինում են մեծահասակ մարդիկ, որոնք կառչելով հնին, դժվար են հրաժարվում բնորոշ-ցեղային սովորություններից: Նրանք գետեւ աչն մտաշնութանն են, որ իրենց ցեղակից բրիգադավարը առաջնութեամբ պետք է տա իրենց, տատի և այլ կերպ ամբողջ բրիգադավարը, նրանց կարծիքով, եթե այդպէս չվարձիր, նա «նստում» կհամարվի իր արեւնակիցների նկատմամբ: Այս և նման այլ մնացողային երևույթներ հետզհետեւ վերանում են կենցաղից և մարդկանց հոգեբանութեանից: Սակայն այս ամենը մշակվում է տեւական դաստիարակչական աշխատանքի, հնի և նորի մեջ անդի տնեցոց հարստեւ պաշքարի միջոցով:

Աշխատանքային կարգապահութեանն ամբողջութեամբ և արատ-դրողականութեամբ բարձրացնելու դարձում մեծ գեր է կատարում սոցիալիստական մրցման արմատավորումը կոլտնտեսային արատ-դրութեան մեջ: Սովորաբար մրցման մեջ են մտնում տանձին կոլտնտեսականներ, բրիգադներ, կոլտնտեսութեաններ միմեյանց հետ:

Զնաքած գետեւ սոցմրցումը խոր չի արմատացել որոշ հետ-վոր կոլտնտեսութեանների մեջ, որն ամիւլի կնպաստել որոճի լաչն փոխանակմանը, աչն տմեկնալիքի, բնդհանուր ստմամբ սոցմրցումը դարձել է կոլտնտեսային աշխատանքի կազմակերպման հիմնական մեթոդը:

Կոլտնտեսային դաստիարակչան բրիգադները բերքատու-թեամբ բարձրացնելու նպատակով դարձադրում են մի շարք սպորտ-տեխնիկական միջոցատմեկը՝ սերմացու հացահատիկը ախտահա-նում են, գտում սերմացուիչ մեքենայով, կիրտում են ցանքաշր-ջանատութեան, հանքային և տեղական նյութերով պարարտացնում են հողը: Մինչդեռ նախկինում հողը պնում էին նախախնամու-թեան և մոգական միջոցների վրա, կրտաի գեպքում գիմում էին «թատա բարտեւ»-ի՝ օգնութեանը:

Ն երաշտի ժամանակ հոգեորականներից մեկը իր տանը թանկագին կտորների մեջ պահված պղնձե թաղը հանում էր դուրս և աղովում անձրե-վարեր պղնեիրին, որ նրանք թույլ տան անձրե պղու: Միեւնույն ժամանակ նա գիմում էր համադրադացիներին՝ տառնու և ոգիների սերաղը շահելու հա-մար ժառաղ սշխար մորթելու: Գյուղացիները կատարում էին հոգեորական-ների պատվերը:

Լալն տարածում է ստացել նաև արհեստական ռուբոմբ, որի համար ավելի լալն հնարավորություններ կտանգծվեն Թալինի ջրանցքի շինարարական աշխատանքներն ավարտվելուց հետո: Դրանով մշակելի կդառնա 12 հազար հեկտար տարածություն: Քրդարնակ շատ գյուղերի բնակիչներ (Թալինի ջրջանի Սարահնչի,

Ապարանի ջրջանի Փոքր Ջամշուս գյուղի կոլտնտեսական
գյուղատնտես Կախիճե Ամարը ցորենի արտում:

Դյալթու, Զուրա, Ապարանի ջրջանի Ալադյազ, Անդալադադ, Արտաշատի ջրջանի Ն. Նեջրլու և այլն), որ անցյալում պարկ էին նախնակ խմելու ջրից, ներկայումս տնեն ոչ միայն խմելու, այլև ստոգման ջուր:

Քրդական սոցիալիստական գյուղի վերակառուցման շնորհիվ արմատապես վերափոխվում է նաև քաղղ աշխատավորի կենցաղն ու հոգևրանությունը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՇԵՆՔԵՐ, ՀԱՆԴԵՐՁԱՆՔ, ՈՒՏԵԼԻՔ

Ա. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՇԵՆՔԵՐ

Առվեստական շրջանում գյուղական շենքերը եւս զգալի փոփոխությունների են ենթարկվել: Կոլտնտեսականների բնակելի և օժանդակ տնտեսական շենքերը գտնվում են անամերձ հողամա-

Մի տեսարան Ագրիճանական ՍՍՌ-ի Լաչին բաղաբեյ

սերում: Գյուղական բնակավայրերը հեռագհետև վերականգնվում են պլանային կարգով: Դրդերը կառուցում են քաղաքային տիպի լուսավոր սենյակներ (օթախ), երկհարկանի տները սկսել են

տարածվել է աչիւնում, Ապարանի շրջանի Ալապաղ գյուղում, աչնու-
ամենաչնիվ գյուղերում դեռևս կանգուն են մնում բաժակաճաշափ
հնաձև տները: Սրանց մի մասը վերափոխված է, մյուսները (ախոռ,
քիլար, սրահ) դեռևս նախնական մնում և օգտագործվում են:

Նոր բնակարաններ կառուցելիս քրդերն աչևս առաջիկա պես
նկատի չունեն պաշտամունքայինը՝ քուրդ կղզիների մոտ տան
դռները դեպի արևելք, իսկ մահմեդական քրդերինը՝ դեպի Մեք-
քա—Մեկինա բաց անկող հանդամանքը: Վերացել է նախկինում
գոյություն ունեցող այն նախապաշարմունքը, ըստ որի նոր տուն
կառուցելիս ջանում էին ընտրել բարերախոտ տան ակղ, քանի որ,
ըստ քրդերի, կալին բախտավոր և անբախտ տեղեր: Ներկայումս
բնակարան կառուցելիս հաշվի են առնվում ավալ վայրի կլիմա-
լական պայմանները և տեղանքը:

Տնամերձ հողամասերից ստացվող հացահատիկը ծեծելու հա-
մար տան առջև կամ հտեր ընկած է կալը: Սոսի դեղը, ինչպես
նաև քակորի ամբողջը պանվում են տան կողքին: Գլուպացիների
մեծ մասը վերջ է տվել տան առաջ գոմաղը թափելու, «բաամա»
գցելու սովորությունը: Հիմա բաամա գցում են, բայց տնից հեռու:
Հացահատիկը, որ անցյալում բացառապես պահում էին հորերում,
ներկայումս մեծ մասամբ պահում են շտամարաններում: «Օդան»,
որ նախկինում գլուպացիների հիմնական հավաքատեղին էր, գրեթե
ամբողջովին կորցրել է արդ ֆունկցիան, հենց ինքն՝ օդան, հետդ-
հետև վերանում է:

Անցյալում քուրդն աշխատում էր տունը կառուցել իր արև-
նակցի տանը կից, աչնպես, որ քրդական համարյա բոլոր գյուղերը
կառուցված էին ցեղա-բնակարան սկզբունքներով: Սովետական օրով,
արևնակցական-պամամական կապերի խիստ թալանցման հետևանքով,
աստիճանաբար վերանում են ազգակցական թաղերը: Կոլտնտեսա-
կանները նոր բնակարաններ կառուցում են իրենց հատկացված
տնամերձ հողամասի վրա, որը կարող է մոտ կամ հեռու լինել
ազգակցներից: Որպես հետևանք աչ ամենի, վերացել է նաև
«ղոլըլ»-ի անհրաժեշտությունը, ուստի և նորակառույց տներում աչն
բացակայում է:

Այժմ էլ քրդերն իրենց տնտեսական օժանդակ շենքերը
(ախոռ, դոմ, մառան և աչն) կառուցում են բնակարաններին՝
թոնրատանն ու սենյակներին կից: Սրանց դռները մեծ մասամբ
ինչպես նախկինում, այժմ էլ բացվում են տան ընդհանուր սրահի
մեջ: Բացի Արտաշատի մի քանի գյուղերից, թե՛ Լաչինում, թե՛

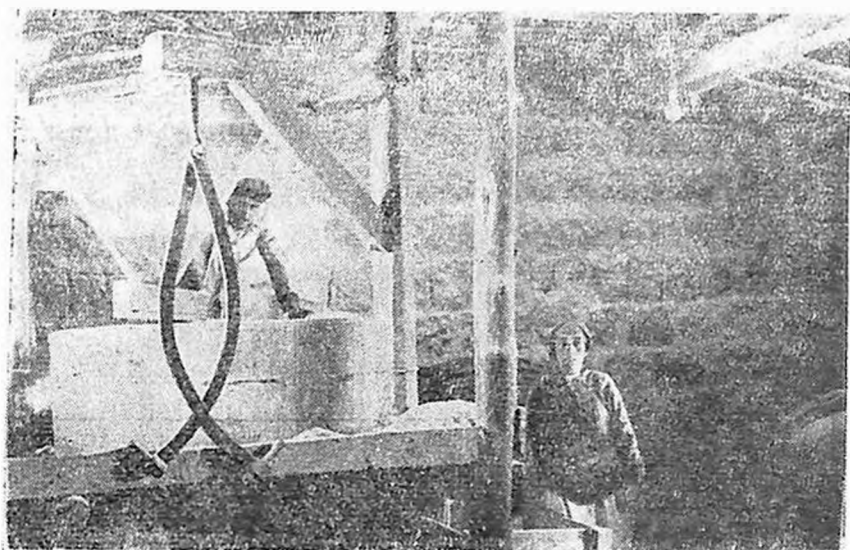
Ապարանում, թե՛ Թալինում և թե՛ Քյալլաջարում նորակառույց բնակարանների պատերը շարվում են քարից, ձեփվում ցեմենտի և հողի շաղախով:

Արտաշատի շրջանի գյուղերում, որտեղ գմբար է քար ձեռք բերել, պատերը շարում են կավի ցեխից պատրաստված աղյուսենքով: Որոշ փոփոխություններ են կատարվել օժտնդակ անասնական շենքերի օգտագործման մեջ: Այսպես, անցյալում մարագում պահում էին հարպը և երկրագործական գործիքները: Ներկայումս անասնակերը՝ խոտն ու ծղոտը կոլանանասնականները պարտում են պատմ՝ երկարափուն թարգի ձևով, որը կոչվում է «լուգ»: Այստեղ մարագների պահանջն ինքնրստինքյան վերանում է: Կոլանանասնականներն իրենց անամերձ հացահատիկից ստացած հարպը լցնում են հին մարագները, ալյուխին չափնադաղ կապքամ՝ տան աչքերից մեկն ու մեկում: Լաչինի որոշ գյուղերում հարպը բրդածեղ պարտում են և ծածկում խոտով, երկար կեմերի ծալրերից քարեր կապում և պատում ալյ. խոտի վրա, որպեսզի վեպը քամաց ապահովված լինի: Շատ գյուղերում անասուններին ջրով բախարաբերա շնորհիվ, գործածած թյունից պարս է եկել նախկինում խոշոր եղջերավոր անասունների գոմերում գոլաթյան անեցուց «գարվըլ», որի միջոցով ձյան ջրով ձմռանը ջրում էին անասուններին:

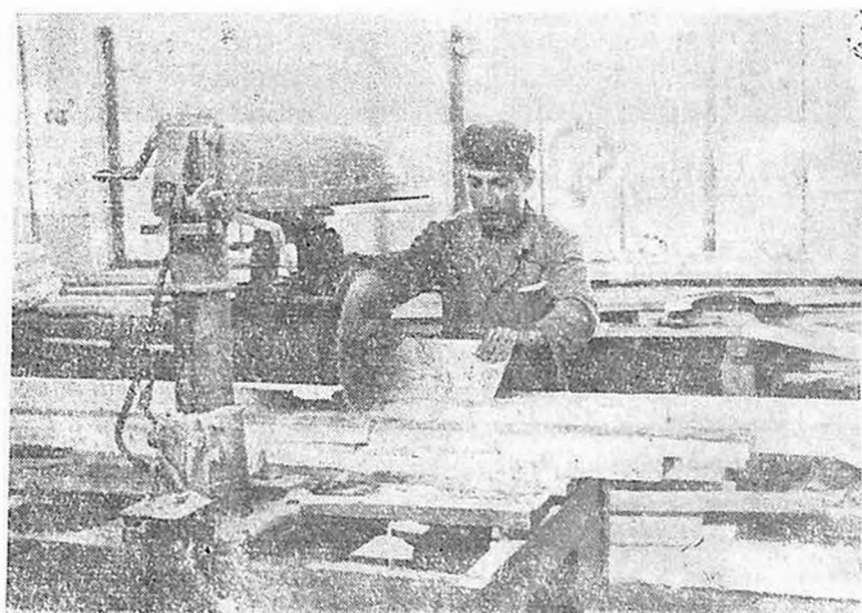
Գյուղերում բոլորովին նոր երևույթ է հասարակական շենքերի կառուցումը: Նախատեսված են շրջանում գյուղերում նախնական գրասենյակներ գոլաթյան չափերն: Գյուղական համալսարանի ժողովները և այլ համալսարանները պատրվում էին որևէ օգուտ:

Առկատական օրով գյուղական սովանների համար կառուցվեցին գրասենյակներ: Բացի սրանցից, ինչպես հարևան ժողովուրդների մոտ, այնպես էլ քրդական բոլոր գյուղերում կառուցվել են կոլանավարչություն գրասենյակներ¹, դպրոցական շենքեր, ակումբներ, բժշկական կետեր, ինչպես նաև հանրալին անասնագույնի և ալյն: Այդ տեսակետից օրինակելի է Ապարանի շրջանի Ալադյալ գյուղը (նախկին Մեծ Զամալյան): Նախկինում կիսաքոչվորական և նոստալիցայ կանգ վարող ճամաղվանցիների ցեղնապետ աների փոխարեն ալյմ կառուցվել են բաղմաթիվ բնակելի և հանրալին շենքեր, քաղաքատիպ, լուսավոր սենյակներ, ստահատակված մեծ-մեծ գոմեր, ակոսներ, բաղնիք, հիվանդանոց, դպրոց,

¹ Հայաստանի քրդերը գրասենյակի համար ստանձին բառ չունեն, ուստի գործ են տնոմ հայերեն «գրասենյակ» բառը:

*Ապարանի շրջանի Արտգյալ գյուղի կոլտնտեսության
էլեկտրատաքացի ներքին տեսքը*

Քուրդ քանդոր Թեմուրե Շեմսե լենինականի տեքստիլ կոմբինատից

դեղատուն, փոստի շենք, էլեկտրատաղաց, սոցցարան, դարբնոց և հասարակական այլ շենքեր: Այսպեսգլխից կառուցվել է երկու տղբբուրհաշարձան:

Նախկինում քրդերը արհեստով չէին զբաղվում, նրանց մեղ չկալին որմնաղիրներ և այլ վարպետներ: Այժմ շենքերի մեծ մասը իրենք, քուրդ վարպետներն են կառուցում: Բայց որմնաղիրներից, կան հլուսներ, դարբիններ և այլ արհեստի վարպետներ, որոնք աստիճանաբար տիրաղետում են սուան կառուցելու տեխնիկալին: Կան քաղաքում աղխատող բանալորներ:

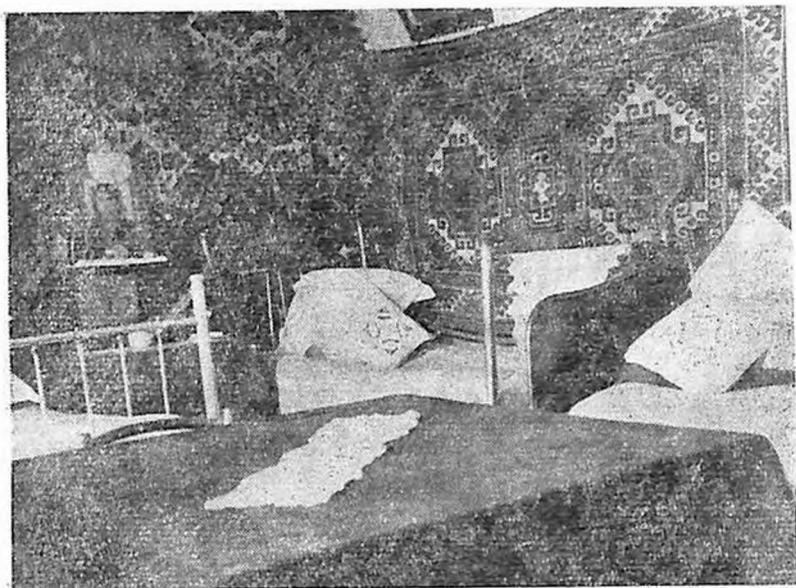
Քրիլխի ծխախոտի սաալին ֆարրիկալի բուրղ բանալորուհի
Նաղա Ղաղախը

Բնակարաններ և հանրալին շենքեր կառուցելու քրդերի վրա տեսնում ենք հալերի և աղբբեղանղլրների աղբեղալթաւնր: Չնաղաժ քրդական գիր տ գրախանալթան տալաղալթանը, հաղաստանի քրդգերը նորալխաուղղ տան ճալխաուլին տան տիրող աւաուը և տաղեթիղդ գրում են հալերեն: Այս հանղամանըը նաղնալիս պետք է վերաղրել հալերի աղբեղալթանը ընղհանրաղաւ:

Բ. ՔՐԴԻ ՏԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՐՔԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԱՀԱՎՈՐՈՒՄԸ

Քրդերի նոր տիալի սենյանղները կահալսրվում են քաղաղալին հաղաուղ: Բաղց հենց այղ. նաղն սենյանղներում էլ կարելի է

տեսնել հին ճաշակի իրեր: Սենյակի հատակին հաճախ փռում են թաղիքներ, որոնք հիշեցնում են քրդական հին օգան: Որոշ ընտանիքներում մահճակալների վրա դնում են հին ձեռի բարձեր, «սլավոն» քաղաքատիպ սենյակներում արգեն վերացել է «սաեոր»:

Քրդական բնակարանի ներքին տեսքը

Այժմ անկողինները դառափրում են մահճակալների վրա: Սենյակի անկյուններից մեկում (դուռն մոտ) սովորաբար դնում են թիթեղյա վառարան, իսկ մյուս անկյուններից մեկում՝ ռադիո-ընդունիչ կամ կարի մեքենա:

Սենյակի պատերից կախում են դորգեր և սրանց վրա փակցրնում ձևազործներ: Այժմ քրդահիները սովորել են նաև քաղաքի ճաշակով ձևազործ անել: Նորակառույց սենյակների պատահանների առջև ներքից կախում են վարագույրներ:

Ամանեղենը պահում են պահարաններում: Ուտելու ժամանակ որոշ բնառանիքներում դործ են ածում անձեռոցիկներ: Տներում ներկայումս քիչ կարելի է հանդիպել պաշտամունքային առարկաների՝ երկաթի կտորների, երկաթից և պղնձից պատրաստված ամանների, եզան եղջյուրների, առանձին կժերի, կարասների, սափորների՝ զարդանախշերով և ալլ իրեր:

Հին սովորութեամբ փաշտե մեծ տակտը, ուր սովորաբար պահվում է ալշտըրը, գնում են թոնրատանը, որպեսզի ալշտըրը չխոնավանա, չխմորվի, չբորբոսնի, իսկ սրահում գնում են փաշտե շտեմարանը, որը քրդերին կոչվում է «ըմբար», կամ «ամբար»։ Սրահում ամբարի կողքին շարում են պղնձե և կալի ամաններ»

Հացատան ներքին տեսքը (թանրի վրա կերակուր եփելը)

սավորներ, «գիզկներ», «գլումգլումներ» (կաշին, Քյալբաջար, Սրտաշատ)։ Անտեղ, ուր դեռ գոյություն չունի էլեկտրական լուսավորություն, սրահում հարմար պատերից մեկի մեջ սարքում են «փեճրա» և դրա վրա գնում նավթի լամպը։ Սրահներում կամ գոմերում քակոր, գոմադր, հարդ և խոտ կրելու նպատակով գնում են «սաբաթներ»։ Ամռան շոգին հանդատանում են սրահում գրված տախտակների վրա, որոնք ծածկում են թաղիքով կամ գորգերով։ Թոնրատանը պահում են «թաշտը», «ալակը», «գրտնակը», «ռափադեն», «շիշը» և «հաստիֆը»։ Այս պարագաները, բացի տաշտից, սովորաբար կախում են թոնրատան սլուսից։

Քրդական շատ պուդերում գոյություն չունեն թուղարածական ֆիրմաներ, այլ պատճառով ինչպես կոլանտեսությունները, ալնպես էլ կոլանտեսականները հավանույցներ չունեն։ Հավերին պա-

հում են Վժատլաներում», որտեղ սյուներից փախտե երկար ձող են կապում, որը ծառաբում է որպես թառ: Բացի այդ, աղափնիների համար դոմում սյուններից խոտով լի քիթոցներ են կախում:

Անդրկովկասյան համարյա բոլոր քրդերի մոտ, ինչպես առաջ, ալժամ էլ պահպանվում է Շղաթխա բուկե»-ն (հարսի արկղ), որի մեջ հարսը դնում է իր օժիտը, հարսանեկան զարդերն ու հագուստները: Նորակառույց սենյակում, բացի պահարաններից, դնում են նաև աշակերտական գրադարակ:

Նախկինում ճաշելիս ուտելիքը դնում էին «սֆրաչի» կամ «սուֆրաչի» վրա, ծառապատիկ նստում հատակին փռած թաղիքներին և ուտում էին մատներով: Ալժամ, ամենուր կենցաղի մեջ են մտել սեղանն ու աթոռը, գդալն ու պատառաքաղը:

Փայակ, պղնձի և կապի ամաններից բացի, գործ են ածում նաև հախճապակուց, ալյումինից, ցինկից և ալյ մետաղներից պատրաստված ամաններ (ափսե, շաքարաման, գդալ, շերեփի և այլն): Օգտագործվում են էլեկտրական և հալթալառ լամպեր:

ԶԳԻՍՏ ԵՎ ԶԱՐԴ

Սովետական բոլոր քրդերի մեջ աղամարդկանց առօրյա ագլալին տարազը համարյա վերացել է: Հատ ու կենտ մարդկանց կարելի է հանդիպել, որոնք դեռևս հագնվում են հին տարազով:

Քրդական գյուղերում աղամարդիկ ունեն հին տարազ, որոնք օգտագործում են միայն ուրախագիթ (առնական, հարսանեկան և այլ) օրերին, իսկ իբրև ամենօրյա հագուստ, այն մինչև անգամ տնոթ են համարում հագնել: Ալժամ բոլոր քուրդ աղամարդիկ քաղաքային զբոստներ են հագնում: Հետաքրքիրն այն է, որ քրդական գյուղերում քրդահիները դեռևս չեն փոխել իրենց հագուստները: Քաղաքներում ապրող քրդահիների մի մասը միայն, իրենց կուլտուրական մակարդակի բարձրացման և քաղաքի բնակչոհիների ազդեցութլամր, կիսով չափ, ումանք էլ լրիվ փոխել են իրենց տարազը. օրինակ՝ Թբիլիսիի քրդահիների տարազը քրդական հին և քաղաքի բնակչոհիների հագուստների խառնուրդ է: Թբիլիսիի քրդահու տարազը կարելի է բաժանել երեք տեսակի՝ առաջին, քրդահիներ, որոնք քաղաքացոհիների պես են հագնվում: Սրանցից շատերը վզներից գույնզգույն ուլունքների շաբան են կախում: Նրկորող, քրդահիներ, որոնք ըստ քրդական ճաշակի մի քանի թեթև գելրա են հագնում, մի դելրա էլ առջեից են կապում,

որակողի վարտիկը չհրեա: Երբորդ, քրդահիներ, որոնք հազնում են քրդական մի երկա գեղրա, իսկ գլխին փաթաթում են փոքրիկ կարմրավուն փաշիներ:

Թրխիսիի քրդերը իրենց երեխաներին արկեն հագնում են քաղաքի երեխաների պես: Մահմեդական քրդերի (Քյալաջարի, Բասարգեչարի, Լաչինի, Արտաշատի շրջաններ) հառկապես կանոնց վրա ազդել է ագրիջանական տարազը: Սրանց կանալք

Քրդահի հարսը աղբյուրից ջուր տանելիս (Լաչին)

հազնում են երեք-չորս գեղրա: Դեղրաների ներքին մասը ժապտվինում են գուլնդգուլն կտորներով: Այժմ էլ մեծ մասը գլուխներին դնում է լժեք «քոֆի» և կապում ագրիջանական ճաշակով փաշիներ: Լաչինի, Արտաշատի, Բասարգեչարի քրդահիներից շատերը գեռես հազնում են կարմիր և կապույտ վարտիկներ և ոտքերին կապում ուլունքների շարաններ:

4. ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՎ ԽՈՒԶՔ

Ա. Կ Ե Ր Ա Կ Ո Ւ Ր: Մանգամթերքները կազմում են կաթնեղենը, մսեղենը, ձվեղենը, ձափարեղենը, բանջարեղենը և փոքր քանակությամբ մրգեղեններ:

Լեոնալին և Նախալեոնալին շրջաններում (Ալագյազ, Լաչին, Թալին, Բասարգեչար, Արթիկ) սննդի հիմնական մթերքները կազմում են կաթնեղենն ու մսեղենը, իսկ դաշտավայրերում ապրող քրդերը (Արտաշատ, Հոկտեմբերյան և այլն), բացի կաթնեղեն և մսեղեն մթերքներից, շատ են դորձածում բուսեղենը:

Կերակուրների մեջ նորամուծութուն են հանդիսանում «բոզբաշը», «բորշը» և «կառլտը»: Ներկայումս ընտանիքի անդամները, հատկապես կանաչք և տղամարդիկ, հետզհետե վարժվում են միասին ճաշելուն: Չնայած ոչ միշտ և խիստ չի պահպանվում սովորյալ կարգը, այնուամենայնիվ, իբրև հարգանքի նշան, Նախապատվությունը տրվում է մեծահասակներին, հորն ու մորը:

Քուսեղեն կերակուրներ: Անդրկովկասյան քրդերը թխում են «թափթափա», «նանե սելե» (սաջի հաց), «բոքոն» և «լավաշ» տեսակի հացեր: Լավաշը մյուս բոլոր տեսակի հացերից համեղ է լինում: Լավաշ թխելը Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի քրդերն ու անդրկովկասյան ժողովուրդները սովորել են հայերից: Արտաշատի, Ապարանի և Լաչինի քրդերը մեծ մասամբ թխում են «թափթափա» և «նանե սելե» տեսակի հաց: Սաջի հացը, որը քոչվորական կյանքի արդյունք է, նույնպես համեղ է լինում, այժմ թխում են միայն լաչինցիները:

Հացը թխում են թոնրում, իսկ Քյալբաշարի, Լաչինի և Արտաշատի շրջաններում նաև դբաում՝ աղյուսից պատրաստված փոքրիկ փոերում: Սաջի հացը թխում են այն պարագաներով, որոնք արդեն նշվել են վերը՝ հին կենցաղի կապակցությամբ:

Անդրկովկասյան քրդերը դորձ են ածում հետևյալ կերակուրները և խմորեղենները.

Բիշի — ցորենի ալյուրից հունցում են խմոր, կլորածե բաց անում, ապա հալած յուղի կամ արևածաղկի ձևի մեջ ձգելով, տապակում:

Հավրիշկ (Լաչինում՝ հրուշկ) — թոնրից հացը հանում կամ սաջի հացը տաք-տաք բրդում են կարագի կամ հալած յուղի մեջ, ճմլում են և ուտում:

Հաուլա — առավելապես հեշանդերքի, հարսնատեսի և հարսանիքի ժամանակ են պատրաստում: Հաուլա պատրաստելու համար յուղը դադում են, վրան լցնում ցորենի մաղած ալյուր և խառնում բարկ կրակի վրա: Երբ հաուլան սկսում է կարմրել, մի քիչ շարքաթ են լցնում վրան, խառնում: Հաուլան բավականաչափ եփվում է, ապա լցնում են անուգի փոքր ամանների մեջ, երեսը տը-

բորում գլխաւով, երբեմն մատներով փոքրիկ նախշեր անում և թողնում սառչիւ:

Քարա— խմորը մի քիչ չոր են հունցում, համապատասխան չափով յուղ են հալում, լցնում տաշտի մեջ և շաղախում, ապա ցանկացած չափի Շշարաթճ կամ մեղր են լցնում ու խառնում: Մի քանի բոպի խմորը հարկուց հետո, ալյուր են ավելացնում և նորից շաղախում:

Մրբոխայով քարա— նույն ձեով խմոր են պատրաստում, հետը խառնում են շաքարից, յուղից և ալյուրից պատրաստած մրթոխան, որը նման է հատւային, խմորը գնդում են, հետո ձեռքով բաց անում, նորից մրթոխայից մի քիչ լցնում մեջը և նրա ծալքերը մրթոխայի վրա բերելուց հետո՝ գրանակով կամաց արորում են, հարթում, ապա հարած ձու կամ ոչխարի մածուն քսում երեսին ու թխում: Թոնրից քաթան հանելիս կարմիր գոյն է առնում:

Տրշո— ավելուկը խաշում են, ջուրը հեռացնում, երկու ձեռքով քամում են և գցում՝ հոսցող յուղի մեջ, տապակելուց հետո, խառնում են սխտորաջուր և ապա հացով ուտում: Սա բուսիկին լավագոյն կերակուրներից մեկն է համարվում:

Գրարադաու— ավելուկը կամ սպանախը կանաչ վիճակում լվանում են, մանր կարտում և գցում կփոյոզ ձալարի մեջ, հետո վրան լցնում թան և անընդհատ խառնում, որ չփտորվի, հենց որ կփ եկավ, դադարում են խառնելուց, որից հետո մի բուռ ցորենի ալյուր մի բաժակ ջրի մեջ շաղախում և լցնում են սպասի մեջ, թողնելով, որ կփ դա: Գրարադաուն սովորաբար ուտում են առանց հացի և ամենասիրված կերակուրներից մեկն է համարվում:

Կոնդր— գլուժը բաժանելով երկու մասի, գանակով կճպում են կեղևը, ապա մեծ-մեծ կտորում և գցում՝ հոսցրած ջրի մեջ, եփում, սխտրած պատրաստում և լցնում վրան, խառնում և հացով ուտում:

Սլմաւտի— սա հայերեն «եղան լեզու» կոչված բոյսի պէս ունի լաշն, բաց մոխրագույն տերեւներ: Այս բույսը ցանովի չէ: Քաղում են, մաքրում, գանակով կտրտում, հոսցրած ջրի մեջ խաշում, ապա ջուրը քամում, վրան աղ ցանում, յուղով ու ձվով կամ պանրով տապակում և ուտում: Նույն ձեով են տապակում և ուտում սիբիւր և ալլ տեւակի բանջարներ:

Կանաչ լորի— նախկինում լորին, ինչպէս ձեթը, ամոթ էին համարում ուտել: Այժմ սրանք անդրկովկասյան բոլոր քրդերի համար կերակրի սովորական մթերքների են համարվում: Կանաչ լորին կտրտում են, լվանում ու ջրով եփում: Նփելուց հետո քա-

մում են, ադ ցանում, լցնում յուղի մեջ, ապա վրան մի քանի ձու ջարդում, լցնում եփած լոբու մեջ, կրկին եփում և ուտում:

Չոր լոբի— երեկոյան լցնում են սառը ջրի մեջ, թողնում մինչև սռալիս, որ հատիկները ուռչեն: Առավոտյան քամում են և ջուրը թափում, նորից վրան ջուր լցնում, դնում կրակին և փելու: Եփելուց հետո, ալյուրի խուս են անում, լցնում են լոբու մեջ, ապա շարունակում եփել: Պատրաստ լինելուց հետո ուտում են:

Կարաուլ— կարտոֆիլը ինչպես ալլ ժողովուրդների, ալնպես էլ քրդերի մոտ ներկայումս հիմնական սննդամթերքներից մեկն է համարվում: Կարտոֆիլը կլպում են, շերտ առ շերտ կտրտում, յուղի մեջ տապակում և հացով ուտում, կամ մանրում են տարբեր կերակուրների մեջ և ուտում: Արցան ճնշումը իջեցնելու համար ուտում են թերխաշ վիճակում:

Կարաուլե քալանդի (խաշած կարտոֆիլ)— կարտոֆիլը խաշում են, կլպում, դանակով կտրտում, հետը խառնում սոխարած, վրան ադ ցանում և ուտում:

Խաշիլա կարաուլա (կարտոֆիլի խաշիլ)— կարտոֆիլը խաշում են, կլպում, գզալով արորում, լցնում կաթի մեջ և եփում: Երկար եփելուց հետո, կաթի մեջ ջրալին մասը գոլորշիանում է և ստացվում է կարտոֆիլով-կաթնով (ինչպես բրնձե-կաթնով): Սրա վրա յուղ են լցնում և ուտում:

Փաժառուն— յուղը լցնում են ամանի մեջ, հալում, ալյուրը մաղում են, ջրի մեջ խառնում և լցնում ալդ յուղի մեջ, կրկին խառնում մինչև պնդանա, ջրալին մասերը գոլորշիանում են, հետո յուղը աստիճանաբար սկսում է վեր բարձրանալ: Սրա հետ խառնում են շաքարավազ կամ մեղր և ուտում:

Ալս կերակուրը պատրաստում են գլխավորապես ծնողկանի համար:

Խաշիլա դան (ցորենի խաշիլ)— սա համեղ կերակուրներից մեկն է համարվում: Նախ ստնդում ցորենը ծեծում են և արևի տակ չորացնում, հետո ձեռքով տրորում և քամուն տալիս և նորից փում են արևի տակ, որ չորանա, չորանալուց հետո մաքրում քարերից և տնպեռք հատիկներից, ապա երկանքով աղում, լցնում ամանի մեջ, վրան համապատասխան չափով ջուր ալիկացնում: Չավարը եփում է, ջրալին մասերը գոլորշիանում են, իսկ ձավարը սկսում է պնդանալ, հետո ալյուրից «օրբա» են պատրաստում և խառնում եփվող ձավարին: Մի տասը բոպե եփվելուց հետո խաշիլը պատրաստ է լինում: Տանտիկինը շերեփով լցնում է

պնակներէ մեջ, ապա մեջտեղը փռո թողնում, չորթանից մի քանի գլուխ թան լցնում խաշիլի փոսիկը և վրան ավելացնում լուղ:

Շորբա— ջրալի կերակուր է: Ջամարից բավականաչափ լըցնում են հոացրած ջրի մեջ, համապատասխան չափով աղ ավելացնում, փոքր քանակութեամբ կարտոֆիլ կոտորում, գցում ամանի մեջ և ապա ավելացնում սոխարած, եփում և ուտում:

Քֆառա— ծեծած յորենից երկանքով աղում, խմորի պէս հունցում, վրան ավելացնում են սոխարած, կրկին հունցում: Կանաչք ալբ խմորից երկար կամ կըր գնդիկներ են պատրաստում և գցում հոացրող ջրի մեջ: Երկար եփելուց հետո պղպեղը և սոխը միտսին լցնում են լուղի մեջ, սոխարած անում, նորից լցնում քֆառի մեջ և թոզնում, որ երկար եփի:

Ավսիք— լուղով սոխարած են անում, մեջը լցնում ջարդած մի քանի ձու և փոքր քանակութեամբ պանիր: Ավսիրը պատրաստ է լինում: Հացը բրդում են ամսենների մեջ, վրան ավսիր լցնում և ուտում:

Փալաու— արևելյան բոլոր ժողովուրդների, ալբ թվում քրդգերի մոտ ամենասիրած կերակուրն է համարվում: Ալբ պատրաստելու համար բրինձը լցնում են հոացրած ջրի մեջ, թողնում, որ եփ գա, ապա աղ են լցնում մեջը, բրինձը եփելուց հետո փալաուն քամում են, ամանը լվանում, լուղ ձգում աակը, հալում, ապա քամած բրինձը լցնում ամանի մեջ և նորից լուղ լցնում վրան, խափը ծածկում, դնում ոչ թե՛ կրակի վրա: Փալաուն պատրաստ է լինում:

Փալաուէա քիշմիշա— նույն ձևով եփած և լուղով փալաուի հետ չամիչ են խառնում:

Փալաուէա պալսիա— նույն ձևով եփած և լուղով փլավի հետ չիր են խառնում կամ լցնում վրան և ուտում:

Փալաուէա մրիշկա— նույն ձևով եփած և քիչ լուղով փլավի հետ դնում են լավ տապակած հավ կամ ճուտ և ուտում:

Փալաուէա գոշա— նույն ձևով եփած փլավի վրա դնում են խաշլամա տրած մսի կտորներ, մսի հյութը լցնում և ուտում:

Հալիսա կամ հարիսա— սանդուխ ծեծած կորկուտը և ոչխարի փափուկ մսի կտորները ջրի հետ միտսին լցնում են թրծած պտտակի մեջ ու թոնրի վրա սկսում եփել: Թոնիրը շեղջանալուց հետո հարիսայով պտտուկը դնում են թոնրի մեջ: Թոնրում երկաշ, եփելուց և խառնելուց հետո միսը և ձափարը միաձուլվում են՝ պիւրածվելով մի մածուծիկ դանդղածի: Հալիրի և վրացիների մոտ

հարկաւոր պատրաստում են համարյա նախն ձեռք, բայց հովի կամ ալ թռչունի մտով:

Մսեղեւն կերակուր են: Քրդերը շատ են սիրում մսեղեն կերակուրներ: Ոչխարի միս ավելի շատ են գործածում, քան տավարի: Նրանց ամենասիրած կերակուրը սոխով խորովածն է համարվում, որը կոչվում է «շիշլըկ»: Մրանք ասանց սոխի մսեղեն կերակուրներ, բացի խաշլամալից, դժվարութեամբ են ուտում: «Քեդարէ գոշա, տեղարէ պիվադ» (որտեղ միս կա, ալանեղ էլ՝ սոխ), ասել է, թե՛ ասանց սոխի միս ուտել չի լինի: Հալկական ասածը քրդերի մասին ասում է. «Սոխ չտան, չաքար ուտեմ»:

Անցյալի հետ համեմատած, մսեղեն կերակուրների մեջ բաւական փոփոխութեաններ են մտել:

Խաշլամա— միսը մեծ-մեծ կտրտում են, պցում սառ ջրի մեջ, 10—15 րոպեից հետո հանում, լվանում, վրալից պղտոր ջուրը թափում, նորից ջուր լցնում և մտով լի ամանը դնում կրակի վրա, եփում: Միսը լավ եփելուց հետո ուտում են:

Ղալի— ոչխարի չաղ միսը կտրտում են, պցում ամանի կամ փոքրիկ սաշի մեջ, եփում, ջրալին մասը գոլորշիանալուց հետո, տակը մնում է հալած յուղ, որի մեջ միսը սկսում է աստիճանաբար կարմրել: Քրդուհին կարմրած միսը լցնում է ափսեների մեջ, կոտորած սոխը լցնում վրան և տալիս ընտանիքի անդամներին:

Ալժմ սովորել են նաև մսեղեն կերակուրների հետ գործածել թթուներ: Առաջ թթու գնելու սովորութեան գրեթե չուներին, իսկ եզդիները մինչև անգամ մեղք էին համարում կաղամբ և կաղամբի թթու ուտել:

Ալժմ ամենից շատ եզդին է կաղամբ գործածում և կաղամբից թթուներ պատրաստում: Բորշ, կտալեա, սուլմա և նորամոծ ալ կերակուրներ պատրաստում են ալանա, ինչպես քաղաքներում:

Սալարե գոշա միսը եփում են պուտուկի մեջ, վրան լըցնում ձալար, խառնում, ապա ջուր են ավելում վրան, պուտուկի բերանը խափով ծածկում և գնում թոնրի մեջ, որ եփվի: Երեք ժամից հետո կերակուրը պատրաստ է լինում:

Գոշա ու բրնձ— միսն ու բրնձը առանձին-առանձին եփում են, խառնում իրար, ասանց սոխաբածի ուտում: Այս կերակուրը ալանքան էլ սիրված չէ քրդերի մեջ, ալանաամենալիվ, հյութերի համար հարգի ուտելիք է համարվում:

Ղալուրմա— ոչխարի կամ տավարի միսը լավ եփում են, ալն աստիճան, մինչև ջրալին մասը գոլորշիանա: Միսը կարմը-

բում է, որից հետո լցնում են կարասի մեջ, վրան լցնում ճարպ և բերանը որոշ ժամանակ բաց թողնում, որ սառչի: Այնուհետև ստացվում է դավումբա: Ասվումայի կարասը սովորաբար դնում են մատանի անկյուններից մեկում: Ասվումբան ձմռանն են գործածում:

Քֆան գոշա— մեքենայով միսը մանրացնում են, հետո խառնում ձալար, հաճար կամ բրինձ և մանրած սոխ, փոքր դնդում և հոացրած ջրի մեջ գցում, որ եփվի, հետո սոխարած են լցնում վրան և ուտում:

Խաշ— տավարի ոտքերն ու գլուխը բարկ կրակի վրա կամ թոնրի մեջ խանձում են, քերում, կոտորում և մի քանի անգամ մանրացած միսը լվանում, գցում պաւտուկի մեջ և դնում թոնրի վրա, եփում: Երկար եփելուց հետո, ջուրը մածուծիկ է դառնում, ապա սխտորաջուր են լցնում վրան և ուտում: Խաշը սովորաբար ուտում են առավոտյան պահին:

Խաշի պեղ կամ քյալափարչա (փաշա)— ոչ միայն Անդրկովկասի, այլ բոլոր քրդերը գերադասում են ոչխարի խաշ ուտել: Քաշ պատրաստելու համար ոչխարի ոտներն ու գլուխը կրակի վրա խանձում են, կտրտում, քերում և լավ լվանում: Մաքրում են նաև ոչխարի սաամոքսը, կտրտում, գլխի ու ոտների հետ գցում պաւտուկի մեջ, դնում թոնրի կամ վառարանի վրա եփելու: Եփելուց հետո աղ են լցնում, ավելացնում սխտորաջուր և ուտում:

Գոշաւ մրիշկի— հալը մորթում են, մի քանի անգամ թաթախում հոացրած ջրի մեջ, փետուրներն ու փորը մաքրելուց հետո կտրտում, լուղի մեջ տապակում և ուտում: Հավի մսով պատրաստում են նաև սուպ:

Նախկինում որոշ կենդանիների՝ նապաստակի, եղջերուի, աղափու սիրտը չէին ուտում: Ինչպես ցույց են տալիս ազգագրական և ֆոլկլորային նյութերը, ոչխարի և այծի ուղեղ ուտելը նույնպես արգելված է եղել: Սա սոսևմ-պաշտամունքի նկատմամբ կիրառվող արգելքի մնացուկ է, որը դեռևս կենսունակ է ժերանիների մոտ:

Կերակուր ուտելուց առաջ սեղանի վրա աղսթքներ տեսնելու սովորությունը իսպառ վերացել է: Հին սերնդին պատկանող մարդիկ, որոնք դեռ հետևում են կրոնական օրենքներին, սեղանի շուրջը նստած երիտասարդների ներկայությունը պատշաճ չեն համարում արդիք անել:

Կ ա ր ն ե ղ ե ն կ ե ռ ա կ ու ը ն ե ռ: Այժմ էլ կաթնեղենը, ինչպես առաջ, քրդերի ամենահիմնական սննդամթերքն է համարվում:

Մասա— քրդերը հրաշալի մածուեն պատրաստում: Ընդհանրապես հալսնի է հալերի պոլաբանած «քրդի մածունը» և ագրբեջանցիների «քուրդ կաթղը»:

Տոմասա— սա կաթնեղեն տակելիքներից մեկն է համարվում: «Տոմասո» բառացի նշանակում է «սեր և մածուն»: Ամռանը ոչխարի մածունը քամում են, նրա հետ խառնում համապատասխան չափով սեր և կարագ, հետո լցնում են տկերի մեջ, բերանը լավ կապում և պահում ձմռանը ուտելու:

Շորբա շիր— ձափարը և բրինձը ջրի մեջ եփում են, մի քիչ աղ կամ աղի փոխարեն շաքար լցնում վրան, նախած որքան քաղցր են ցանկանում, ապա ավելացնում դոլ կաթ, խառնում, դնում կրակին, որ նորից եփվի և, իրբե ջրալի կերակուր, ուտում են: Արտաշատի քրդերի մոտ «Շորբա շիրը» կոչվում է «բրնձեր»:

Սուալի կամ սուալու— բրինձը լվանում են, լցնում կաթով ամանի մեջ և դնում ոչ բարկ կրակին: Կերակուրը պնդանալուց հետո տանախիկներ ալն լցնում է ափսեների մեջ, խաշիլի պես մեջտեղը փոս անում, փոսի մեջ հալած յուղ են լցնում և տաում: Սուալին ուտում են առանց հացի:

Կաու— մածունը լցնում են խնոցու մեջ, վրան ջուր ածում, հարում, ստացվում է կարագ, կարագից հետո եղած մածնաջուրը կոչվում է «դասո»: Դասոից պատրաստում են ձափարով թանե ապուր:

Տորախ— թանը դնում են թոնրի վրա և եփում, դեռ եռ չեկած վիճակում սկսում է փսթրվել: Փսթրված թանը մի տոպրակի մեջ ածելով, բերանը ամուր կապում ու քարեր են դնում վրան, տոպրակը փախե փոքրիկ թիակններով քերում, որպեսզի ջրալին մասը շուտ ծորվի, որից հետո ստացվում է տորախ: Տորախից էլ պատրաստում են չորթան, որը ձմռան օրերին գոլ ջրի մեջ տրորում են, նորից թան է ստացվում: Այս թանը, ինչպես նշվեց վերը, լցնում են խաշիլի վրա ու ավելացնում յուղ և ուտում: Տորախը պահում են տկերի մեջ:

Նախակնում շատ կարագ, պանիր, յուղ և լոռ ստանալու համար դործադրում էին մոզական բազմաթիվ միջոցներ՝ շար աչքի դեմ խնոցու պարանից կապույտ ուլունք կամ կլոր քարեր էին կախում: Խնոցուց կախում էին երկաթի կտորներ և ալն: Ներկայումս

էլ որոշ ընտանիքներում պատանիները շատ «հառախած» ստանալու համար շարունակում են դիմել ալլ. միջոցներին: Իրրի հնի մնացուկ, կաթնամթերքների նկատմամբ դործ են ածում որոշ անեծքներ, ինչպէս, օրինակ՝ «գառուտա բղարա» (թանդ կտրվի), «հունսու շիր նարինն» (դուք կաթի կրես չտեսնեք) և այլն:

Նախատովատական շրջանում քրդական ընտանիքի անդամները մեծ մասամբ տառւմ էին մի տմանից, այժմ օգտվում են առանձին ամաններէր: Աշխատող ընտանիքի՝ անդամների համար ընտանիքն է կերակուր պատրաստում և ողորկում կոլտնտեսային դաշտ: Իրրիմն, շարաթր մեկ կամ երկու անգամ, տալիս են հասարակական սնունդ:

Բ. Խ մ ի չ ք: Նախատովատական շրջանում, կրոնական օրենքներով, մահմեդական քրդերի համար խիստ արգելված էր ողելից խմիչքների գործածութլունը, իսկ քուրդ եղգիների մոտ թուլատրվում էր: Սակայն հարբերցողութլունը բոլոր քրդերի մոտ ամթարեր կրեուլթ է համարվում: Անդրկովկասյան մահմեդական քրդերը, իրրի խմիչք, հարսանեկան ուրախութլան և ալլ խրախճանքների ժամանակ անցյալում շարբաթ էին գործածում:

Խմիչքների վերարերչալ գոլութլուն ունեցող կրոնական նախապաշարմունքները ներկայումս վերացել են: Այժմ թե՛ մահմեդական և թե՛ եղգի քրդերը գործ են ածում ալլն բոլոր խմիչքները, որոնք ընդհանրապէս գործածական են հարեան մլուս բոլոր ժողովուրդների մոտ:

ՔՐԴԵՐԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՅՈՒՄԸ

Սովետական ժամանակաշրջանում, ինչպես ասվեց արդեն, արժատապես բարելավվել են Անդրկովկասի քրդերի նյութական պայմանները և այդ հիմքի վրա անճանաչելիորեն վերափոխվել է նրանց կոլտուրական մակարդակը:

Սովետական Միության Կոմունիստական պարտիան և Սովետական կառավարությունը հենց սկզբից առանձնահատուկ ուշադրություն դարձրին նախկինում հետամնաց փոքր ժողովուրդների և աղքատ փոքրամասնությունների, այդ թվում և քրդերի կոլտուրական մակարդակի բարձրացման վրա: Այդ խնդիրն իրագործելու համար Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում ստեղծվեց քրդական աշխարհ: Այդ գործը հանձն առավ 1922 թվականին և սիրով կատարեց քրդերին ու քրդերի կենցաղի ու կոլտուրայի քաջ գիտակ Լազոն (Հակոբ Ղազարյան)¹: Նա հայկական տառերը հարմարեցրեց քրդերենի հնչյունաբանությանը, կազմեց քրդական նոր այբուբեն և այդ այբուբենով գրեց քրդերեն տոտջին՝ «Շամա» դասագիրքը (հրատարակվել է 1922 թվականին, Էջմիածնում):

1928 թվականին Հայկական ՍՍԽԼուսավորության ժողովրդական Կոմիտարիատի որոշմամբ վերացվեցին հայերենի հիման վրա կազմված քրդական տառերը և Արար Շամիլովի ու Մարագուլովի միջոցով կազմվեց քրդերեն նոր այբուբեն՝ լատինական տառերի հիման վրա, որը գործածության մեջ մտավ 1929 թվականին:

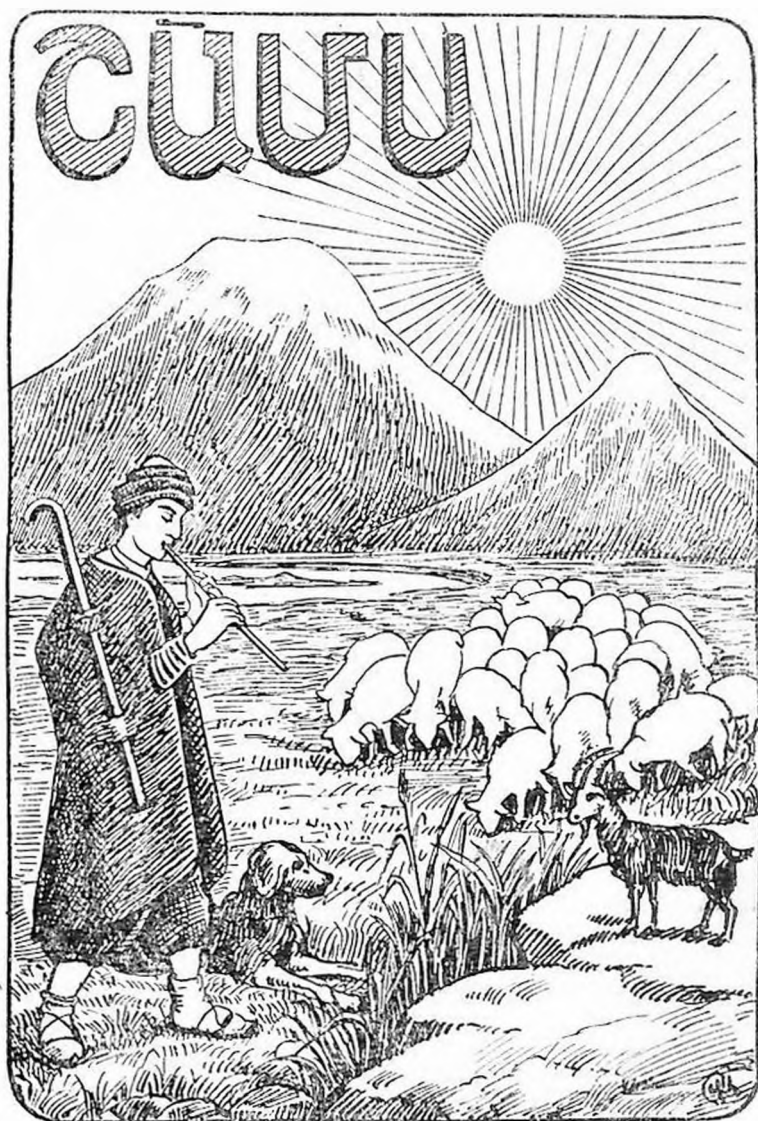
¹ Քրդական սովետական կոլտուրայի անխոնջ մշակ Լազոն մեծ համարում ուներ քրդերի մեջ: Նրան քրդերը անվանում էին «ապո» (հորեղբայր), «ապե Լազո», իսկ նրա կնոջը, Օլգա Ղազարյանին (որը նույնպես շատ վաստակ ունի), անվանում էին «ղայե» (մայր), ի նշան հարգանքի ամենախոր արտահայտության:

Խ Մ Թ Ս Ն

Ա—ա	Ղ—ղ	Փ—փ
Բ—բ	Ճ—ճ	Ք—ք
Գ—գ	Ծ—ծ	Ռ—ռ
Դ—դ	Յ—յ	Ֆ—ֆ
Ե—ե	Ն—ն	Մ—մ
Զ—զ	Շ—շ	Խ—ւ
Ը—ը	Չ—չ	Խ—ւ
Թ—թ	Պ—պ	ՅԵ—յԵ.
Ժ—ժ	Ձ—ձ	ՅՄ—յՄ
Ի—ի	Ռ—ռ	ՅՈ—յՈ
Լ—լ	Ս—ս	ՅՆ—յՆ
Խ—խ	Վ—վ	ՅԼ—յԼ
Կ—կ	Տ—տ	Եյ—եյ
Հ—հ	Ր—ր	Խյ—ւյ

Քրդական ալբուբենը, կազմված հայկական տառերի հիման վրա:

Լ Ա Զ Ո

Դժուարեան տուածին դասարանի տուածին դասադրքի շապիկը

Տոժբայե Խօշօ կւրմանցի

НОВЫЙ КУРДСКИЙ АЛФАВИТ • ԲՐԴԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՅՐՈՒԲԵՆԸ

ԱաԱa Ա Ա	ԲբԲb Բ Բ	ՇշՇc Չ Կ	ԸըԸe Ը Կ	ՉճՉճ Չ ԱԶ
ԸԸԸԸ Ը Ա	ԷեԷe Է Է	ԹթԹթ Ե Ա Թ Ա	ԲբԲb Բ Փ	ԳգԳg Գ Գ
ՕօՕo Օ Գ լյաշկօ	ԽխԽh Հ	ԻիԻi Ի Կ	ԼլԼl Լ Լ	ՋճՋj Ի Յ Կ
ԿկԿk Կ Կ	ԿկԿk ԲԿ Կ Երծօ	ՕօՕo Կ Կ Կ	ԼլԼl Լ Ա	ՄմՄm Մ Մ
ՆնՆn Ն Կ	ՕօՕo Ո Օ	ԹթԹթ Օ լյաշկօ	ՔքՔp Պ Պ	ՔքՔp Փ ը Կ
ՐրՐr Ր Ր	ՏտՏs Ս Շ	ՏտՏs Շ Ս	ԹթԹt Տ Թ	ԹթԹt Թ Թ Կ Երծօ
ՍսՍu Ս Կ Վ	ՎյՎy Ս Կ Վ լյաշկօ	ՎվՎv Վ Բ	ՎվՎv Ս Կ Յ Ե	ՎվՎv Խ Վ
Զզ Չ Յ	Զզ Ժ Վ			

Քրդական այբուբենը, կազմված լատինական տառերի հիման վրա

1944 թ. Հայկական ՍՍՌ կառավարության որոշմամբ վերացվեց նաև լատինեերենի հիման վրա կազմված քրդական այբուբենը: Ֆիլոլոգիական գիտությունների թեկնածու Հ. Զեյլի, հանդուցյալ գրող Վ. Նադրի և ուրիշ աշխատակիցների հեղինակի ջանքերով, սուսական տառերի հիման վրա նախ թվականին կազմվեց քրդական

Ә л и ф б а

Аа	Зз	Ӧ ӧ	Хх
Бб	Ии	Пп	Һһ
Вв	Йй	П'п'	Һ'һ'
Гг	Кк	Рр	Чч
Г'г'	К'к'	Р'р'	Ч'ч'
Дд	Лл	Сс	Шш
Ее	Мм	Тт	Щщ
Әә	Нн	Т'т'	Ьь
Ә'ә'	Оо	Уу	Ээ
Жж		Фф	Qq
			Ww

Арқашан әрлерің, қарағанды оқушың таныр: Һіман қра

նոր ալլաւըհնր: Դա կատարվեց ալն նախատակով, որպէսզի քարոք աշխատաւորութիւնն ալիւի մաս կանգնի սովետական ժողովրդի կաշտաւրալին, ալիւի զլարացիի ալք կաշտաւրալի նախաճառնիւրի ընկաւաւմը:

Քրդական ալլարինի հիման վրա հենց սկզբից ծալալից զարոյցական զործր: Ասաջին իմպրիալիստական պատերազմի հեանանքով, ինչպիս սովիւ է ալքն, բազմաթիւ քրդեր, հատկապիս քարոք եզլինները, Ղարսի մարզից, Սարմաւաի զաւաւսից ե ալլ

Քարոք զարոյցականներ (Լաչին)

վալքերից զալթեցին Անգրիւվկասի զանազան քաղաքներն ա զլաւերը: Սրանց մի մասը բնակալթլան հաստատակց Թրիլիսիում: Ալլաւի վերաբնակիւմ քրդերը լինելով անգրալիս ե չաիրապետելով որեւէ մասնապիտալթլան կամ ալհետաի, սախալւած սկսեցին զրազվիլ բեանակրալթլամը ե սեազործալթլամը: Քարոք եզլինների մեծ մասը կիսամերկ ե բոկոտն թախաւում էր Թրիլիսիի ժողոյցներում, մաւրացկանալթլան անում: Նկատի տանալով Թրիլիսիի քարոք երկխանների վիճակը, Սովետական Վրաստանի կատալարալթլանը մեծ աշալրալթլան զարծրեց նրանց վրա:

Ալս զործուլ անմիջապիս զրալվում էր Սովետական Վրաստանի Լաւժալիւմաւր: Թրիլիսիում նախ բացվեց մանկատուն, որը զեկալարում էին Լազոն ե Հովհաննիս Սիւլանը, իսկ

1922 թվականին սկսեց գործել նաև քրդական տարրական դպրոցը, որը կիսաթնամյակային բնույթ էր կրում, որովհետև երեխաներին, բացի կրթությունից, տալիս էին նաև սնունդ, բայց նրանք գիշերում էին իրենց տներում: Այդ ժամանակ դպրոցում դեռևս չկային քուրդ գաղափարներ, գաղափարներ, էին հայ, առաջ և վրացի մանկավարժներ Լազոն, որը միաժամանակ վարել էր, և իր կինը՝ Օլգա Ղազարյանը (քրդերեն լեզու), Կոսե Բախտաձեն (վրացերեն լեզու), Վերա Կառլովնան (ուսուցիչ լեզու) և ուրիշներ: Այս դպրոցը հանդիսացավ քրդական սովետական կուլտուրական հաստատությունների առաջնիկը և մեծ դեր կատարեց Անդրկովկասի քրդերի կյանքում: Դպրոցը քուրդ երեխաների մեջ սեր պատվառանց ուսման նկատմամբ, ավելց սովետական քուրդ մտավորականությունն անդրանիկ կազմեցին՝ Ղանաթե Բուրդո (ֆիլոզոֆիական գիտությունների թեկնածու), Տիալե Մրադ (ժողովրդագրագետ), Խալիլ Զատո (պատմական գիտությունների թեկնածու), Բալլոգե Զաչան (պատմա-գիտական աշխատող), Ադու Զանգո (պատմա-գիտական աշխատող), Նիսե Մահմեդ (բժիշկ) և շատ ուրիշներ: Միաժամանակ դպրոցական լայն ցանց ստեղծվեց քրդական գյուղերում: Կուլտուրական ակտիվացիայի շրջանում գրվեց մեծահասակների տնտեսագիտություն՝ վերացման խնդիրը: Այդ նպատակին հասնելու համար քրդական գրեթե բոլոր գյուղերում բացվեցին տնտեսագիտություն վերացման կալաններ («լիկալան»), ուր հիմնականում սովորում էին տղամարդիկ, իսկ կանանցից, չնայած պարտական ու կոմերիտական՝ կազմակերպությունների ձևով առանց միջոցառումներին, շատ քչերն էին հաճախում լիկալան, աչն էլ մեծ մասամբ գյուղի առաջավորների՝ պարտականների և կոմերիտականների ընտանիքներից: Անուամենայնիվ, տղամարդկանց մեծ մասը և կանաչ մասամբ, լիկալանների միջոցով կարողացան վերացնել իրենց անգրագիտությունը:

Անդրկովկասում, ինչպես նշվել է արդեն, քրդերը մեծ մասամբ բնակվում են Նախաստանում, ուստի և Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ակտիվացիայի հետո Երևանը դարձավ քրդական սովետական կուլտուրայի կենտրոնը: Հայկական ՍՍԽ Լուսավորությունից ժողովում Ա. Մալախյանը իր ղեկավարներից մեկում որպես հրատապ խնդիր դնում է՝ ազգային միջբնակայնությունների համար հատկապես ուսուցչական կազմեր պատրաստելու խնդիրը¹:

¹ Տե՛ս «Ժողովրդական լուսավորություն» հանգեսը, Երևան, 1929, № 5:

Մի շարք կոնկրետ միջոցառումների շնորհիվ, կարճ ժամանակամիջոցում լուծվում է նաև այս խնդիրը: Ուսուցչական կադրերի պատրաստումը հիմնականում կատարվում է 1931 թվականին ներանում ընդգրկված քրդական մանկավարժական տեխնիկումի միջոցով: Իսկ այժմ գործում է Երևանի հայկական մանկավարժական ուսումնարանի քրդական բաժինը, որը շարունակում է ուսուցչական կադրերի պատրաստման գործը: Եթե 1926 թվականին ամբողջ Անդրկովկասում կար երկու քուրդ ուսուցիչ (հանդուցյալ Ալիխան Շադինովը և հեղինակը), ապա այժմ Երևանում, Թբիլիսիում, Ապարանի, Լաչինի, Թալինի, Արտաշատի, Արթիկի, Բասարդեղարի, Էջմիածնի, Քյալբաջարի, Հոկոմերկյանի, Վեդու և քրդաբնակ այլ շրջաններում դասավանդում են մեծ թվով քուրդ ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ, որոնք ունեն միջնակարգ, թերի բարձրագույն և բարձրագույն կրթություն: Մրանցից երեքը՝ Մուսաիր Ախունդովը (Լաչին), Սհիլե Մրադը և Ջուսե Մամոն (Ապարան) ունեն վստասկալոր ուսուցչի կոչում, կան մեդալատիկ ուսուցիչներ՝ Բախչոն Իսկոն (անվանի մանկավարժ), Վերդի Ալիխանովը, Շաքրոն Ավդալը, Միրզոն Օզմանը և ուրիշներ:

Ուսուցչական կադրերի որակավորումը բարձրացնելու համար մի շարք միջոցառումներ են կիրառվում: Ուսուցիչները մասնակցում են Երևանի և Բաքվի քրդական ուսուցչական վերապատրաստման դասընթացներին, հեռակա կարգով ձևով են բերում բարձրագույն կրթություն: Քուրդ երիտասարդությունը բարձրագույն կրթություն է ձևով բերում Երևանում, Բաքվում, Թբիլիսիում, Մոսկվայում և Լենինգրադում:

Այժմ քրդական գյուղերում մտավորականություն հիմնական կորիղը կազմում է ուսուցչությունը: Քուրդ աշխատավորները, որոնց հալըրը իրենց ողջ կյանքում չէին հանդիպել ուսուցչի, այսօր տեսնում են իրենց որդիներին ուսուցիչ դարձած:

Քուրդ ուսուցիչները իրենց դպրոցում և գյուղի հասարակություն մեջ գիտություն տարածող ու կոմունիստական գոտախարակություն իրականացնող աստղավորներն են: Թե՛ Հայաստանի և թե՛ Ադրբեջանի քրդական շատ գյուղերում ներկայումս քուրդ ուսուցիչների հետ միասին աշխատում են նաև հայ, ռուս, ադրբեջանցի, ասորի և հույն ուսուցիչներ: Նրանք միահամուռ ջանքերով պայքարում են քրդական հին, նահապետական կենցաղի մնացուկները վերացնելու, աշակերտությունը կոմունիստական ոգով դաստիարակելու համար:

Բայցի դպրոցից, քուրդ աշխատավորութեանը կոմունիստական ոգով գոտտարարակելու, նրանց կուլտուրական մակարդակը բարձրացնելու և հոգեբանութիւնը վերափոխելու գործում մեծ նշանակութիւն ունեցան և ունեն գլուղի կուլտուրական միջոց օջախները՝ խրճիթ-լնթերցարանները, ակումբները և կուլտուրայի տները՝ գրադարան-լնթերցարաններով, կինոյով, թատրոնով, սադիոյով, համերգներով, գասախոտութիւններով, գեկուցումներով և այլ միջոցառումներով:

Գլուղի բոլոր մասվորական ուժերը ներգրավված են ակումբի աշխատանքներում, ողջ հասարակութեանը համախմբված է ակումբի որպէս կուլտուրայի օջախի շուրջը: Նրանք աշտոյե ստանում են իրենց հետաքրքրող բազմաթիւ ու բազմապիսի հարցերի պատասխանը: Այս բնույթի միջոցառումներից բացի, անհրաժեշտ է հատկապէս նշել կինո-թատրոնի գերը քուրդ աշխատավորութեան վերադաստիարակման գործում: Գլուղացիները սիրով հաճախում են կինո-թատրոն, որի ներգործուն ուժը ավելի մեծ է: Դրա միջոցով հետզհետե բեղլաւում է նրանց մտահորիզոնը, վերափոխվում հոգեբանութիւնը: Կինոն Անդրկովկասի քրդերի կենցաղի մեջ է ներթափանցել: Մինչդեռ հնում քրդերը քիչ զաղափար ունէին դրա մասին: Ներկայումս խիստ հետամնաց վիճակում են գտնվում արտատահմանի շատ քրդեր: Այսպէս՝ Վ. Ստեպանովը, խոսելով Իրանի քրդերի մասին, գրում է.

«Ղարկա ցեղի քրդերի ճնշող մեծամասնութիւնը իրենց սմբողջ կյանքում չի տեսել որեւէ կինոֆիլմ և ընդհանրապէս կինոյի մասին պատկերացում չունի: Նրանց համար անհայտ է թատրոնը»¹:

Գլուղական ակումբ-գրադարանները զգալի գործ են կատարում նաեւ գլուղացիների մեջ գլուղատնտեսական գիտելիքներ տարածելու, առաջավորների փորձի փոխանակման, ցուցադրական ապիտացիա կազմակերպելու, պատի թերթեր լույս ընծայելու և այլ բնագավառներում:

Ակումբը հենց սկզբից խոշոր գեր է կատարել ժողովրդի գեղարվեստական ինքնագործունեութիւնը կազմակերպելու, քրդական ինքնատիպ արվեստը զարգացնելու գործում: Այս տեսակետից հատկանշական է 1923 թ. Թբիլիսիում ստեղծված «Շափաղ» ակումբի գերը: Ակումբում գործում էր թատերական խմբակ, որը հետագայում վերածվեց թատրոնի և կոչվեց «Թբիլիսիի քրդական թատրոն»:

¹ „Новая время“, Москва, 1949, № 24, 25.

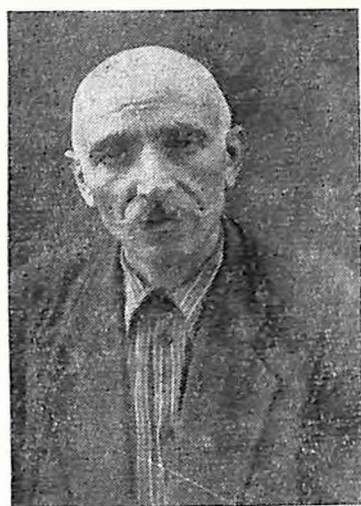
Սկզբում թատրոնը ինքնուրույն ուսպերատար չուներ: Լազոն ասլ թատրոնի համար գրել է «Գոստիլ», «Դատրիշ», իսկ Հով. Սխանը՝ «Սիրահարված Թելլին», «Արլունարլու. շիլլը», «Շամխոթի սրբափալը» պիեսները: Բենագրվել են նաև թարգմանական գործեր, որոնք նույնպես այս հեղինակներն են կատարել:

Սկզբում չկային քրդահի գերասանուհիներ, ուստի խաղում էին շատ, թե քիչ քրդերն իմացող հաշի սրացի գերասանուհիները: Սակայն, կարճ ժամանակից հետո երևան եկան գրագետ քրդահիներ, որոնցից մի քանիսը դարձան շնորհալի գերասանուհիներ՝ Մրդեսիա Շամոն, Ջարոլա Թամոն և Սալրանա Ֆարգր:

Թրիլիսի քրդական պարի և երգի անսամբլը, ինչպես առաջ, այժմ էլ մասնակցում է ժողովրդական զեղարվեստական ինքնագործունեություն ունեցող օլիմպիադաներին և հաճախ ելույթներ տանում Թրիլիսի ակումբներում, իսկ չորս անգամ ելույթ է ունեցել Մոսկվայում: Երևանում կազմակերպվել է քրդական երգի-պարի խմբակ, որը գործում է մինչև այժմ և պարբերաբար ելույթներ է ունենում Անգրկովկասի քրդաբնակ վայրերում:

Անգրկովկասյան քրդերի կյանքում մեծ դեր կատարեց նաև երևանում կազմակերպված քրդական պետական շրջիկ թատրոնը: Բացի Հայաստանից, թատրոնը ներկայացումներ էր տալիս նաև եղբայրական մյուս ուսպարիկներում՝ Վրաստանում և Ադրբեյջանում: Այս թատրոնի ուսպերատարը նույնպես կազմված էր ինքնուրույն և թարգմանական գործերից: Հետաքրքիր են հատկապես ինքնուրույն, քրդական կյանքից վերցրած գործերը, որոնք արձագանքում էին ժամանակի սոցիալիստական շինարարություն հրատապ խնդիրներին: Ինքնուրույն գրած պիեսներից հայտնի են Սոդոմոն Տարոնցու «Մամեն ու Ջինեն» (քրդական ժողովրդական սիրային վիպերգ, պիեսի վերածած), Սուրեն Գինուլանի «Միրաքի աղջիկը», «Կառ ու Քուլաք» (քրդական հերոսական վիպերգ, պիեսի վերածած), «Սիարանդ և Սաշեգարե» (սիրային պոեմ, պիեսի վերածած), «Հասո», «Մոթ լեռան աղջիկը», Ահմադե Միրալու «Ջամանե Չուխ», Հարություն Շալջյանի «Ուղեորություն ճանապարհին» և այլն:

Քրդական թատրոնի գերասանական խումբը, որը ստեղծվել է բացառապես սովետական շրջանում, բավականին հասունացած է: Այդ, ինչպես և Թրիլիսի խմբի հաջողությունները վկայում են, որ համապատասխան նպատակնոր պաշտանների սովորական զեպքում քուրդ ժողովուրդը նույնպես ընդունակ է դարձացնելու թատերական արվեստը, որ դարերով չխոտկան քրդահին նույնպես

Հ. Սիսյան

Թբիլիսիի քրդական երգի-պարի անսամբլը (զեղարվեստական ղեկավար
Հ. Սիսյան)

կարող է լին՝ բարձրանալ և աճանդից իր խոսքն առել: Սա կալուստրական մեծ հեղաշրջում է քրդերի կյանքում:

Անդրկովկասի քրդերի կալուստրական մակարդակի բարձրացման հետ զուգընթաց, Սովետական Հայաստանում 1929 թվականին, քրդական նոր ալրուբենի ստեղծումից հետո, հիմնադրվեց և իր զարգացման պրոցեսն է ապրում նաև քրդական սովետական գրականությունը:

1930 թվականից սկսած հրատարակվում է քրդերեն «Խլա թագա» («Նոր ուղի») լրագիրը, որը խոշոր դեր է կատարում քրդերի քաղաքական, հասարակական և կալուստրական կյանքում: Քրդերեն լուր են տեսնում գեղարվեստական, քաղաքական և գիտական գրքեր, պարբերաբար հրատարակվում են գառազրքեր:

Սովետական ժամանակաշրջանում մեծ թափով զարգանում է հատկապես քրդական գեղարվեստական գրականությունը: Քրդերն ունեն բազմաժանր, հարուստ բանահյուսություն: Սովետական քուրդ գրողները՝ Ջարդոս Գինջոն, Վ. Նազրը, Ս. Շամխուբ, Հ. Ջնդին, Ջ. Ջալիլը, Նուրին (Հով. Մարգարյան), Լաչադե Մրատը, Ռ. Դրամբյանը և ուրիշներ, գրա՛յան տապարեզ իջան 1930-ական թվականներին: Նրանք իրենց ստեղծագործություններում սովետական ժողովրդի կյանքն ու պայքարը, մեր առօրյան գեղարվեստորեն արտացոլելու հետ միաժամանակ, գրի են առնում և մշակում քրդական ժողովրդական բանահյուսությունը: Իրենց գրական-գեղարվեստական ստեղծագործություններով, գիտական հոգվածներով քրդական գրականությունը և լեզվի զարգացման գործում նշանակալից աշխատանք են կատարել նաև Ռամի Բաքոն, Ռադոն Ջալիլը, Միրոյե Ասադը, Բախչոյի Իսկոն, Շասի Բրոն, Օրդի Ջալիլը, Միքայել Ռաշիդը, Տահրե Բրոն, Սհիյը և ուրիշներ:

Հուր են տեսել քրդերեն գրական-գեղարվեստական ժողովածուներ, ինչպես՝ «Գ'randbna Զոնո» («Առաջին ստեղծագործություններ» Երևան, 1932 թ.), «Գ'randbna dyda» («Երկրորդ ստեղծագործություններ», Երևան, 1934 թ.), «Գ'randbna cysia» («Երրորդ ստեղծագործություններ», Երևան, 1935 թ.), «Գ'франднє нвнск'аро кōрманнцa советнє» («Սովետական քուրդ գրողների ստեղծագործություններ», Երևան, 1944 թ.), «Нвнскаре кōрманнцa советнє» («Սովետական քուրդ գրողներ», Երևան, 1954 թ.) և առանձին գրողների ժողովածուներ:

Սովետական քրդական գրականությունը ստեղծման ու զարգացման տապարեկում մեծ գործ են կատարել հատկապես քուրդ

գրողներ Արար Շամիրովը, Հաջին Զնդին և Զատիկ Զալիլը: Արար Շամիրովը գրել է «Ալադչազի քրդերը», «Քուրդ հովիվ», «Քոչակի դարտուն» (սուտատան գրքացք) և այլն: Հ. Զնդին մշակել է քրդական ժողովրդական բանավոր ստեղծագործությունները՝ «Կոռ ու Քուլակի Սլիմանի Սլիվի» (քրդական ժողովրդական էպոս, Երևան, 1941 թ.), «Քյու Օզլի» էպոսի քրդական պատումները (Երևան, 1953 թ.), «Մամեկ ու Զինեկ» (Երևան, 1956 թ.) և այլն: Գրել է պատմվածքներ՝ «Զողան», «Ես իզուր չլսեցի քեզ», «Դաստաբերակ» (կերպարակիցներ), պոեմներ՝ «Դրմզըմ», «Մոր նվերը», «Փոքրիկ հովիվը» և մի շարք այլ գործեր: Նա գրել է նաև հեքիաթներ և բանաստեղծություններ: Դրանց մեջ հեղինակը վառ գուններով արտահայտել է սովետական մարդկանց պայքարը հին կենցաղի դեմ, պայքարը կոմունիզմի կառուցման համար:

Հումանիստական, հայրենասիրական, քաջարիություն և խաղաասիրական ոգով են գրված գրողների Արար Շամիրովի և Զատիկ Զալիլի ստեղծագործությունները: Արար Շամիրովը գրել է արձակ գրվածքներ և բանաստեղծություններ, Զատիկ Զալիլը՝ պոեմներ, բալլադներ, լիրիկական բանաստեղծություններ և այլ ժանրի գրվածքներ: Հատկապես արժեքավոր են նրա վերջին շրջանի գործերը՝ «Ալադչազ» (Երևան, 1954 թ.), «Քրդական սիրավեպեր» (Երևան, 1955 թ.) և այլն:

Այս գործերը մեծ մասամբ հրատարակվել են հալ բանաստեղծ Սողոմոն Տարոնցու թարգմանությամբ և խմբագրությամբ: Շնորհալի ստեղծագործություններ են ալվել Ահմադեկ Միրազին («Զամանեկ չուի»), Վ. Նազրըր («Նուրար»), Զ. Գինջոն («Դեպի կոտնտեսարան գլուղը»), Ղ. Մրադը («Բանաստեղծություններ»), Օ. Շառոն («Բանաստեղծություններ»), Նուրին («Բանաստեղծություններ»):

Քրդական գրականության և ընդհանրապես քրդական կուլտուրայի զարգացման ասպարեկում մեծ գործ են կատարել Նուրեկ Պոլատովան, Նալթիկ Զալալին, Հրաչյա Քոչարը, Նադո Մախմուդովը, Վ. Պետոյանը, Ս. Սիբաբանդովը, Հարություն Միլադյանը, Պ. Ոսկերչյանը և Սարմենը:

Մի շարք գեղարվեստական գործեր տալու և քրդական թարգմանչական գրականության ստեղծելու գործում աչքի ընկնող աշխատանք է կատարել հանգուցյալ Ռ. Դրամբյանը:

Վերջին շրջանում գրական ասպարեկ իջան նոր, շնորհալի քուրդ գրողներ՝ Ուսվի Բաքոն, Միքայիլի Ռաշիդը, Բախչոն Իս-

կոն, Տահրե Բրոն, Օրդլի Ջամբ, Կարլենն Արամբ, Սհիդե Իրոն և Ազիդե Իսկոն: Ուսովն Բաքոն իր «Սըհիդ» ստեղծագործութիւնն մեջ պատման կերպով արտահայտել է Իրանի քրդերի ծանր վիճակը, վաճառականների խտրաբաշխութիւնը և նրանց ծալր աստիճանի ստորաթիւնները քարոզ աշխատաւորութիւնն նկատմամբ:

Միքայելէ Ռաշիդի, Բախչոն Իսկոյի, Տահրե Բրոյի և մյուս երիտասարդ գրողների ստեղծագործութիւններում պատկերված են սովետական մարդկանց կերպարները, նրանց ձգտումներն ու խոհերը, մարդու հաղթանակը բնութիւնն նկատմամբ:

Քարդ գրողների ստեղծագործութիւնները լալս են տեսնում «Ռիա թապա» թերթում և քրդերին, հայերին ու սուսերին լեզուներով հրատարակվող ժողովածուներում:

Քրդերի կաշառալի բարձրացումը գրեւորվում է նաև նրանց աստղծական վիճակի արմատական բարեփոխման մեջ, որ կատարվի է սովետական շրջանում: Դա տեղի է ունեցել ինչպէս աշխատաւորութիւնն նրա թախան և բնակարանաւին պայմանները բարելաւելու, նախակա և պիտիւրում աստղջապահական հիմնարկների պանց ստեղծելու, բժշկական կադրեր պատրաստելու շնորհիւ:

Շրջանաւային հիվանդանոցները կապված են Երևանի և Բաքվի տկանաւոր բժիշկ-մասնագէտների հետ և պարբերաբար նրանցից ստանում են անհրաժեշտ կոնսուլտացիաներ: Քարդ ազգաբնակչութիւնը նախակա վաղուց արդեն սովորել է հիվանդութիւնների պեպքում աստղջապահական հիմնարկների օգնութիւնը դիմել, բացառիկ աստնձին մարդիկ, որոնք գեւես իրենց հուլը պնում են մոդական և աստատարակ սնտախապաշտական միջոցների վրա: Հաճախ դիմում են նաև սնդչիների և ժողովրդական դեղերի օգնութիւնը:

Նախասովետական շրջանում բոլորովին չկար արտահիւանդանոցային բաժում, իսկ հիմա այն իրագործվում է պոլիկլինիկաների, բժշկական կոնսուլտացիաների և ալլ միջոցներով: Ավելի լաւ հիմքերի վրա է դրվել մալրութիւն և մանկութիւն պաշտպանութիւնն պարծը, նրանք ժամանակին ստանում են մանկաբարձական-բժշկական օգնութիւն, որի շնորհիւ երեխաների մահացութիւնն դեպքերը, համեմատած անցյալի հետ, շնչին տոկոս են կազմում: Երեխաներին տուրջա կլանքում պանդան հիվանդութիւնների վտանցից հետո պահելու համար դոկութիւնն ունեն մանկական կոնսուլտացիոն կալաններ: Օրեցօր ավելանում է դեղատների պանցը պիտուում (Լաչին, Քլալրաջար, Ալապլադ, Բասարդեշար և ալլն): Վա-

րակիչ հիվանդութիւնների դեմ պայքարելու համար քրդական գլուղներում սխտեմատիկ կերպով կատարվում են նախազգուշական սրսկումներ: Սա արդեն սովորական երեւոյթ է դարձել գլուղներում:

Քրդաբնակ շրջանները տարեցտարի ստանում են բժշկական որակյալ նոր կազմեր: Գլուղներում հիմնադրվել է և իր զարգացման պրոցեսն է ապրում նաև ֆիզիկական կուլտուրան:

Այս միջոցառումների շնորհիվ քրդական գլուղներում վերացել են հետո՛ւ տարածված աչքացալը և վարակիչ այլ հիվանդութիւններ:

Կուլտուրայի բարձրացման շնորհիվ և երևույթների գիտական բացատրութեանը ծանոթանալով, քրդերի աշխարհայացքից վերանում են «բարի» և «չար» ուժերի մասին նրանց ունեցած անիմիստական պատկերացումները: Այս ամենի շնորհիվ, զգալի վերափոխումներ են կատարվել մեռել թաղելու սովորութիւնների մեջ: Գրեթէ վերացել է հոգեառ հրեշտակի՝ Ազրահիլի նկատմամբ եղած սարսափը: Վերացել են նաև մեռած աղամարդու դիակի վրա նախկինում կատարվող զոհարկութիւնները: Եթէ առաջ քուրդ եզգիները գերեզմանը փորում էին արեւելքից արեւմուտք, նկատի ունենալով արևի պաշտամունքը, իսկ մահմեդական քրդերը՝ հրսիսից հարա՛յ՝ Մեքքա-Մեզլինայի ուղղութեամբ, ներկայումս այնքան էլ չեն հետևում այլ տրադիցիային:

Հետզհետե հրաժարվում են նաև թաղմանը շնչխին, մոլլային հրավիրելուց, հետեաբար և կրոնական մի շարք արարողութիւններ կատարելուց: Թագումից հետո, ներկայումս էլ երեկոյան գերեզմանի վրա կրակ են վառում և «խեր» տալիս, միայն այն տարբերութեամբ, որ նախկինում խերի ժամանակ մեղք էր համարվում ոգելից խմիչքներ դործածելը, իսկ հիմա գործածում են՝ հաւաքյալի ոսկորներին հանդիստութիւն մաղթելով: Նշանավոր մարդկանց թաղելիս ճառեր են արտասանում՝ մեռածի զրական հատկութիւնների և գործունեութեան մասին:

Վերացել է մահացածի դիակը կամի կամ տախտակի վրա լողացնելու, երեք օր պղնձի վրա ճրագը վառ պահելու սովորութիւնը, բայց դեռևս շարունակվում է երեք օր երեկոները անընդհատ մեռելի տուն այցելելը, որից հետո վերջանում են թաղման արարողութիւնները:

Քրդերն իրենց հարեան հայերի, վրացիների, աբրեւջանցիների և սովետական մյուս ժողովուրդների հետ միասին տոնում են հոկ-

տեմբերյան Առցիալիտատական Մեծ սեռլուցիալի տարեգարձը, Մալիսի մեկը, Մարտի տեժը և սեռալուրլիկաներում սովետական կարգերի հաստատման տարեգարձերը, տոնում են նաև իրենց կոլտրնատետթյունների հիմնադրման տարեգարձը, ուշ աշնանը՝ «բերքի տոնը»։ Նման գեպերում սովորաբար նշում են կոլանտետթյան հաջողությունները, խրախուսում առաջադրներին, վեր հանում թերությունները և ադիներ նշում հետագա առաջընթացի համար։ Հանգիստավոր նիստերից հետո, սովորաբար, տեղի է տնենում համերգ, ցուցադրվում են կինոնկարներ և ալլն։ Հանգիստավոր նիստերը, ինչպես նաև գլուդի հասարակական ժողովները, տեղի են տնենում կոլանտետթյան ակամբներում։ Հանգիստավոր նիստերից հետո աշտերաները տալիս են ներկայացումներ և համերգներ։ Այդ օրերին երբեմն շրջանալին կենտրոններ և կենտրոնական գլուդեր են մեկնում երեսնի և Բաքվի գերատանները և գլուդի աշխատավորությունը սպասարկում իրենց գրական-գեղարվեստական ելույթներով։

Տոնակատարությունների հաճախ վերջանում են ընկերական խնջուկքների ձևով։ Տոն օրերին կարգի են բերվում բնակարանները՝ դորդարվում են դորգերով և պահվում մաքուր վիճակում։

Կոլանտետականները հադնում են տոնական գեհտաներ՝ տղամարդիկ նոր տարագով, իսկ կանանց մի մասը հին տարագով։ Ռեռլուցիոն տոնակատարությունները կողմակերպում են ոչ թե բնատնիքները սուանձին-սուանձին, ինչպես կատարում էին նախասովետական շրջանում՝ կրոնական տոնակատարությունների ժամանակ, ուլ կոլանտետթյան ողջ կոլեկտիվի հետ։

Հոկտեմբերյան սեռլուցիալի տոնը, Մալիսի մեկը, Մարտի տեժը և սեռալուրլիկաներում սովետական կարգեր հաստատվելու տարեգարձերի օրերը համաժողովրդական տոներ են։ Համաժողովրդական տոն է համարվում նաև հունվարի մեկը՝ Նոր տարին։

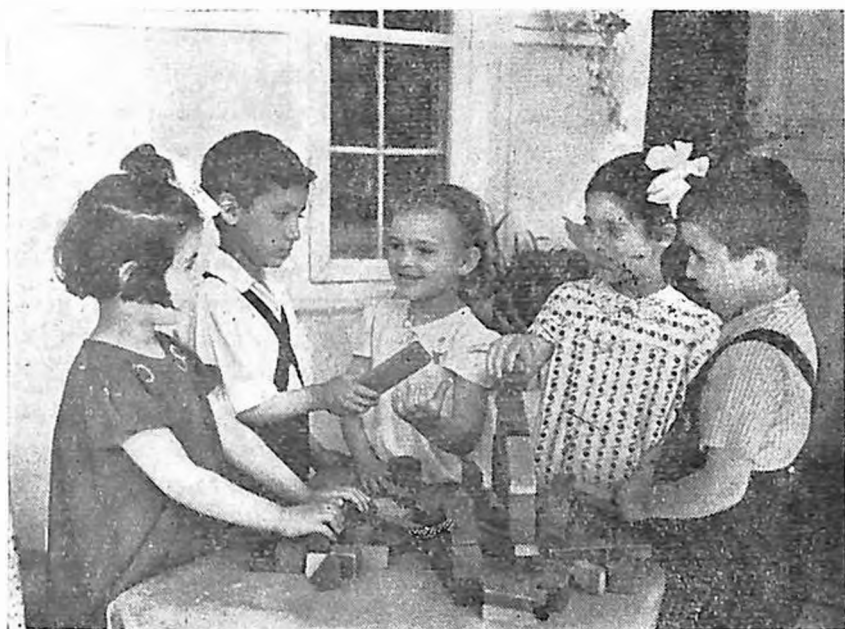
Հունվարի մեկի տոնակատարությունը նորություն է տնգրկովկասյան քրդերի կյանքում, որովհետե, ինչպես նշեցինք վերը, քրդական նոր տարին՝ հավրողը (հավրուղը) մահակական քրդերի և «Հալչտե ադարեն» (մարտի տեժը) քորդ կողինների մոտ սկսվում էր դարնանը, իրրե բնությունը դարթմնքի, մեռնող և հարություն տննող տատվածություն տոն։ Իսկ հունվարի մեկին Նոր տարվա տոնակատարությունը քրդերի մեջ մտել է հարեան ժողովուրդների, մեր նոր կյանքի, նոր կենցաղի ադգեցություն տակ։

Քրդական որոշ ընտանիքներում ժողովրդական հին տոներից պահպանվում են «Ռամազանը», «Նուրրան բալլամը» (մահմեդական քրդերի մոտ), «Ալլաւ Եղդի» և «Ալլաւ խդրնարի» կամ «Ալլաւ խդրալլադ» տոները (Եզդիների մոտ): Այս տոնակատարութիւնները քրդերի կուլտուրական մակարդակի բարձրացման հետեանքով որոշ փոփոխութիւններ են կրել: Այսպէս, նախկինում նախքան տոնակատարութիւնը թե՛ մեծերը և թե՛ փոքրերը ծոմ էին պահում (մահմեդականները՝ երեսուն օր, իսկ քուրդ Եզդիները՝ երեք օր): Այժմ հիմնականում վերջ է տրվել ծոմ պահելու սովորութիւնը: Ծոմ պահում են միայն կրոնամոլ հատուկները և կենտ ծերունիներ, պառով կանայք, այն էլ երբեմն կիսով չափ՝ 1—12 օր, բացի այդ, նման տոնակատարութիւնների ժամանակ նախկին կրոնական արարողութիւնները լրիվ չեն կատարվում: Դրանք վեր են ածվում ուրախատիւթ օրերի, ըստ որում սրանց կատարումը խրախճանքի լնուլթ է ստացել ոգիւից ըմպելիքի մուտք գործելու հետեանքով, մի բան, որ հնում խստիւ արգելվում էր:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՄԱՆՈՒԿ ՍԵՐՆԴԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

Մանուկ սերնդի, որպես մեր գալիքը կառուցողների, գաղափարակալությունը սովորական հասարակարգում՝ խիստ կարճուր նշանակություն ունի՝ առաջիկա Կոմունիստական պարտիան և՛ Սովետական կառավարությունը այլ զորքի վրա առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում:

Քուրդ մանուկները մանկապարտեզում

Նախադասական շրջանում քուրդ երեխաները գաղափարակալում էին հաճապեաական սովորությունների ու կենցաղի միջա-

վալրում, նրանց գատախարակության վրա աշադրութիւն չէր գործ-
վում, նրանք կրավորական կերպով ընկալում էին ալն տմենը,
վատ թե լավ, ինչ գոյութիւն ունէր ընտանիքում և հասարակական
կյանքում: Ներկայումս քաղդ մանուկ սերնդի գատախարակութեամբ և
կրթութեամբ զրազվում են զպրօցը, պիոներական, կոմերիտական
ու պարտիական կողմակերպութեանները՝ համագործակցած ընտա-
նիքի և գլուղական ողջ հասարակութեան հետ: Միաժամանակ սրանք,
հատկապես զպրօցը, աշակերտութեան միջոցով մեծ ազդեցութեան
են թողնում քրդական ընտանիքի կենցաղի ու սովորութեանների
վերափոխման վրա: Այսպիսով, զպրօցի գերը խիստ մեծ է ոչ
միայն քաղդ երեխաների, այլ ընտանիքի և գլուղական հասարա-
կութեան վերադաստիարակման տեսակետից:

Դպրոցի աշակերտների մեջ հետեցականորեն պատմատուում
է շիտակութեան, թերութեանների նկատմամբ քննադատական մո-
տեցում, սեփական արժանապատուութեան գիտակցում և միաժա-
մանակ հարգանք հասարակութեան մյուս անդամների՝ հատկապես
մեծահասակների ու կանանց նկատմամբ և մի շարք բարոյական
նման այլ հատկանիշներ, որոնք անհրաժեշտ են սովետական տգնիւ
քաղաքացի դառնալու համար:

Դպրոցը և ընտանիքը փոխադարձ սերտ կապ են պահպանում
միմյանց հետ, որն արտահայտվում է ծնողների հաճախակի ալցե-
լութեաններով զպրօց, ուսուցիչների հալնալիսի ալցելութեաննե-
րով ընտանիք: Իս նպատաւում է զպրօցական և ընտանեկան
գատախարակութեան մեջ կղած տարբերութեանների համահարթ-
մանը և միտանականացմանը, ալլապես մեկը կարող է ալամա
խանդարել մյուսին, հատկապես զպրօցի սկսածը խաթարվել ըն-
տանիքի կղմից, ինչպես երբեմն պատահում է, երբ թուլ է լի-
նում զպրօցի և ընտանիքի կապը:

Շահումլանի շրջանի Փոքր Նեջրու գլղի տաղիչ Ուսուրը
շարաթվա մեջ որոշ օրեր, ուշ երեկոյան, տաւնց աշակերտների
ընտանիքներին նախաղգտաւնելու, մտնում է նրանց բնակարան-
ները, հետաքրքրվելու, թե զասերը պատրաստելու համար ինչպե՞ս
է աշխատում ալլալ աշակերտը, ինչպիսի՞ պալմաններում՝ սեղանի,
թե՞ թոնրի կղքին նոտած, ինչպիսի՞ լուսավորութեան տակ, սեն-
լակում աղմուկ է, թե՞ լուտթեան, սենլակը տաք է, թե՞ ոչ, տանը
ընտանիքի անդամներից մեկն ու մեկը օգնում է արղլոք աշակեր-
տին: Ընկ. Ուսուրը միկնուլն ժամանակ զրուլց է ունենում ծնող-
ների հետ, նրանց երեխաների աւաշադիմութեան, վարքի մասին և

ալն մտախն, թե ծնողները ինչպես պետք է հետեին երեխաների տնային հանձնարարությունների կատարմանը և ալն:

Չնայած սովետական օրով երեխաների գաստիարակությունը տապարեզում մեծ տեղ է արվում դպրոցին, ուսուցչական կոլեկտիվին, ախտամեկնախնի, երեխաներին գաստիարակելու հիմնական պարտականությունը պալի մասը ընկնում է ծնողների և ընտանիքի ձեռնհաս մղու անդամների վրա:

Քուրդ ծնողներից ամենք, սկսելով օրեն մտանակելով հասարակական կյանքին, աշխատելով պետական և հասարակական կուլտուրայի հիմնարկ-ձեռնարկություններում և հանդես գալով որպես սովետական սկսիվ քաղաքացիներ, ուսկան, ընտանեկան կենցաղում որոշ պահանջականություն են ցուցաբերում: Ճիշտ է, հին կենցաղի մեջ էլ կան դրական կողմեր, ալնալի օգտակար սովորություններ, որոնք կարելի է փոխ առնել, ինչպես, օրինակ՝ հարգանքը դեպի ծնողները, կարիք կգամ դեպքում հարեաններին թե՛ տնտեսապես և թե՛ բարոյապես օգնելը, հյուրասիրությունը և ալն, բալց մեր կյանքն ու կենցաղը սկզբունքորեն տարբերվում է հնից:

Ընտանեկան գաստիարակությունը տապարեզում ծնողներին հաճախ օգնում են դպրոցի ուսուցիչները, որոնց միջամտությամբ հարթվում են ներընտանեկան որոշ վեճեր: Վերցնենք, օրինակ՝ երեխաների նկատմամբ խորթ մոր վատ վերաբերմունքի վերացումը, ընտանիքում երեխաներին ծեծելու գեմ պայքարելը, երեխաների մեջ գեպի աշխատանքը սերն ուժեղացնելը և ալն:

Նսիկինում երեխաների խնամքը թողնված էր ինքնահասի, իսկ նրա կարիքների նկատմամբ հոգատարությունը մեծ մասամբ հանձնված նսիսախնամությունը: Այժմ երեխաներին ժամանակին հաղցնում են, կերակրում և կուլտուրական կերպով կազմակերպում նրանց հանգիստը: Ներկայումս մանուկ սերնդի գաստիարակությունը տապարեզում նորություններից մեկն էլ ալն է, որ գաստիարակությունը դրված է ընտանիքի հսկատարության հիմունքների վրա, ընտանիքի երկես անդամների միջև խորությունը շղեկու հիման վրա:

Երեխան դպրոցում կսկսվում է մտավոր և ֆիզիկական գաստիարակությունը: Կով գաստիարակությունը պարագայում երեխան միշտ ձգտում է ամեն ինչով նմանվել ուսուցչին և հաճախ սովելի հետևում է նրան, քան ծնողներին: Բալց ընտանիքում միշտ չէ, որ հետևում են երեխաների գաստիարակությունը դրմին, վարք ու

քարքին: Կան ընտանիքներ, որտեղ նույնիսկ փչացնում են աչն, ինչ երևիտան ստացել է դպրոցում: Երեխայի դաստիարակության գործում բացասական հետևանք է տեսնում ընտանիքի հասուն անդամների ոչ միասնական վերաբերմունքը երեխաների նկատմամբ, որի հետևանքով, ինչպես իրենք են ասում, «հնր յակ ալիկի դրք-շինա» (ամեն մեկը մի կողմ է քաշում):

Ընդհանուր առմամբ, սակայն, քուրդ ընտանիքները դարձել են բավական կալտուրական և նրանք դպրոցի հետ միասին հաջողությամբ են իրագործում երեխաների դաստիարակության գործը: Միջպլանիններից է Բասարգեչարի շրջանի Կայաբաշ գյուղի բնակիչ Շաբանով Միրզոյի ընտանիքը: Շաբանովն ունի վեց երեխա, որոնցից հինգը սովորում են միջնակարգ դպրոցի տարբեր դասարաններում: Ապարանի շրջանի Ալադչազ գյուղի բնակիչներ Լեշոն և իր կինը՝ Ջալսեն, մեծացրել և դաստիարակել են երեք տղա, որոնք ստացել են բարձրագույն կրթություն և պատասխանատու աշխատանք են տանում պետական հիմնարկներում: Խզոյի Մհոյի ընտանիքում կան երեք տղա և երեք աղջիկ: Խզոն պարտիական է, սրա տղաներից մեկը աշխատում է իբրև ուսուցիչ, մյուսը քրդական «Ռյա թազա» թերթի պատասխանատու քարտուղարն է: Երկուսն էլ տենի բարձրագույն կրթություն, երրորդ տղան՝ Տիաալե Խուզոն սովորում է Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, իսկ Խուզոյի աղջիկները սովորում են Ալադչազի միջնակարգ դպրոցում: Ջնդիև Ալոյի ընտանիքը: Ինքը՝ Ջնդիև Ալոն և կինը՝ Սանամա Սմոն, առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ Դարսի մարզի Դոլլջա գյուղից գաղթել են Ալադչազ գյուղը: Նրանք ունենին յոթ տղա, որոնցից մեկը՝ Միշան Ջնդին, զոհվեց Հայրենական Մեծ պատերազմում, մնացած վեց տղաներից մեկը սովորում է Երևանի Անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտում, երկուսը առաջին կարգի շոֆերներ են, իսկ մյուս երեք տղաները սովորում են Ալադչազի միջնակարգ դպրոցում: Հայրը մահացել է, մոր՝ Սանամի ջանքերի շնորհիվ որդիների ստացել են օրինակելի դաստիարակություն, ձգտում են աշխատանքի և ուսման, ընկերացի ու մարդասեր են:

Քրդերը սովորում են հարեան ժողովուրդների երեխաների հետ միասին: Ապարանի, Թալինի, Բասարգեչարի, Էջմիածնի, Հոկոեմ-բերյանի շրջանների բազմաթիվ գյուղերում նրանք սովորում են հայերի ու ադրբեջանցիների, Լաչինի, Քյալբաջարի շրջաններում՝ ադրբեջանցիների, իսկ Վրաստանում (Թբիլիսի)՝ աուսների, հայերի և վրացիների հետ:

Տարբեր ժողովուրդների, այդ թվում քրդերի դպրոցական աշակերտները միմյանց հետ կապված են ընկերական, կղրալրական սերտ կապերով, նրանք միասին խաղում են, զմարճանում ու սովորում, հաճախում կինո և թատրոն: Այս ժողովուրդներն ունեն բազմաթիվ միասնական պարեր, երգեր և ուղի: Սրանց պարերից հալանի են «Լեզգիական», «Քոչարին», «Մեռմանին», «Փախուրին», «Սանդարին» և ուղի: Սոսերից՝ «Բուռ», «Երախ», «Հալիկ-մալիկ», «Երկար էջ», «Արդ», «Հավալա» և ուղի:

Սոսերը, պարն ու երգը քրդերի, ինչպես նաև անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների մեջ լալն տարածում ունեն: Այս երգերը, պարերը և խոսերը քրդերի համար շատ հարազատ են և կատարվում են հարսանյաց ուրախախմբան, խրախճանքների ժամանակ:

Սովետական շրջանի քրդերի կենցաղի մեջ են մտել կղրալրական մյուս ժողովուրդների երգն ու պարը, որոնք նույնպես նախատում են շաղկապման ամրապնդմանը նրանց միջև:

Բայց կան հատմնաց ծնողներ, որոնք իրենց երեխաներին դաստիարակում են հնի ոգով: Նման դաստիարակվածն ստացած երեխաները պիտանական, ընկերական կոչակախմբում իրենց հատմնացվածք խոսին աչքի են ընկնում: Կոչակախմբը անմիջապես աշտղրախմբն է դարձնում նրանց վրա և վերադաստիարակում:

Փարզ երեխաները բազմազան միջնցներով ընկերական, կղրալրական սերտ կապեր են հաստատում ուղրալրի երեխաների հետ: Սուտղիչների զեկախարախմբում կազմակերպվում են դղրոցականների էքսկարախմբեր Մոսկրա, Լենինղրաղ, Թրիլիաի, Երեվան, Բաղս և ուղ վալրեր: Էքսկարախմբների միջոցով նրանք ծանոխանում են միախենական արղլոնարերական վալրերին, քաղաղներին և զղաղերին, թանղարաններին, կալսարական օղախներին ու կենղանի կաղ հաստատում տեղերի դղրոցականների հետ:

Այս ամենը նախատում է երեխաների կոմունիստական դաստիարակախմբն մեծ դորմին:

Մանուկ սերնղին դորմնական կղանքի նախաղատարաստեղու տեաակախղ, կենական նղանախմբն ունի նրա աղխատանքալին դաստիարակախմբն: Քրդերի համար ուղ հատկաղես կարեղ է ուղ նկատաստմով, որ անղղղում տիրղղ դասակարղի կղղմիղ, որը ողղղնղղղ է մանմեղական կրանի աղխարհաղղղղղ, արհամարհական վերարերմոնը է դաստիարակղղղ աղխատանքի նկատ-

մամբ, աշխատանքը նրանց մոտ համարվել է ճշտույն հալվանա» (անատունի պործ), քարտզվել է սրի ուժով, սպարառությամբ, տրիշնրի հաշվին ապրելու պաղափարը, հետևելով ժամրդը մարդու նկատմամբ գալլ է» սկզբունքին: Չնայած սրան, իրենց քրքրտինքով ապրող խաշնարած և երկրագործ քրդերը միշտ էլ խորապես հարկել են աշխատանքը և աշխատավորին:

Մեր երկրում աշխատանքը որպես ապրուստի, կյանքի աղբյուր, դարձել է փառքի ու պատվի գործ: ՍՍՌՄ Կոնստիտուցիայում արձանագրված է. «Ուլ չի աշխատում, նա չի ուտում»: Ժողովրդական ալս ասացվածքը, որ տեղ է դրել մեր պետական բարձրագույն օրենսգրքում, լրիվ կերպով արտահայտում է մեր հասարակարգի վերաբերմունքը աշխատանքի նկատմամբ:

Այժմ քրդական սովետական դեռտում չաշխատողին կամ աշխատանքից խուսափողին, որոնք շատ քիչ են, պարտավանքի են ենթարկում, ալք երևույթի որակելով դանդաղան նախատական մակդերնետի՝ «առարա» կամ «սովարա», «բեճարա», «լոգր», «սիմուլլահա», «բիխամ», «բեդու» և ալլն:

Քրդական ընտանիքում երեխաներին սովորեցնում են աշխատել դեռ մանուկ հասակից, իհարկե, իրենց ուժերի չափով: Երեխուլի աշխատանքն անմիջապես առնչվում է իր առօրյա կյանքի և բնտանեկան ապրելակերպի հետ:

«Ինքս հաճույքով տեսնում եմ,—ասում է Արթիկի շրշանի Քարվանսարս պուդի բնակչուհի Բաշեա Չաշան,— թե ինչպես շարժվում են իմ սրբու պոքրիկ մատները, նա կոճկում է կոճակները, կոշիկները սրբում և հագնում, գլխտրին ու մյուս հագուստները խողանակով մաքրում, դասադրքերը կարդի բերում դրադարակներում: Նա աշխատում է դպրոցական փորձադաշտում, ջուր բերում տունը մոտակա ծորակից, ձմտանը փոքրիկ թիակով դտան ձյունը մաքրում և կատարում ալլ աշխատանքները»:

Աղտտ ժամերին և արձակուրդներին երեխաները մասնակցում են նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներին՝ ոչխարի կթին, հնձվորների համար ուտելիք տանելուն, գառների արածեցնելուն, փոցի տնելուն և ալլ աշխատանքների: Աշխատանքից խուսափող երեխաների նկատմամբ ծնողները ոչ թե առաջվա նման դիմում են մարմնական պատիժների կիրառման, ալլ խրատելու, համոզելու մեթոդին:

Ընդհանուր առմամբ ժամանակակից քրդական ընտանիքում

մանուկ սերունդը դաստիարակվում է զժվարությանները հաղթահարելու, ծախսվելունը ստեղծող ոգով:

Քրդական գլուզերում, սակալն, գեռես գտնվում են ալնալիսի ընտանիքներ, որտեղ երեխաներին աշխատանքի չեն վարժեցնում՝ «աղիլ» պահելու միտումով: Կան նաև ալնալիսի ընտանիքներ, որոնք չգլխուն, թե ինչպես իրենց երեխաներին սովորեցնեն աշխատել, ինչից սկսել և ինչով վերջացնել: Որոշ ընտանիքներում մեծ եղբայրն օգտվելով ալադության հին կարգից, որի մնացուկներն այսօր էլ կարելի է տեսնել գյուղում, իր կնոջ հետ միասին երբեմն շահագործում է վոքը, համեստ եղբորը կամ որը երեխալին, նրանց նուշիսկ գրկելով դպրոցից, որի դեմ, սակալն, պաշտարում են թե՛ գլուզական հասարակութունը և թե՛ տեղական կազմակերպություններն ու վարչական մարմինները:

Ալնալիսով, ընտանիքը և դպրոցը, հասարակական կազմակերպություններն ու վարչական մարմինները իրագործում են մանուկ սերնդի դաստիարակութունը քրդական սովետական գլուղում, երեխաների մեջ պատվաստելով աշխատասիրութուն, կոմունիստական բարոյականութուն, հայրենասիրութուն և ինտերնացիոնալիզմ:

Սա միաժամանակ վկայում է այն մասին, որ քրդական սովետական ընտանիքը իր նեղ շահերով ապրող միավոր չէ, ինչպիսին էր նա անցյալում: Նա սերտ կապերի մեջ է դպրոցի, հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների, ամբողջ հասարակության հետ:

ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՆՈՐ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱԶՄԸ

Անդրկողովասում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո քրդական գյուղը հիմնական վերակառուցման պրոցես ապրեց, որի հետևանքով ընտանիքը թե՛ կազմի և թե՛ ընտանեկան հարաբերությունների տեսակետից արմատական փոփոխություն ենթարկվեց:

Դեռևս Սովետական իշխանություն առաջին տարիներին Անդրկողիասի քրդական գյուղերում սկսվում է մեծ ընտանիքների տրոհումը, որոնք հիմնականում կուլակային ընտանիքներ էին: Այս կրեուլթը սկսեց ավելի ուժեղանալ 1930-ական թվականներին, երբ նրանց նկատմամբ կիրառվեց հատուկ հարկային քաղաքականություն:

Գերդաստանի արտհամը նպաստեց նաև կալուստայի զարգացումը քրդական գյուղում: Հետագայում, գյուղացիությունը կուլոնատիստ թյունների մեջ ընդգրկվելուց հետո, աշխատավորական մեծ ընտանիքների տրոհումը այլ բնույթ է ընդունում:

Այդ շրջանում տնամերձ հողամասի ղերը դեռևս մեծ էր քրդական ընտանիքի համար, որի հետևանքով էլ շատ թե քիչ մեծ ընտանիքները բաժանվում, մանրատվում էին՝ տնամերձ հողամասեր ստանալու ակնկալությամբ:

Այս պայմաններում բաժանքը անմիջապես հետևում էր հարսանիքին, կանխորոշվում էր դեռևս հարսանիքի նախապատրաստություն շրջանում: Միաժամանակ նախապատրաստվում էր տպագա ամուսնական ամուլի բնակարանն իր կահավորումով և նորահարսին ողորակի տանում էին նոր բնակարան: Սրա հետե-

ժամերով 1930-ական թվականներից հիմնականում առաջանում են փոքր բնատնիքներ:

Մեծ բնատնիքների վերացման հետևանքով, վերանում են նաև տպագրականներին տնավին տնտեսութվան մեջ շահագործելու հրեալ-լիի մնացուկները, որը հատկապես լալն կիրառում տներ կուլակա-լին բնատնիքներում:

Փոքր բնատնիքը, նոր արտադրահարաբերութվանների պալ-մաններում, ինքն է մշակում իր տնամերձ հողամասը և կատարում առնային տնտեսութվան մշուս աշխատանքները:

Ընտանիքների մանրատմանը՝ գլուցի կուլիկալիացման սկզբ-նական շրջանում, նպաստել են նաև նոր սերնդի ներկայացու-ցիչները, որոնք լմբունիով կուլանտեսութվանների առաջնութվու-նները, հակառակ մալխտի և բարապետի կամքի, իրենց կա-նանց և հրեխաների հետ բաժանվում էին հալրական տնից և մրա-նում կուլիկալի տնտեսութվանների մեջ, կազմելով առանձին ըն-տանիք: Այս հրեալվթր փոքրացնում էր հալրական բնատնիքը, իսկ բաժանալուներն էլ գարձալ փոքր բնատնիք էին գտնում: Այս բոլորի հետ միաժամանակ լինում էին նաև կեղծ բաժանքներ, որոնք բխում էին տարրեր գրգապատճաններից, սակայն, հիմնա-կանում արդյունք էին մասնավոր սեփականատիրական տնեղենց-ների:

Ներկայումս քրդական կուլանտեսութվան գլուցում գոլութվուն տնեն հետևյալ կազմի բնատնիքները:

Առաջին — «Բուլֆալթի նաֆարիլու» (բազմանգամ բնատնիք), որակի միասին տպրում են մի քանի կղրալրներ՝ իրենց կանան-ցով, հրեխաներով, պապերով և տատերով: Եթե որանց հրեխա-ները շատ են լինում և բնատնիքի անգամները ցանկանում են տվիլի կուլաուերական տպրել, բաժանվում են և կազմում առանձին բնատնիքներ: Որոշ բազմանգամ բնատնիքները գարձալ հին ու-վորութվամբ հրկար ժամանակ չեն բաժանվում, որպեսզի չեն պա-հեն իրենց պապենական օջախը: Այսպես, Լաչինի շրջանի Մինքենց, Ապարանի շրջանի Բրպի Փամբ, Թալինի շրջանի Հակո և բազմա-թիվ այլ գլուցիլի բնատնիքների 10—15 տակտը ալրալիսի բնա-տնիքներ են, որակի միասին տպրում են կղրալրներ՝ իրենց կա-նանցով և հրեխաներով: Նման բնատնիքի անգամների թիվը լի-պես 15—18 հոգուց չի անցնում, ալնուամենայնիվ, գրանք տն-վանվում են «մալա մաղն»:

Բաժանվող եղբայրները, ըստ հին սովորության, անշարժ չալքի հիմնական մասը թողնում են ավագ եղբոր ընտանիքին, որը մնում է հին տան հարկի տակ:

Երկրորդ — «Մալե գգիհիժըն հալ» (խմբավորված ընտանիքներ): Այսպիսի ընտանիքների թիվը շատ քիչ է: Սրանք խմբավորվում են արենակցական-աղգակցական կապերի հիման վրա՝ նկատի ունենալով հետևյալ հանգամանքները. ա) փոխօգնություն

Ապարանի շրջանի Բրդի Փամր գյուղի կոլտնտեսական
Սևուրե Իրոյի ընտանիքը

կարգը. բ) արտ. գավաղներ չունեցող գաղտնիկ ծնողների միացումը իրենց փեսաների, ալրիացած աղջիկների, եղբայր կամ որդիները կորցրած ընտանիքների հետ: Այսպիսի ընտանիքները սովետական պայմաններում մի տեսակ կոլեկտիվիստական բնույթ ունեն, սրանց անգամներն աշխատում են փոխադարձաբար օգնել միմյանց, օգնել ձերերին:

Երրորդ — «Բուլֆաթե փրոզտու» (բաղմաղավակ ընտանիք): Այսպիսի ընտանիքի հիմնական կորիզը կազմում են ծնողներն իրենց գավաղներով: Նման ընտանիքներում կարող են ապրել

տառն ու պապը, ալլիաքաճ հորաքուլըը և ալլն: Քաղմաղաժակ է կոչվում մոտավորապես 6—12 երեխա ունենալու դեպքում:

Չորրորդ — «Քալֆաթե ճուկ» (փոքր ընտանիք): Այս տիպի ընտանիքը բաղկացած է լինում ծնողներից և փոքրաթիվ երեխաներից, երբեմն էլ նաև պապից ու տատից կամ սրանցից մեկից:

Կարևոր է հատկապես ընտանիքի գեկավարութան գործում կատարված փոփոխությունը: Քալֆաթե սովետական ընտանիքը իր անդամների համաձայնությամբ, սովորաբար գեկավարում է համեմատաբար ամենաընդունակ ու բանիմաց անդամը: Ընդհանուր առմամբ տան գլխավորը համարվում է տղամարդը: Քալց շատ գեպքերում սա ձևական բնով է անհնում, որովհետև կան բազմաթիվ ընտանիքներ, որտեղ գեկավարելու տաղարեզում քրդուհին ավելի մեծ դեր է խաղում, քան տղամարդը:

Գլուպական սովետները, կոլանտևությունների վարչությունները այս տիպի ընտանիքներում որպես գեկավար անձի ճանաչում են այն տղամարդան կամ կնոջը, որին ընտանիքը համարում է իր գլխավորը: Եթե ընտանիքի մայրսուն կամ հայրը ողջ է, նա է համարվում տան գլխավորը, իսկ բացակայելու դեպքում նրան փոխարինում է մեծ որդին կամ ալլին:

Իսպառ վերացել է հոր մահից հետո տան գեկավարությունը արևնակից պսամմին անցնելու սովորությունը: «Մե ժը պսամմ չեթրա» (մայրը պսամմից լավ է), հաճախ կրկնում են ընտանիքի անդամները: Այդ նշանակում է, որ հոր մահից հետո տան գլխավոր անձը պետք է համարվի ոչ թե պսամմներից կամ բարեկրամներից մեկը, ինչպես լինում էր առաջ, այլ մայրը կամ տանը գեկավարելու բնդունակությունն էր անկող տատը:

Այս ամենով հանդերձ, սովետական պայմաններում, քրդական ընտանիքում գործերը անորինում են հայրն ու մայրը, հաշվի առնելով չափահաս դասակների կարծիքը: Վերջին տարիների բնթացքում մեր տսւմնասիրությունները քրդաբնակ շրջաններում ցուլց են ավել, որ տանը գեկավարող երիտասարդների թիվը գնալով շատանում է: Այսպիսով հիմնականում վերջ է արվել տանը գեկավարելու մարխտևություն հին ձևին:

Գլուպական ընտանիքի ալն անդամները, որոնք ժամանակավոր աշխատանքի են գնում քաղաքները, սերա կապ են պահպանում ընտանիքների հետ, ձմռանը տալրում և աշխատում են քաղաքներում (Երևան, Բաքու, Թբիլիսի, Լենինական, Ստեփանակերտ, Կիրովաբադ և ալլն) և իրենց վատատկի մի մասը ուղար-

կում ընտանիքներին: Իրենք էլ, արձակուրդ ստանալով, հաճախ գնում են գլուզ՝ հանգստանալու: Ամռան ամիսներին սրանց քաղաքից դուրս գնալը կոչվում է «չոլինա դաչն» (ամառանոց գնալ): Սրանցից շատերը ամառն ամիսներին աշխատում են կոլանտեսություններում: Ընտանիքի արժանան տեսակետից որոշ նշանակություն ունի նաև ընտանիքի անդամների՝ քաղաքներում աշխատելը. քանի որ դրանցից շատերն ընկալում են քաղաքացիների վարքն ու բարքերը, ընտելանում են քաղաքի կյանքին և իրենց ընտանիքով մշտական բնակություն են հաստատում քաղաքներում:

Ազգագրագետ Դ. Վարդումյանը սովետական հալ ընտանիքի մասին խոսելիս, իրավացիորեն գրում է. «Մասնավոր սեփականություն վերացման հիման վրա էլ զլուդացու ընտանիքը դադարել է հասարակության հիմնական տնտեսական միավոր լինելուց. սրբախին նա հանդիսանում էր նախառուվեստական ժամանակաշրջանում»¹: Այս բնորոշումը ընդհանուր առմամբ վերաբերում է նաև քրդական սովետական ընտանիքին:

Այսպիսով, սովետական ժամանակաշրջանում քրդական զլուդումն ուր, սոցիալիստական արտադրահարաբերությունների տառապման, ինչպես նաև քրդերի կոլտուրական մակարդակի բարձրացման հետևանքով փոխվեց նաև քրդական ընտանիքի կազմը: Ընդմիջում վերացավ նահապետական մեծ ընտանիքը, առաջ եկավ քրդական ուր բնտանիքն իր տարրերակներով՝ «քուլֆաթեն նաֆարիթո», «մալն դզհիմն հալ», «մալա փըոզառո», և «քուլֆաթեն հուկ»:

Ընտանիքի կազմում տեղի ունեցած այս փոփոխություններին հետևանքով ստեղծվեցին ընտանեկան ուր հարաբերություններ:

Բ. ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՓՈԽՆԱԼԱՅԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սովետական օրով ընտանեկան հարաբերություններում ամենազլխավոր երևույթներից մեկը քրդուհու իրավահավասարությունն է տղամարդու հետ: Հասկապես սովետական օրենսդրությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ քրդական ընտանիքի, նրա անդամների փոխադարձ հարաբերությունների վերափոխման վրա: Սովետական օրենքներով վերացվեցին նահապետական սովորությունների իրավունքի մի շարք չափանիշների մնացուկները, ընտանեկան բազմաթիվ վնասակար սովորություններ, այդ թվում՝ կնոջ գլխադիր.

¹ Դ. Վարդումյան, Լուսեցիների ուր կենցաղը, Երևան, 1956, էջ 80:

բազմակնությունը, հակառակ կնոջ ցանկությունն նրան չսիրած տղամարդու հետ ամուսնացնելը, կնոջ ծեծը, անչափահաս աղջկան ամուսնացնելը, ընկրտար, կնոջ ատեանդումը, տիրապետող էն-դոգամիան և այլն:

Այժմ կնոջ և տղամարդու ամուսնական կապերը հիմնված են միմյանց օգնելու, հարգելու և մոխտաբարձ սիրո վրա: Քրդու-հին փշրեց նահապետական կանցաղի շղթաները, նա դուրս է եկել հասարակական-քաղաքական կյանքի ասպարեղ և դարձել է ինք-նորոշյա, շատ հաճախ չի ենթարկվում դեռևս որոշ ընտանիքնե-րում դրսևորվող տղամարդու բռնակալությանը: Նա ակտիվորեն մասնակցում է հասարակական կյանքին: Ապարանի շրջանի Ալա-դչաղ գյուղից քրդուհի Նիգարա Ղադրը, հակառակ ընտանիքի որոշ անդամների ցանկությունն, որոնք ուզում էին նրան փոքր տարի-քում ամուսնացնել, կրթություն ստացավ և դարձավ ուսուցչուհի: Նման բազմակիվ օրինակներ կարելի է բերել:

Հասարական կյանքին մասնակցելու շնորհիվ, հետզհետե վե-րանում է քրդահի հարսի չխոսկանությունը: Նկատելի է, որ կոյ-տրնտեսային աշխատանքների ժամանակ քրդուհին ավելի ազաա է զգում իրեն, քան թե տնային պայմաններում, բայց առաջինի ազդեցությամբ ընտանիքում նախապես քրդուհին աստիճանաբար սկսում է իրեն անկաշկանդ պահել ոչ միայն ոչ-ազգակիցների, այլև արևնակից-ազգակից տարեց տղամարդկանց հետ: Եթե առաջ ըն-տանիքում բերանը չծածկող կնոջը նախատում էին Շարիաա բա-ռով, այժմ նույն բառը զործ են ածում այն կանանց նկատմամբ, որոնք փորձում են բերանը ծածկել սկեսրալրի, սկեսուրի, տեղբերի և այլոց ներկալությունը:

Այսպիսով, բացի սովետական օրենքների ազդեցությունից, համատեղ աշխատանքը նպաստավոր պայմաններ է ստեղծել սո-վորությունն իրավունքի չափանիշների մնացուկներն ընտանեկան կենցաղից վերացնելու համար:

Քրդահու նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվել է նաև երե-խաների դաստիարակության գործում: Եթե նախկինում երեխաներին դաստիարակելու նախապատվությունը տրվում էր տղամարդու կամ տան մալխոսին, այժմ ընդհակառակը, կինը երեխաների դաս-տիարակելու ասպարեղում նույն իրավունքներն ունի, ինչ որ տղա-մարդը կամ տան գլխավոր անձը:

Ընտանեկան այս իրավունքները, իհարկե, ձևակերպված չեն օրենսդրությամբ, ամուսամենայնիվ, սովետական ընտանեկան պալ-

մանձնակրում ստեղծված նոր հարարերությունների և ընտանիքի անդամների նոր մտային շնորհիվ այդ բանը արմատապես մարմնավորվել է նրանց մեջ: Բացի այդ, կնոջ նկատմամբ Կոմունիստական պարտիայի և Սովետական կառավարության նկատման, բարոյական օգնությունն ու հոգատարությունը չափազանց բարձրացրեց քրդահու պատիվն ու հարգանքը ընտանիքում և շրջապատում:

Այսպիսով, կնոջ նկատմամբ լոկ սովետական օրով կատարվեց Կ. Էնգելսի կանխատեսումը:

«Կնոջ ազատագրումը,—ասում է Էնգելսը,—աչն ժամանակ միայն հնարավոր կդառնա, երբ նա կկարողանա լայն հասարակական մասշտաբով մասնակցություն ունենալ արտադրության մեջ, իսկ տնային աշխատանքը նրան կզրադեցնի միայն աննշան չափով»¹:

Անդրկովկասյան քրդական ընտանիքի անդամների միջև եղած հարարերությունները խորսխված են փոխադարձ օգնություն և սիրո վրա: Ընտանիքի անդամներն ամեն մի քաղաքական աշխատում են թե՛ նկատառելի և թե՛ բարոյապես օգնել միմյանց՝ ազամարդը՝ կնոջը, ծնողները՝ երեխաներին, եղբայրները՝ քույրերին և հակառակը:

Ընտանիքում կնոջ դերի ու հարգանքի մասին է խոսում աչն հանգամանքը, որ նախկինում բազմազավակ կնոջ նկատմամբ դորժածվող վիրավորական «խոլա ճեժկա» (ձագերի տեր) արտահայտությունը հիմնականում վերացել է, դրա փոխարեն աչժամ նման կնոջն անվանում են «ժընա դոչալի» (կարող կին), «ժընա ագիա» (հերոս կին), «ժընա դոր» (զորեկ կին) և այլն:

Քրդահու ինքնուրույնությունը դրսևորող որոշ տարրեր էլ դալիս են խոր անցյալից: Քրդոհին, ինչպես անցյալում, ներկայումս էլ ամուսնությունից հետո գրվում է ոչ թե ամուսնու, այլ հորեանական ազգանունով:

Սակայն, թեև ընտանիքում հիմնականում վերացել է կանանց չխոսկանությունը, նորահարսերը ավագ սերնդի ներկայացուցիչների ներկայությամբ, իբրև հարգանքի նշան, դեռևս շարունակում են պահպանել այդ սովորությունը: Բայց դա անցյալի նման երկարատև չի լինում, նորահարսը հարսանիքից մի քանի ամիս հետո

¹ Կ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1948, էջ 214:

ստալինաւորար սկսեւ՝ է խոսել ընտանիքի տալոյ անդամների՝ սկեսրալրի, սկեսրոջ և տեգրերի հետ:

Հակառակ նախառեղլուցիոն շրջանի քրդական ընտանեկան սովորութեան իրավունքի, նորալիսան ընտանիքում ազատ կերպով տալիս է կնոջ ու երեխաների անունը, իսկ նորահարար ընտանիքի անդամների և գրաի մարդկանց ներկալութլամբ տալիս է ամուսնու անունը: Ամուսիններն իրենց կանանց հետ, ընտանիքի անդամների ներկալութլամբ, ասանց քաշլիլա. խոսում են, գրուցում, մտքեր փոխանակում, ընտանեկան խնդիրներ լուծում, իրենց երեխաների հետ գրադլամ, գրկում ու փալթալում նրանց, և ալս բոլորը, որ հին ընտանիքում բացառլամ էր, ալթմ արդեն կենցաղ է գարծեր:

Ընտանեկան հարարերութլունների մեջ գրեթե փերացի է նաև տալալթլան կարդր, որը սարկացուցլիչ մի երեալթ էր ընտանիքի կրտսեր անդամների, մանալանդ հարսների համար: Չնալամ գրան, ալթմ էլ ընտանիքի տալոյ անդամների, ծնողների նկատմամբ կա պատշաճ հարգանք, որը գնալով խորանում է: Ի նշան հարգանքի, հաշկիլս, նստելիս, տշխատելիս և ալլ պարադաներում նախապառլալթլանը տրլում է ընտանիքի մեծահասակ անդամներին, ծնողներին: Հաշկլա. ժամանակ ընտանիքի անդամների, ասանց սեւերի խարութլան, հալաքլիլը միենալն սեղանի շտրքը, հեարդհետև յալն տարածում է ստանում:

Ընտանեկան հարարերութլունները պարզարանկա տեսակիտից որոշ նշանալութլան տնի ժառանգութլան հարցը: Ալթմ քրդական ընտանիքում փոլիլ են նաև ժառանգութլան նորմաները: Նախառեղլուցիոն շրջանում գոլութլան անկոյ պետական օրենքի համաձալն, կինը ամուսնու մահլանից հետո իրալունք տներ ժառանգելա անշարժ գուլքի մեկ լութերորդ և շարժականի մեկ քառորդ մասը: Սակալն քրդերը նուլնիսկ ալլ օրենքը չէին կիրառում, նրանք դեկալարիլով սովորութեան իրալունքով, ամուսնու մահլանից հետո ընտանիքի տնկցլամքից ոչինչ չէին տալիս կնոջը: «Ժլն չրլա, տակի միբաթե բալինա (կինն ի՞նչ է, որ ժառանգորդ գանա), ասում էին նրանք:

Սակալն մեր երկրում, որտեղ ոչնչացլամ է մասնալոր սեփականութլանը, ժառանգութլան՝ սովետական պետական իրալունքը օժանգակում է ընտանիքի անդամների անձնական սեփականութլան պահպանմանը, ընտանիքի ամրապնդմանը:

Սովետական օրենքով, որոշակի պայմաններում, կինը նույն իրավունքներով կարող է ժառանգորդ հանգիստնալ, ինչպես տղամարդը: Կնոջ նկատմամբ պետական նման հոգատարություն շնորհիվ, քրդական ընտանիքում ավելի է բարձրանում կնոջ պատիվն ու հարգանքը: Այս հանգամանքը մեծ նշանակություն ունի ընտանիքում ավելի լավ հարաբերություններ ստեղծելու տեսակետից:

Այժմ քրդական ընտանիքում ծնողների և դավանների, ամուսինների ժառանգության իրավունքները մոտավորապես հավասարապես զավանդակ են: Ինչպես զավանդակ՝ ծնողները, նույնպես էլ կինը ամուսնու մահից հետո իրավունք ունեն ժառանգելու նրանց ունեցվածքը: Այս մասին կա ձևակերպված կես սովետական դատական օրենսդրում: Սա ցույց է տալիս ընտանիքում կնոջը լիակատար իրավունքներ տալու հանգամանքը:

Այն անձը, որի ունեցվածքը իր մահից հետո անցնում է մի ուրիշ անձի, դա լինի իր զավակը, թե՛ արևնակիցը, միևնույն է, քրդերին կոչվում է «խոջմիրաթ», իսկ նա, որին անցնում է ժառանգությունը՝ «միրաթխոր»: Մահացածի ամբողջ ունեցվածքը կոչվում է «միրաթ»:

Այս բառերը հին ծագում ունեն, հավանորեն առաջ են եկել նախնադարյան տոհմային հասարակության շրջանում, երբ տոհմի անդամներից մեկը մահանում էր, տոհմային իրավունքի համաձայն, նրա ունեցվածքը ժառանգում էին վերջինիս ազգականները՝ որդիները, հորեղբայրները և այլն:

Այժմ «միրաթը» հավասար չափով կնոջը ևս տրվելու շնորհիվ, առաջացել է հետևյալ դարձվածքը՝ «ժընա խոջմիրաթ» (ժառանգորդ կին): Այս դարձվածքը քուրդ ծերունիների ականջին խորթ է հնչում, նրանցից ոմանք երբեմն մրմնջում են՝ «շըխուլի դեյալա» (աշխարհի բանն է): Ժառանգորդը անձնական սեփականություն, աշխատանքային եկամուտների, խնայողությունների և սպառման բոլոր առարկաների նկատմամբ ունի ժառանգելու իրավունք: Այսպես, մահացածի որդին կամ արևնակիցը, աղջիկը կամ կինը սովետական օրենքների հիման վրա ժառանգում է հանգուցյալի կենդանության ժամանակ վստահված, բայց դեռևս չստացած աշխօրերի վարձատրությունը:

Ընտանիքում, ծնողների մահից հետո, ժառանգներ հանդիսանում են այն երեխաները, որոնք սերվել են գրանցված ամուսնության մեջ գտնվող ծնողներից: Այստեղ որոշ դեպքեր են խաղում նաև սովորութիան իրավունքի մնացուկները, որովհետև լինում

են չգրանցված ամուսիններ, որոնց մահից հետո ժառանգութունն անցնում է գալականներին կամ պամամներին՝ սովորաթական իրավունքով:

Այս դեպքում ես, սովխական օրենքների ազդեցությամբ, ընտանիքում քրդահուն իրավանք է վերադառնում ժառանգելու ամուսնու տնեցիվածքը: Միտթիս կտակման ձևը նախկինում շատ թույլ է եղել քրդերի մեջ, որը պետք է բացատրել քրդերի մեջ գոյություն ունեցած գերդաստանական, բարսկան հարաբերություններով:

Քրդական ընտանեկան արադիցիաների համաձայն, իբրև մնացուկ, որոշ ընտանիքներում այժմ էլ ընտանիքի սեփականությունը կազմող տնեցիվածքի մեջ չեն մտնում հարսի հոր անից բերած «ջրհեզը», «շարթի» և նվերները, արդ բոլորը կազմում են հարսի անձնական սեփականությունը, անձեռնմխելի ևն համարվում, ժառանգման ենթակա չեն:

Այս սովորությունը, իբրև հնի մնացուկ, այժմ էլ գոյություն ունի Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քրդերի մեջ:

Ընտանեկան բաժանիքներ— ներկայումս ընտանեկան բաժանիքները մեծ մասամբ ստաջ են գալիս ընտանիքի անդամների կուտարական մակարդակի բաժնույթման հետևանքով: Բաժանիքը որոշ դեպքերում հետևանք է լինում նաև հարսների զժառթյունների՝ միմյանց և սկսած հետ: Բաժանիքով հորենական անից, եղբայրներն իրենց ընտանիքներում՝ կնոջով ու երեխաներով, ապրում են ատենձին բնակարաններում՝ իրենց հնարավորություններին համապատասխան և, ցանկացած ձևով կահավորելով տնը, կազմակերպում են իրենց ներընտանեկան կյանքը: Մինչև անգամ եղբայրները զժառթյուններ են համաձայնվում միմյանց հետ երկար ժամանակ ապրել մի հարկի տակ:

Եթե նախկինում բաժանիքները կատարվում էին ցեղապետների, բարապետների միջոցով, այժմ, ընդհանրապես, բաժանիքը կատարվում է տառնց նրանց, տառնց արևնակից պամամներին և պաշտանյունների միջամտությամբ, տառնց կոթիների, փոխադարձ բարեկաման պաշտաններում:

Ներկայումս բաժանիքը հաճախ ձևակերպվում է «բաժանադրերով», որը բուլբուլին հոր երևույթ է քրդերի կյանքում, աչն հաստատվում է տեղական իշխանությունների կողմից: Սակայն տեղի են ունենում նաև աչնալիսի բաժանիքներ, որոնք չեն վավերացվում պետական համապատասխան օրգանների կողմից, այլ կատարվում

են սովորութեան իրավունքի կանոններով փոխադարձ համաձայնութեան և համատարմութեան հիման վրա:

Քրդական սովետական ընտանիքում ալիմ էլ գոյություն ունին հին կենցաղի մնացուկներ, որոնք որոշ վեր են խաղում ընտանեկան հարաբերություններում: Այդ մնացուկներն ընտանիքում բախումներ ևն առաջ բերում հին և նոր սերնդի ներկայացուցիչների միջև:

Ունենք կարծում են, թե ընտանիքում ծաղած ալլ վիճերն տանախորժութեանները ընտանիքի որոշ անդամների գլխատ բնավորությունն հետևանք են: 'Իս սխալ է: Ընտանեկան ալլ վիճերն տանախորժութեանները ոչ ալլ ինչ են, եթե ոչ հին տ նոր բարքերի, ախպրիցիաների բախման արդատիք: Հին և նորի պալքարում վազուց արդեն հարն պլան ևն մզվել հնի մնացուկները, միշտ ստեղծվում է նորը՝ ձևով ազգային, բովանդակությամբ սոցիալիստական կենցաղը, որը քրդական սովետական ընտանիքում նոր որակ է կազմում:

Ընտանիքում հետաքրքիր ևն ամուսինների, ծնողների, երեխաների, պապերի, տատերի, նրանց որդիների և թոռների, եղբայրների և հարսների փոխադարձ հարաբերությունները: Ամուսինների հարաբերությունները, ինչպես ասվեց, հիմնված են նրանց փոխադարձ սիրտ և օգնություն վրա: Ներկայումս համարյա վերջ է արվել կնոջ առևանգմանը, որա հետևանքով ծաղած բնատանկան տանախորժութեաններին և արլան վրիժառությունները: Ես չըր կարելի է ասել ծնողների և երեխաների փոխադարձ հարաբերությունների մասին: Երեխաների նկատմամբ նախկինում գոյություն ունեցող խստությունները վերացել են: Վերացել է նաև երեխաներին ծեծելու, անից վաճառելու և հաշտության միջոցով «խելքի բերելու» սովորությունը: Երեխաների նկատմամբ, որոնք դաստիարակվում են սովետական պարտքում և կրթություն ձեռք բերում, նման միջոցների դիմելը ընտանիքում ալիմ ամուսիններ է համարվում: Երեխաները քրդական ընտանիքում աչքակո են դաստիարակվում, որ իրենց մեծերի ներածին չափ կատարում են որոշ պարտականություններ, հարգում են տան անդամներին, հարևաններին, ձգտում են ուսում ձեռք բերել, լինել աշխատատեր, հայրենասեր և ընկերասեր: Այդ պատճառով էլ ծնողների և իրենց գավակների միջև սերը ալիքի տ ալիքի է խորանում:

Ինչ վերաբերում է եղբայրների փոխհարաբերություններին, ինչպես նախաժողովական շրջանում, այնպես էլ ալիմ նրանց հա-

բարերութեանները հիմնված են փոխադարձ հարգանքի վրա: Եթե կրտսեր եղբայրը սովորում է, աշխատող եղբայրը նյութապես օգնում է նրան, սրբազան նա կարողանա ուսում ձեռք բերել, նույն օգնությունը տրվում է նրան նշանդրերի, հարսանիքի կամ որևէ զվարթացման զեպքում: Եղբայրները միշտ պաշտարում են ընտանիքի բարօրութեան համար և պատրաստ են պաշտպանել միմյանց, իրենց ընտանիքի անդամներին և նրանց արժանապատվությանը:

Պապերն ու տատերը՝ հին սերնդի ներկայացուցիչները, չնայած ընտանիքում նրանց ունեցած արժանավայել տեղին, աշխուժանալանիվ, իրրե հնի կողմնակիցներ, ընտանիքի երիտասարդ անդամների վրա մեծ ազդեցություն չունեն:

Ընտանիքում հետաքրքիր են խորթ մոր, խորթ հոր և խորթ դավանների փոխհարաբերությունները: Դեռևս ընտանիքի անդամներից շատերը տարբերություն են գնում իրենց հարազատ և խորթ դավանների միջև: Հնի համեմատությունով, ընտանեկան ալք երեխայի մեջ կատարված փոփոխությունները կաշնում են նրանում, որ ալթմ խորթությունը չի արտահայտվում գեղատառան միջոցներով, ինչպես ալք տեսնում ենք նախառնակաական շրջանի քրդական ընտանիքում: Անցյալում խորթ երեխաներին ուղղակի շահագործում էին, ստիպում էին նրանց կատարելու թե՛ անալին և թե՛ դրա աշխատանքները՝ հորիք քշել, գիշերվա պահին արորի կամ գաթանի կզները արածեցնել, գառներ պահել, ախոտն ու գոմը մաքրել և ալլն: Չնոդները հարազատ երեխաներին ալլելի լավ էին խնամում, քան խորթերին: Այս բոլորն աղբում էր վերջիններիս հոգեբանություն վրա, ընկճում նրանց:

Ընտանիքում նման վերաբերմունքը գեղի խորթ երեխաները հիմնականում վերացել է, աշխուժանալանիվ, գեռես գոյություն ունեն ալլալի ծնողներ, հատկապես կանայք, որոնք շարունակում են վատ վերաբերվել խորթ և որր երեխաների հետ, դրա համար ամուսինների և ընտանիքի մյուս անդամների միջև հաճախ տեղի են ունենում անախորթություններ, կռիվներ, մինչև անգամ ալք պաճառուով միմյանցից բաժանվելու գեղեր:

Չնայած հնի մի շարք մնացուկներին, քրդական սովատական ընտանիքը գարձել է հատարակություն հետ միաճուլլ, նրա շահելով աաբող միալոր, որն էլ հենց գրոտորվում է նրա անդամների փոխհարաբերություններում:

Ամուսնությունը, Անդրկովկասյան քրդական ընտանիքի տրնտեսական հիմքերի փոփոխման և կուլտուրական մակարդակի բարձրացման հետևանքով, փոփոխման ենթարկվեցին ամուսնություն և հարսանեկան սովորությունները:

Նախառնությունը շրջանում անդրկովկասյան քրդերի մեջ գոյություն ունեցող ամուսնություն հին ձևերը հիմնականում վերացան: Այժմ ամուսնություն միակ ձևը, կարելի է ասել, մենամուսնությունն է: Չնայած բազմակնություն, բարդեկիություն և առկա մանգամար ամուսնություն ձևերի վերացմանը, այնուամենայնիվ, դրանց մնացուկներին դեռևս կարելի է հանդիպել քրդաբնակ թևպետ սակավթիվ, բայց որոշ վայրերում (Թալին, Լաչին): Դեռևս կան որոշ մարդիկ, որոնք մեկից ավելի կին են պահում: Այսպես, Ապարանի շրջանի Ղոնգադասազ գյուղի բնակիչ Շամոն Տիկոն երկու կին էր պահում: Երկարատև ընտանեկան կոիվներից և անախորժություններից հետո, Շամոն բաց թողեց առաջին կնոջը: Սրանք մեծ մասամբ հին սերնդի ներկայացուցիչներ են, նոր սերնդի ներկայացուցիչներից դժվար է գտնել մի քույր, որ մեկից ավելի կին ունենա, ինչպես քրդերն են ասում՝ «Երբ քայա բըն խառեդա հեռիա» (հեռիների հոգսը քաշի):

Ամուսնության ասպարեզում ինչպես սովորական մյուս ժողովուրդները, այնպես էլ քրդերը շարժվում են պետական օրենքներով, օրենքների, որոնցով նախատեսված է միայն մենամուսնություն ձևը, իսկ սոցիալիստական հասարակություն մեջ մենամուսնությունն իրենից ներկայացնում է դարեր շարունակ ամուսինների միջև գոյություն ունեցած հակասությունները վերացնելու, տնտեսական, կուլտուրական և քաղաքական ասպարեզում կնոջ դերը բարձրացնելու միջոցներից մեկը:

Անդրկովկասյան քրդական գյուղում կոլտնտեսությունների կազմակերպումից հետո, տրտաբերական աշխատանքների կոլեկտիվ ձևերի և ընտանիքում կատարված փոփոխությունների շնորհիվ, գյուղի երկու սեռի ներկայացուցիչների միջև ստեղծվեցին փոխադարձ շփման և ճանաչման լաչն հնարավորություններ: Այժմ, աշխատանքի պրոցեսում քույր աղաներն ու աղջիկները ազատ խոսում են միմյանց հետ, ճանաչում միմյանց և մտնում մեկմեկ: Նման հնարավորություններ են ստեղծվում նաև տոնական, հարսանեկան հանդեսների, ինչպես և խնջուկների, կոմերիտական, բան-

վորական, կոլտնտեսային ժողովներին, և համատեղ գրոտանքների գլուխ դալու ժամանակ և այլն:

Այսպիսով, ամուսնացող զույգերը միմյանց հետ փոխադարձ շփման, ճանաչման և ազատ սիրո սկզբունքի հիման վրա, առանց ուրիշների միջամտության, պայմանավորվում են ամուսնանալ միմյանց հետ: Անտարակույս նման գեղքերում հաշվի են առնում նաև ծնողների կարծիքը: Այս բոլորի շնորհիվ քրդերի միջից հիմնականում վերացվել են ծերունիների, պառավ կանանց և Վաատ-վավոր՝ մարդկանց նախնիներն ունեցած ամուսնական միջնորդությունները, իրենց մուրադին հասնելու համար սրբավայրերի գնալն ու «զուրբան» անելը, քոչակներին և առհասարակ մոգական միջոցներին դիմելը, զանազան ծիսակատարություններ կատարելը և այլն: Այս նշանակում է, որ քրդական սովետական ընտանիքում փոխադարձ սիրո հիման վրա կայացած ազատ ընտրությունն է հիմնականում որոշում ամուսնությունը: Այն ծրնողները, որոնք հին սովորության համաձայն ստիպում են իրենց զավակներին, հակառակ վերջիններեիս կամքի, ամուսնանալ, սրանց կողմից ընդգրկվածության են հանդիպում: Նման ծնողներին երբեմն իրենց ամուսնացող տղան կամ աղջիկը, թերևս կռալիս ձևով, պատասխանում է՝ «տու քը խուա քըստինա» (զու ինքի առ) տակ է, թե՛ ինքի ամուսնացիր քո ընտրած աղջկա կամ աղայի հետ:

Սովետական օրով, քրդական ցեղերի վերջնական տրոհման և ազգակցական կապերի խիստ թուլացման հետևանքով, վերացավ դարևր շարունակ գոյություն ունեցող էնդոգամ ամուսնությունը, որը ամուսնության բոլոր ձևերի մեջ ամենահիմնականն էր հանդիսանում քրդերի կյանքում, ամուսնության տիրապետող մի ձև, որն այսօր էլ գոյություն ունի արտասահմանյան համարյա բոլոր քրդերի մեջ:

Այժմ ընտանիքում նորություն է ալլադգինների հետ ամուսնությունը: Մահմեդական կրոնը թուլատրում է մահմեդական ժողովուրդներին ամուսնանալ միմյանց հետ, իսկ ամուսնություն քրիստոնիայի և այլ դավանանքի պատկանողի հետ, թուլատրվում է միայն այն դեպքում, եթե վերջինս ընդունում է մահմեդականություն: Մահմեդական հավատը չնդունելու դեպքում, մահմեդականի հետ ամուսնացող անձը, իբրև Վանարդար ծննդի արդյունք՝ կվաճակի ընտանիքից, իսկ քուրդ եղբիները ալլադգինների հետ բոլորովին չէին ամուսնանում: Այժմ թե՛ մահմեդականները և թե՛ եզ-

դիմելը ազատ կիրառելով ամուսնանում են ալլադգիներին հետ, առանց նկատելու ունենալու կրտսերական դավանանքը:

Քուրդ տղամարդիկ մեծ մասամբ ամուսնանում են ուռու, ապս հայ, ադրբեջանցի, վրացի և ալլադգիների հետ: Ամուսնանալու համար աղջիկն ու տղան միմյանց խոսք տալուց հետո, թեկուզ ամոթխածությամբ, իրենց ամուսնության մասին (հատկապես տղաները) հայտնում են ընտանիքի անդամներին և սպառնալով: Ծնողների համաձայնությունը առնելուց հետո սկսվում է լիազգիներին:

Եթե հնում խնամախոսներին և աղջկա տներին միջև գլխավորապես հետապնդվում էին տնտեսական նպատակներ (ղալան, ջհեզ, ջքարթ, դարմալի), այժմ, ընդհանրապես, հիմնականում ապահովվում է խնդրի բարոյական կողմը: Չնայած գաղտնի, բայց առաջվա հետ համեմատած փոքր չափով գլխագին տալու հանգամանքը, աչուռամահալի, երիտասարդներին ամուսնացնելու ժամանակ հաշվի է առնվում: Ներկայումս ուշադրություն է դարձվում նաև ծնողների բարոյական կողմի վրա, իսկ տնտեսական խնդիրները ընտանիքում լուծվում են հագուստ ամուսնացողներին՝ նրանց տնտեսական պայմանները բարելավելու նպատակով:

Ընտրությունից և ծնողների համաձայնությունից հետո, ինչպես նախապատկան շրջանում, տղայի ընտանիքի անդամների ցանկությամբ, ընտանիքի անդամներից և գլուղի նշանավոր մարդկանցից նշանակվում են խաղգինի-խնամախոսներ, որոնցից մեկը նախօրոք հայտնում է աղջկա ծնողներին կամ նրանց ընտանիքի մյուս անդամներին, որ իրենք, նրանց աղջկան իրենց տղայի համար ուղևոր և ժարկիրն են համար ալցելիլու և նրանց: Եթե աղջկա ծնողները համաձայն են լինում, խնամախոսներին հյուրընկալելու նպատակով իրենց տանը նախապատրաստություն են տեսնում: Խնամախոսներն ալցելիլում և աղջկա ծնողների տուն, հյուրընկալվում: Այդ ժամանակ, ինչպես առաջ, աղջկա կողմից հյուրերի ձեռքին ջուր լցնելու սովորությունը վերացել է: Խնամախոսներից ամենապատվավոր մարդը հայտնում է աղջկա ծնողներին, որ եկել են իրենց տղայի համար նրանց աղջկան ուղևոր և խընդրում, որ աղջկա ծնողները իրենց բարի խոսքն առնա:

Այդ արարողության ժամանակ աղջիկը, ինչպես նաև տղան, կարող են ներկա գտնվել կամ չգտնվել: Կան ծնողներ, որոնք տրադիցիոն կերպով իրենց աղջկա սպառնալով բարձրացնելու համար, խնամախոսների առաջին ալցելիլության ժամանակ մերժում են տալ լարեկիրն թառը: Ամուսնության, ինչպես նաև

հարսանիքի ընթացքում մնացուկային ձևով երևան կկող նման սովորությունները իրենց մահացման պրոցեսն են ապրում:

Խնամախոսների իրկրորդ այցելություն ժամանակ տեղի է ունենում նշանդրեք, որ քրդերեն կոչվում են Շնիշանկերեն: Նշանդրեքի ժամանակ ավելի մեծ քանակությամբ խնամախոսներ (թե՛ կին, թե՛ տղամարդ) են այցելում աղջկա տուն: Հնում նշանդրեքի համար տանում էին մի փուշի, իրլի նորահարսի քոչ: Քրդական ավելի կալուստական ընտանիքներում համարյա վերացել է հարսի նշանդրեքի ժամանակ փուշի տանելու սովորությունը: Այժմ տանում են ժամացույց և ոսկի մատանի:

Տղան, սովորաբար, խնամախոսների հետ միասին, հակառակ հին սովորության, նշանդրեքի ժամանակ գնում է աղջկա տուն, աղատ կերպով խոսում նրա ծնողների և խնամախոսների հետ: Սա նոր երևույթ է ամուսնության պատմության մեջ, որովհետև քրդական նահապետական ընտանիքում աղային նման իրավունք չէր տրվում:

Այժմ նոր սերնդի ներկայացուցիչները առանց քաշվելու և ծեծերին կարեւորություն տալու ինքնուրույն կերպով (ծնողների գիտությունը) ամուսնություն, հարսանիքի հարցերը իրենք են լուծում: Ծնողներն իրենց աղային ամուսնացնելուց առաջ, ընդհանրապես ամուսնության վերաբերյալ որոշ հարցերում համաձայնության էին գալիս նաև իրենց պսամաների հետ, իսկ պսամաները մեծ որակաւթյամբ մասնակցում էին իրենց արեւակցի ամուսնությանը և հարսանիքին վերաբերվող խնդիրների լուծմանը: Չնայած ամուսնության խնդրում նման սովորությունների մնացուկների տոկարությունը, այնուամենայնիվ, այժմ քրդերի մեջ ամուսնությունը տեղի է ունենում պետական օրենքներով՝ ՋԱԳՍ-ով, որը նպաստում է ընտանիքի կայունացմանը:

Պատմիների միջամտությունը ամուսնության գործում ավելի մեծ լրջություն է մտցնում հատկապես այն ժամանակ, երբ ամուսնությունը տեղի է ունենում գյուղից գյուղ, երբ աղջիկն ու տղան աչքան էլ իրար լավ չեն ճանաչում: Այստեղ, պսամաների մասնակցությունը իրենց աղջկա կամ տղայի ամուսնությունը ակնառու և գործին օգնող, անհրաժեշտ մի հանգամանք է դառնում:

Արեկըրընից մի երկու ամիս հետո, ամուսնացողների ծնողները, սրանց պսամաները, նշանդրեքի համար խնամախոսների հետ տալիս են մի քանի նշանավոր մարդկանց անուններ: Սրանց խումբը ոսկի մատանի և ժամացույց վերցրած, խմբով, գհուլ-գու-

նալի նյութակցութեամբ զնում են աղջկա սուն: Նշանդրեքի սո-
վորութեաններում քրդերի մոտ սեղի ունեցած փոփոխութեաններից
առաջինն այն է, որ հիմա հոգեորականները նշանդրեքի արարո-
ղութեանը քիչ գեպքերում են մասնակցում, երկրորդ՝ վերացել է
«նաքահը», երրորդ՝ հակառակ նախկինում գոյութեւն ունեցած սո-
վորութեան՝ փեսացուն, խնամախոտների հետ միասին, ազատ
խոտում է հարսնացուի հետ: Նշանդրեքի ժամանակ սկզբում
աղջիկը չի երևում խնամախոտների տէքին, նրան հախապես տե-
ղափոխում են մի ալ սենյակ կամ թոնրատուն, որտեղ նրան
հազցնում և հարգարում են:

Խնամախոտները աղջկա պստամների, ընտանիքի դիտավոր
անդամների հետ միասին նստում են և բավականաչափ խոտում
առօրյա խնդիրների շուրջը, որից հետո, խնամախոտներից մեկը
մեծ խանդավառութեամբ սկսում է խոսել նախ աղջկա և ապա
տղայի դրական հատկութեանների մասին և վերջիվերջո խոսք բաց
անում աղջկա և իրենց տղայի նշանդրեքի մասին:

Ըստ հին սովորութեան, աղջկա ծնողները մի փոքր ընդգիմա-
նալուց հետո համաձայնութեան խոսք են տալիս տղային: Բոլոր
հանդիսականները ուրախանում են: Այդ ժամանակ խնամախոտնե-
րից մի կին և մի տղամարդ դուրս են գնում, մանում են հարսնացուի
առանձնարանը, մատանին գնում նրա մատը, ժամացույցը կապում
թեկին, ձեռքից բռնում, բերում նախապես պատրաստված սեղանի
շուրջը և նստեցնում փեսացուի կողքին: Ակսվում են նվագն ու
պարերը: Երգում են նշանդրեքի վերաբերյալ և հարսանեկան թն՝
հին և թն՝ նոր երգեր: Ահա այդ երգերից մի հաստած.

«Մեզ վրա, մեզ վրա,
Ծառի բունը մեզ վրա,
Անձրեն է դալիս մեզ վրա:
Եւ ձեր տան հարսն եմ,
Ծառի բունը մեզ վրա,
Անձրե է մաղում մեզ վրա:
Վկաներով քոնն եմ ես,
Ծառի բունը մեզ վրա,
Անձրեն է մաղում մեզ վրա»¹:

¹ H. Gündi u. D. Özdal, Folkloru kıymaşa, Rewan, 1936, էջ 449:

Ինչպէս նշանդրեքի, այնպէս էլ հարսանիքի ուրախութեան ժամանակ երգում են նաև ուսական, հայկական, վրացական, ադրբեջանական երգեր: Նշանդրեքի ժամանակ հաճախ «դովանդ» են բռնում և մի երկու օր ուրախանում: Նորահարսին և նորապիեսային, ինչպէս նշանդրեքի, այնպէս էլ հարսանիքի ուրախութեան ժամանակ սեղանի կողքին, միմյանց մոտ նստեցնելը նորութուն է քրդերի մոտ, որովհետև նախկինում փեսան իրավունք չուներ նաքահաժիթի ծեսին ներկա գտնվել, խոսել հարսնացուի հետ: Այժմ, նորահարսը նորապիեսայի, ինչպէս նաև հարսնեւորների հետ ազատ խոսում, երգում և ուրախանում է:

Այս երեւոյթը քրդահոս կյանքում չտեսնված առաջադիմութիւն է, որ նա ձեռք է բերել նոր պայմաններում:

Նշանդրեքի ժամանակ, ինչպէս ատաջ, տրախութիւնը վերջանալուց հետո ներկա եղողները ասում են. «Այլն շաշա քըմբարնի պիրոզըն» (այս ուրախութիւնը արդւոյնսովստ լինի):

Նշանդրեքի և հարսանիքի միջև ընկած ժամանակամիջոցում, ծնողները և կնիկները աղջկա համար 1—2 ամսվա ընթացքում պատրաստում են համապատասխան օժիտ:

Անցյալի համեմատութեամբ փոխվել է օժիտի բնույթը: Եթե ատաջ աղջկա գլխադիրը կազմող 25—30 ոչխարներից 10—15 ոչխարի զինը ծնողների կողմից ծախսվում էր իրենց աղջկա օժիտի վրա, ներկայումս գլխադիրը չափազանց պակասելու, համարյա նվերների աստիճանի հասնելու հետեանքով, օժիտը կազմվում է ծնողների կողմից տրված փոքր նվերներից, աղջկա ձեռքով պատրաստած ձեռագործներից, կտորեղենից, ձեռքի օճառից, գուլպաներից և այլն: Այժմ օժիտը թերևս կարելի է անվանել ծնողների կողմից աղջկան տրվող նվեր: Սակայն «ջհեդ» տերմինը դեռևս պահպանվում է:

Նախաստվերական շրջանում աղջկա կրթութեան մասին խոսք չիսել անգամ չէր կարող, այդ ժամանակ խիստ հազվադէպ էր գրագետ քրդուհին: Այժմ քրդուհին ամուսնանում է գրագետ միճակում, այդ պատճառով, նշանդրեքի և օժիտի մասին խոսելիս, հաճախ կրկնում են՝ «խուանդն ջհեդն դիզելն, ջհեդ դըհա չըռանն» (աղջկա օժիտը կրթութեանն է, էլ ինչո՞ւ է պետք օժիտը): Իրենց աղջիկներին գլխադնով չամուսնացնելու, հին սովորութիւններով, կրօնական ծիսակատարութիւններով նշանդրեք չանելու գործում օրինակելի են գլուղի կոմունիստներն ու կոմերիտականները, գլուղի ողջ ինտելիգենցիան: Ներկայումս նշանդրութիւնից

միջև հարսանիքն ընկնող ժամանակամիջոցը զգալիորեն կրճատվել է: Դա պետք է բացատրել այն հանգամանքով, որ նախկինում քրդերի կյանքում գոյություն ունեցած նշանդրեքի և հարսանիքի հետ կապված ծիսակատարությունները, հարսի համար ժողովրդական տոներին և ընդհանրապես մեծ-մեծ նվերներ հալթալթելու սովորությունները հիմնականում վերացել են:

Նշանդրեքի և հարսանիքի միջև ընկնող ժամանակամիջոցի երկարատևության ամեմսզլխավոր պատճառը անցյալում պետք է համարել աղջկա գլխադիրն, մանավանդ չքավորական ընտանիքում, որի անդամները տարիներ շարունակ քրտնաջան աշխատում էին, որպեսզի վաստակած միջոցներով կարողանային ամուսնացնել իրենց տղաներին: Այդ գործում որոշ դեր էր խաղում նաև օժիտը, աղջկան անչափահաս նշանելու հանգամանքը: Ներկայումս, երբ աղջկա օժիտը պատրաստ է լինում, նրա ծնողները հայտնում են նորապիսալի ընտանիքի անդամներին, որ վերջիններս կարող են սկսել հարսանիքը, իսկ երբ տղայի ծնողները կատարել են հարսանիքի բոլոր նախապատրաստությունները, սկսվում է հարսանյաց հանդեսը:

Իբրև հնի մնացուկ, այժմ էլ հարսանիքը կոչվում է տղայի անունով: Սառնում են՝ «դառա՛տա Զրի» (Զրյու հարսանիքը), «դառա՛տա Մաջիտ» (Մաջիտի հարսանիքը) և այլն: Աղջկա անունը չի տրվում: Նախքան հարսանիքն սկսվելը, պամամներից կամ գլուղի նշանավոր մարդկանցից մեկին ընտրում են «սարգաուսաթի», որի ղեկավարությամբ ընթանում է հարսանիքը:

Ինչպես հնում, այնպես էլ այժմ սարգաուսաթի ընտրությունը կատարվում է հետևյալ ձևով՝ տղայի ծնողները մի գուլնգգուլն փուշի կապում են որևէ ոչխարի վզին և իբրև նվեր տանում են այն անձնավորության տուն, որին պետք է ընտրեն քավոր, ասելով՝ «բավն կուռն մա տուլի» (մեր տղայի հալը գուն են):

Նորընտիր քավորը սովորաբար պատասխանում է՝ «սարճ ճալն մըն» (աչքիս վրա) և հյուրասիրում նրանց: Ինչպես առաջ, այժմ էլ քավորը տղամարդ է լինում: Քավորի ընտրությունից հետո սկսվում է հարսանիքը: Ամենից առաջ նորահարսի համար քավորը համապատասխան նվերներ է պատրաստում, բերում աղջկա տուն և հանձնում նրան: Ընտանիքի անդամները շնորհակալություն են հայտնում սարգաուսաթի—քավորին, իսկ նորահարսը խոնարհաբար գլուխը թեքում է քավորի կրծքին: Վերջինս շոյում է նրա գլուխը և ճակատը համբուրում: Հարսի համար նվերներ են

տանում նաև փեսայի դատարարակները, իսկ աղջկա համար՝ կնեղ-
ները, որոնցից ավելի հասակավոր և պատվավոր կանանցից մեկը
նշանակվում է «բարբու» կամ «բարբուկ»։ Սրանք համարվում են
նորափեսայի և նորահարսի ուղեկիցները հարսանյաց ուրախու-
թյան համարյա բոլոր պրոցեսներում։

Բազմաթիվ ընտանիքներում վերացել է հարսանիքի ժամա-
նակի «գարա բուկե ու զավեն» (հարսի և փեսայի ծառ) զարդարելու
սովորությունը։ Այն ընտանիքներում, որտեղ այդ սովորությունը
դեռևս պահպանվում է, քաղորդ կարգադրում է նախօրոք պատ-
րաստել «գարա բուկեն ու զավեն», հարգարել սենյակները և պահել
մաքուր վիճակում։ Ապա հրավիրում է իր ցանկացած նվագաժող-
ուկներին և «զանգեր ժներին», որոնք բացի դանդիթներից, իբրև
վարձվողներ, պարտավոր են մինչև հարսանյաց ուրախության
վերջը նվագել։ Բացի այդ, քաղորդի ղեկավարությունում մի քանի
օրվա ընթացքում հարսանկան ուրախությունը լայնացնելու
նպատակով նյութական բոլոր անհրաժեշտ նախապատրաստու-
թյուններ են տեսնվում։ Այս դործում ակտիվ մասնակցություն են ցու-
ցաբերում նորափեսայի պսամմներն ու դատարարակները։

Նյութական զգվարությունների ղեկավար, նորափեսայի ըն-
տանիքին օգնում է կոլտնտեսությունը, քաղաքներում ընկեր-պըս-
մամները, տեղական կոմիտեները։

Հարսանկան սովորությունն մեջ նորամուծություն է հարսնե-
վորներին հրավիրատուներով կանչելու ձևը։ Լաչինի, Բասարզե-
լարի և Թալինի շրջաններում դեռևս պահպանվում է հարսին «բըր-
դաթ» հաղցնելու սովորությունը։ Հարսանիքի ընթացքում աչքե-
րին ծարիր, իսկ մաղերին և ձեռքերին հինա քսելու փոխարեն,
նորահարսը դուխ է ցանում իր մարմնի և զգեստների վրա։

Վերացել է նախկինում փեսայի կուրծքը զարդարող և մո-
ղական նշանակություն ունեցող եռանկյունաձև ճեմըշտը։ Հակա-
ռակ հին սովորության, փեսան, ինչպես նաև բոլոր աղամարդիկ,
հաջնվում են քաղաքացու տարազով, իսկ հարսների մեծ մասը՝
հին տարազով։ Նորափեսայի հետ կապված ծեսերը վերացված են,
իսկ աղջկա հետ կապված որոշ ծեսեր, որոշ փոփոխություններով,
դեռևս պահպանվում են, սակայն քաղաքներում (Թրիլիսի, Երևան,
Բաքու, Ստեփանակերտ, Լենինական) ապրող քրդուհի հարսը (զըլ-
խավորապես քաղաքի աղջիկները) սիրահար չեն նման ծեսերի և
մյուս հին սովորությունների։

Որոշ գյուղերում ավագ սերնդի կանանց կողմից պահանջվող ալք սովորությունների որոշ մասը անցնում է նոր սերնդին, որոնց համար դրանք ոչ ալլ ինչ են, եթե ոչ որոշ չափով հարսանիքը ձգձգող երևույթներ: Դրանցից են՝ նախքան հարսին հարսանեկան տոնահանդես տանելը, վերջինիս մեկ օրով կամ մի քանի ժամով հյուրընկալումը քաղերի կողմից: Հարսը քավորի տանը իրեն շատ ազատ է զգում, ուտում, խմում և խոսում ընտանիքի բոլոր անդամների հետ, որից հետո, քավորի ուղեկցությամբ վերադառնում է հոր տուն: Այս սովորությունը հետզհետե վերանում է:

Այլ գյուղերից հրավիրված հարսնեկորները հյուրընկալվում են տղայի պամանների, դաստաբրակների և մյուս հարեանների կողմից: Այժմ քրդական բաղամաթիվ ընտանիքներում նոր ձևի հարսանիքը, ինչպես ալլագդիներին մոտ, կատարում են խնջուլքի ձևով, տանը, իսկ հին ձևի հարսանիքը, որտեղ մասնակցում է գյուղի ողջ հասարակութունը, հարսանիքի համար նախօրոք պատրաստված գոմերից մեկում: Երեկոյան, դեղ-դուռնայի նվագակցությամբ հարսնեկորները հավաքվում են հարսանքատուն:

Նախկինում հարսանյաց պարերից տիրապետող «գովանդն» էր, իսկ այժմ գովանդն ու մենապարը: Եթե նախկինում հարսանյաց ուրախության ժամանակ փեսան որոշ ժամանակով անհայտանում էր, ինչպես նշեցինք վերը, հիմա հակառակն է կատարվում՝ նորափեսային և նորահարսին կողք-կողքի նստեցնում են հարսանյաց սեղանի գլխին՝ ամենապատվավոր տեղը: Սեղանակիցները հարսի և փեսայի կենացը խմելիս ասում են՝ «աշխա դու գուլա» (կրկնաձաղիկներին կենացը): Այս սովորությունը փոխանցվել է հայերից: Հարսանեկան ալլ երևույթը նորութուն է, առնչվում է ամուսնացածների ազատ կամքի և հետագայում ընտանիքում համահավասար իրավունքներ ունենալու սկզբունքի հետ մեր պայմաններում: Ինչպես առաջ, այժմ էլ կենացներ խմելիս, իբրև հարգանքի նշան, կենացի վրա երգում և պարում են: Գովանդի «պարբաշին» ծածանում է թաշկինակը, իսկ քավորը հարսի ձեռքից բռնած կանգնում է գովանդի վերին ծալքում՝ կարգում է պարբաշի, դրամ տալիս թմբկահարին, իսկ վերջինս նորահարսի գլխի վրա թմբուկի ձողիկը պտտեցնելով, ասում է՝ «շաբաշ, մալի ավա» (շաբաշ, տունդ շեն մնա):

Նախկինում, հարսանիքի ուրախության ընթացքում տեղի ունեցող «զավախաշայլության» սովորությունը նույնպես վերացել է, որը նորափեսայի պամանների կողմից կատարվում էր ծալտյալ ձևով:

Նախքան հոր տնից հարսին փեսայի տուն տանելը, հարսի ծնողները տրտղեցիտն կերպով տղայի և աղջկա բարեկամներին ցույց են տալիս հարսնացուի օժիտը: Այժմ օժիտը հարուստ է լինում, ասում են՝ «մաշալա», իսկ եթե քիչ, աղքատ, ներկա կողոնքերը այնքան էլ դո՛ւ չեն մնում:

Օժիտը ցույց տալուց մի քանի ժամ հետո, հարսին հոր տանից դուրս են հանում: Այդ ժամանակ սկսվում է լացն ու կոծը: Տղայի ծնողները ծիծաղելով են խոսում աղջկա ծնողների հետ, նրանց սիրաշահակու համար կատակներ անում և մխիթարում:

Աղջկա ծնողների և ընտանիքի մյուս անդամների լացն ու կոծը, ինչպես առաջ, որևէ ծիսակատարություն, անտախապաշտություն կամ պաշտամունքի հետ կապ չունի, դա պետք է համարել ծնողների և մյուս արևնակիցների զգացմունքների դրսևորում:

Վերացել է հարսանեկան սովորությունների մեջ նախկինում գոյություն ունեցած հարազատ եղբայրների հսկողությունը: Հարսին նորափեսայի տուն տեղափոխում են մեծ մասամբ ավտոմեքենաներով: Այդ պատճառով քրդերեն «բուկսիարլըրն» բարդ բառի փոխարեն այժմ դործ են ածում «բուկլըրըն» բարդ բառը, որը չափ հատկանշական է այժմյան հարսանեկան սովորությունների մեջ: Առաջին բառը, որը նշանակում է «հարսին ձի նստեցնել», արտահայտում է այն երևույթը, որ անցյալում քրդերը հարսին միայն ձիով էին փեսայի տուն տանում, այլ կերպ (սալլով, հետիոտն և այլն) տանելը խիստ ամոթ էր համարվում, մինչդեռ ներկայումս տանում են թե՛ ձիով և թե՛ սալլով, բայց մեծ մասամբ ավտոմեքենայով, որի համապատասխան էլ առաջացել է վերջին տերմինը, որը պարզապես նշանակում է՝ «հարսին տանել», առանց ինչով տանելը մասնանշելու:

Հիմնականում վերացել է նաև փեսայի դուսն մոտ հարսի ոտքերի տակ ափսե կամ զղալ դնելու սովորությունը, որը մեր կարծիքով առնչվում է ֆալուսի պաշտամունքի՝ արգասավորության և հարսին չար աչքերից փրկելու հանդամանքների հետ: Նորահարսը փեսայի տանը շրջապատվում է հարսներով և աղջիկներով:

Նոր ձևով կատարվող հարսանիքում, սովորաբար, երեկոյան պատրաստում են հարսանեկան սեղանը: Պատրաստում են մսեղեն կերակուրներ՝ խաշամա, տապակած միս, տոլմա, ապա մսով բրնձով փրավ: Սեղանին դնում են նաև կոնյակ, օղի, դինի և այլն: Առաջինը քավորն է վերցնում կենաց բաժակը և խմում զգու՛նքներն՝ կենացը, սեղանակիցները նորադեհսային և նորահարսին բա-

ընձադիմում են առողջութիւն, երջանիկ կյանք: Ապա խմում են նորափխտալի և հարսի ծնողների և սեղանի շուրջը հավաքված մարդկանց կենացը:

Ամեն մի կենաց խմելիս նվագում է երաժշտախումբը, երգում են առանձին դանգբեժները: Նախկինում, հարսանեկան ուրախութեան ժամանակ նվագում էին դհոլ-զուռնա, «մայա», իսկ այժմ նվագում են նաև կլարնետ, թառ, մանդոլինա և երաժշտական այլ գործիքներ:

Հարսանիքի ուրախութիւնը վերջանալուց հետո սկսվում է «սաչու», որը նախկինի համեմատութեամբ ձևափոխված է: Առաջ սաչուն կազմվում էր անասուններից և դրամից, այժմ՝ կարի մեքենաներից, ժամացույցից, կտորեղենից, ալյուկեղենից, հագուստներից, կոշիկներից և այլն:

Իսպառ վերացել են նախկինում հարսանիքից հետո անմիջապէս տեղի ունեցող «մարկըրըն» կամ «խեյաթ»-ի կապակցութեամբ կատարվող ծիսակատարութիւններն ու մոգական միջոցները, որոնք ծայր աստիճանի նվաստացնում էին քրդահուն: Սակայն, այսօր էլ պահպանվում է «շքարթի» սովորութիւնը: Հարսանիքից հետո աղջկա ծնողների կողմից իրենց աղջկան տրվող «շքարթը» կազմված է լինում ոչ թե անասուններից, ինչպես նախկինում, այլ ալնալիսի նվերներից, ինչպիսիք տեսանք «սաչու» ժամանակ: Նորահարսին տրվածը, հսկառակ հին սովորութեան, կազմում է ընտանիքի սեփականութիւնը:

Ժամանակակից քրդական հարսանիքը, ինչպես տեսնում ենք, հնից պահպանել է ժողովրդական ուրախառիթ սովորութիւնները, սակայն աստիճանաբար վերանում են զուտ կրօնա-պաշտամունքային բնույթի արարողութիւնները:

Նախասովետական շրջանում քրդական հարսանեկան ուրախութիւնը նորահարսի ծնողների, նրանց ընտանիքի, բարակիցների համար վեր էր տնկվում հրաժեշտի արարողութեան՝ բազմաթիւ ծեսերով և մոգական միջոցներով: Դա պետք է բացատրել գլխավորապէս որպէս աղջկա կողմից հալրական տունը, կնեզներին, պամամներին թողնելու արտահայտութիւն: Այդ ժամանակ դհոլ-զուռնաչիները, մայա նվագողները, դանգբեժները երգում էին սըր-տառուչ, տխուր երգեր:

Սովետական պայմաններում, երբ տնտեսական տեղիորեն բարձրացավ կնոջ դերը, փոփոխութիւններ առաջացան նաև հարսանեկան սովորութիւնների մեջ: Ներկայումս հարսանիքը կիսով չափ

կատարվում է աղջկա, կիսով չափ էլ տղայի տանը: Նախքան «դարխոստնա բռնիկ ժը մալա բայե» (հարսին հայրական տանից դուրս հանելը), աղջկա ընտանիքը ևս պատրաստում է հարսանեկան սեղան, որը ղեկավարելու համար նշանակվում է թամադա, մի բան, որ չկար անցյալում:

Նորահարսը նորամուտի տուն անդամոխվելիս դիտե, որ, հակառակ նախատովետական շրջանի քրդական սովորութեական իրավունքի, բնտանիքում նա աղամարդուն համահավասար իրավունքներ է տնեհալու, ազատ կերպով խոսելու է ընտանիքի բոլոր անդամների հետ, նրանց հետ սեղան է նստելու, մասնակցելու է տան ներքին գործերին և ղեկավարությունը, ինչպես նաև հասարակական կյանքին:

Այս ամենը գիտակցելով, հարսնացուի հարազատները հանգիստ սրտով ճանապարհում են իրենց աղջկան, նոր՝ ամուսնական կյանք սկսելու համար:

ՀԱՄԱՌՈՑ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, նախատովետական շրջանում Անդրկովկասի քրդերը թե՛ տնտեսապես, թե՛ կուլտուրապես և թե՛ քաղաքականապես գտնվում էին դարդացման ցածր աստիճանի վրա: Նրանք քոչվորական ու կիսաքոչվորական, մասամբ էլ նստակյաց կյանք էին վարում: Աշխատում էին երկրագործական պրիմիտիվ գործիքներով: Երկրագործական մեքենաների մասին քիչ գաղափար ունեին: Նրանք հողերը լավ մշակելու, սերմը գտելու մոխարեն, լավ բերք ստանալու համար իրենց հուշար դնում էին նախախնամություն վրա:

Անդրկովկասյան քուրդ աշխատավորությունը խարխալում էր տգիտության խավարի մեջ, շահագործվում և ճնշվում ազա ու բեկերի, մյուս հարուստների կողմից: Նրանք իրենց անդրադիտություն արտաճառով հնարավորություն չէին տնեհում՝ որևէ պաշտոն ձևը բերել: Չքավոր ընտանիքի անդամները (աղամարդիկ) իրենց ընտանեկան հոգսերը հոգալու համար թողնում էին հայրենի գյուղը, գիմում արտադնացություն՝ Անդրկովկասի քաղաքները (գլըվորապես Թբիլիսի), զրադվում բնակավայրերում և կատարում այլ առևտրի ծանր աշխատանքներ: Ընտանիքը ապրում էր նահապետական նիստուկացով. գերիշխողը տեմացեղային հարաբերություններն էին:

Ընտանեկան հարաբերություններում տիրում էր ավագու-

թխան ստրկացուցիչ կարգը: Լնատանիքում կնոջ նկատմամբ դոչո-
թյուն ունեն արհամարհական վերաբերմունք՝ նա զրկված էր ամեն-
նատարրական իրավունքներից: Գլխագինը և անչափահաս վիճա-
կում ամուսնացնելը, մարմնական պատժի ենթարկելը, սուսանդեղը
և նման բազմաթիվ այլ հանգամանքներ ստորացուցիչ վիճակի
մեջ էին դնում քրդուհուն: Հատկապես փաստարար էին սպարներքի,
ծննդի, երեխաների դատտիրարակաթյան, մահվան և թաղման հետ
կապված ընտանեկան սովորությունները, որոնց կատարումը զո-
գակցվում էր կրոնական ֆանատիզմով: Լնատանիկան բազմաթիվ
պաշտամունքները ահ ու սարսափի մեջ էին դնում և հոգեպես
ընկճում մանուկ սերնդին:

Արջան վրիժառու թխան սովորույթի խիստ կենսունակության
հետևանքով, անընդհատ սեղի էին ունենում ցեղամիջյան և ներ-
ցեղային կատաղի կռիվներ, առաջ էին դալիս ընտանեկան անա-
խորժություններ, որոնք կասեցնում էին ժողովրդի զարգացումը և
պատճառում էին մարդկային դոհեր: Լնդհանուր առմամբ նախա-
սովետական քրդական գյուղը շատ հետամնաց էր:

Սովետական իշխանությունը մեր երկրի ժողովուրդներին,
ալբ թվում նաև Անդրկովկասի քուրդ աշխատավորությանը բնդ-
միշտ ազատագրեց կապիտալիստների, կալվածատերերի, աղա ու
բեկերի և մյուս ձրիակերների շահագործումից ու ճնշումից, ոչըն-
չացրեց մասնավոր սեփականությունը, արգելեց հողի և ջրի
առուծախը: Գյուղի աշխատավորությունն ստացավ լավագույն հո-
դամասիր:

Կոլտնտեսային կարգը քրդերին դուրս բերեց կուլտու-
րական և լուսավոր կյանքի ուղին՝ կատարելով հեղաշրջող դեր:
Անցյալի զիրկն անցան սոցիալիստական ու անգրագիտությունը:

Վերակառուցվել և վերակառուցվում է քրդական սովետական
գյուղը, փոխվել է նրա տեսքը: Լուչինում, Ալագչազում, Քյալբա-
շարում, Թալինում, Բասարգեչարում և քրդաբնակ մյուս բնակա-
վայրերում կառուցվել են քաղաքատիպ բազմաթիվ բնակարաններ,
հասարակական-կուլտուրական շենքեր:

Գյուղի տնտեսական բազայի ինտերնացիոնալիզմի շնորհիվ, փո-
փոխության ենթարկեց նաև քրդերի հոգեբանությունը, նրանց աշ-
խարհայողքը: Կոլտնտեսականների անհատական շահերը զուգակը-
յում են հասարակական շահերի հետ: Աշխատավորությունը դաս-
տիրարակվում է կոլեկտիվիզմի, ինտերնացիոնալիզմի ոգով: Այդ
գործում մեծ դեր է խաղում դպրոցի և ընտանիքի համագործակը-
ցված աշխատանքը:

Ստեղծվել է քուրդ ինտելիգենցիայի մեծ բանակ: Նոր սերնդի ներկայացուցիչները բոլորովին նոր մարդիկ են, դաստիարակված կոմունիստական բարոյականությամբ ոգով, մարդիկ, որոնք ունեն քաղաքական-հասարակական լայն հայացքներ, համակված են մատերիալիստական մտայնությամբ, ձևով են բերել պետական մարման ունակութուններ, կազմակերպչական ջիղ:

Դյուզլի կոմունիստներն ու կոմերիստիկները կոլտնտեսային արտադրության մեջ օրինակելի աշխատողներ են հանդիսանում, սոցմրցման գործի կազմակերպիչներ: Դյուզլի քուրդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները կոլտնտեսության մեջ, քաղաքներում, տանում են նաև ագիտացիոն-մոտսալական աշխատանքներ, զեկուցումներ են կարդում, կոլտնտեսականների հետ ունենում զրույցներ առօրյա աշխատանքների, կոլտնտեսային արտադրությունը բարձրացնելու և այլ խնդիրների շուրջը:

Փոխվել է կոլտնտեսականների բնակարանների ներքին տեսքն ու կահավորումը: Հին օգալի, սաքուլի, բուխարիի փոխարեն այժմ նորակառույց սենյակներում գրված են նիկելադոծ մահճակալներ, աթոռներ, սեղան, հանդերձարան, պահարան և այլն: Դյուզլի ողողված է էլեկտրական լույսով:

Նյութական և հոգևոր կուլտուրայի բուռն զարգացման շնորհիվ Անդրկովկասի քրդերի ընտանեկան և հասարակական հարաբերությունների մեջ անդի ունեցած բազմաթիվ փոփոխություններ: Տղամարդուն համահավասար չափով քրդուհին մասնակցում է հասարակական և ընտանեկան կյանքին, նա ընտրում և ընտրվում է պետական օրգաններում:

Ամենուրեք կոլտնտեսականները, քաղաքի քուրդ աշխատավորները սերտ կապեր են պահպանում կուլտուրական օջախների հետ և օժանդակում նրանց աշխատանքներին: Դյուզլի աշխատանքներում մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում ինտելիգենցիան՝ ուսուցիչները, ղոռտեխնիկները, ագրոնոմները, բժիշկները, հաշվապահները և այլն: Բուռն զարգացում է ապրում քրդական նոր գրականությունը և արվեստը:

Այսպիսով, Սովետական իշխանության, կոլեկտիվ տնտեսության կարգի շնորհիվ, արմատապես փոփոխության ենթարկվեց Անդրկովկասի քրդերի կենցաղը, նրանց հոգեկան ողջ աշխարհը: Կոլտնտեսական քուրդ գյուղացին նոր մարդ է, ազատագրված նահապետական կենցաղից և սնոտախաչառությունից:

Հասարակական և ընտանեկան նոր հարաբերությունների և սոցիալական սոցիալիստական կոլեկտիվ կյանքի շնորհիվ, քրդերի միջև վերացավ նաև ցեղամիջյան և ներցեղային պայքարը, դարձավ վրիժառությունը, վերացան նաև վերոհիշյալի հետևանքով սեղի ունեցող արյունահեղությունները և այլն:

Այսպիսով, Անդրկովկասի քրդերը Սովետական իշխանության տարիներին ստացան տնտեսապես և կուլտուրապես բարգավաճելու բոլոր հնարավորությունները: Նրանք վերջնականապես անցան նստակյաց կյանքի և ՍՍՌՄ ժողովուրդների մեծ ընտանիքում ակտիվորեն մասնակցում են նոր հասարակարգի կառուցման մեծ դործին:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԳՆԱ՛, ՈՐԴԻՍ¹

Գնա՛, որդիս, բարի ճանապարհ,
տղամարդ եղի՛ր,
Նախնիներիդ նման քաջ եղի՛ր,
առյուծ եղի՛ր,
Մեր թշնամու դեմ երկբերան
թուր եղի՛ր,
Պատերազմում, ժանր օրերին
քաջարի եղի՛ր,
Դո տալի ձին մի կարմիր ձի է զորեղ:
Գնա՛, որդիս, բարի ճանապարհ,
տղամարդ եղի՛ր,
Եղբորդ նման քաջ եղի՛ր,
առյուծ եղի՛ր:
Գնա՛, որդիս, բարի ճանապարհ,
Դո մոր կաթը քեզ թող հալալ
լինի,
Ջարդի՛ր ֆաշիստներին, որ Հայրենիքը մեր
ազատ լինի:
Դաջ եղի՛ր, որ սիրտդ էլ ալնպես
ուրախ լինի:
Գնա՛, որդիս, բարի ճանապարհ,
տղամարդ եղի՛ր,
Բեռուդ պես քաջ եղի՛ր,
առյուծ եղի՛ր,
Մեր թշնամու դեմ երկբերան
թուր եղի՛ր,
Պատերազմում, ժանր օրերին
քաջարի եղի՛ր:

¹ Ewladed waten (Հայրենիքի գավալները), կազմել են Հ. Ջնդին և Ս. Գասպարյանը, Երևան, 1943, էջ 5—6:

Ղողբը ժողովրդի հերոսն էր և թշնամին՝ հարուսանների նա սիրահարված էր իր հորեղբոր՝ Մահմադի աղջկան։ Մի օր գնաց Մահմադի մոտ։

— Հորեղբայր, ինձ աղջիկդ կտա՞ս։

— Բեզ աղջիկ չեմ տա, — պատասխանեց Մահմադը։

— Ինչո՞ւ չես տա, — դարձանտալով հարցրեց Ղողբը։

— Աղջիկս կարող եմ տալ քեզ միայն հետևյալ պայմանով, եթե կտրես Միրն արարալի՝ զլուխը և նրա ձին բերես ինձ։ Այդ դեպքում միայն կարող ես տիրանալ իմ աղջկան։ «Գնա՞մ, թե՞ չգնամ», — մտածում էր Ղողբը։ Երկար խորհելուց հետո հանկարծ սխալվեց։

«Ո՛չ, պիտի գնամ, ոչ միայն իմ սիրածին տիրանալու, այլև ռալաթին² ալը դաժան, քարասիրտ թաղավորի ձեռքից ազատելու համար»։

Ղողբը թուրը կտպեց, կլոր վահանն առավ, հեծավ արարա- կան քհնկին³ և գնաց գետի արաբների երկիրը։

Շատ գնաց, թե քիչ՝ դժվար է ասել։ Հասավ մի գետի, նըս- սեց նրա մոտ և նալեց գիմացի կողմը։ Ընտան լանջին վրաններ հրեացին։ Սրանց միջից երկու գեղեցիկ աղջիկներ գուբս եկան և գնացին գետի գետը, ստիպին Ղողբի՝ չտեսան։ Երանք հանվե- ցին և մտան գետը։ Հեռվից մի երիտասարդ եկավ և նստեց աղջիկների հագուստների վրա։ Աղջիկներից մեկը գուբս եկավ ջրից, երիտասարդը նրա հագուստը հանձնեց իրեն։ Աղջիկը հագնվեց և փախավ, իսկ մյուսը մնաց ջրում և ամաչում էր դուրս գալ։

— Երիտասարդ, — տմաչելով ասաց աղջիկը, — շատ եմ խնդրում, շորերս թող և գնա, չե՞ որ աղջիկ եմ, ամբթ է, ուզում եմ հագնվել և գնալ։

— Ուզում եմ քեզ փախցնել, խոսք տուր, որ իմն ես։ Եթե խոսք տվիր դալ ինձ հետ, այն ժամանակ շորերդ կտամ, իսկ եթե մերժեցիր, քեզ այլպես կթողնեմ ջրում։

— Թո՛ղ Ղողբի թուրը վիզդ կտրի — երիտասարդին անի- ծելով ասաց աղջիկը։

¹ Միրն արարա — արաբների թագավոր։

² Ռալաթ — աշխատավոր, երկրագործ ժողովուրդ։

³ Քհնկ — նժույգ։

Ղոգըղը թաքնված լսում էր աղջկա աղաչանքն ու պաղատանքը։ Նա տեղից վեր կացավ, թուրը հանեց պատյանից, հասավ շորերի վրա նստած երիտասարդին։ Երիտասարդը փախավ։ Ղոգըղը նրա մազոտ աքան հագավ և դնաց դետից հեռու, պառկեց գետնին ու նայեց կապույտ երկնքին։ Աղջիկը դուրս եկավ ջրից, արագ հագնվեց և մոտեցավ Ղոգըղին։

— Ո՞ւմ աղջիկն ես,— շտկվելով ասաց Ղոգըղը։

— Միրե արարալի,— պատասխանեց աղջիկը,— այդ փախած երիտասարդը մեր քաղաքի ամենահարուստ մարդկանցից մեկի՝ Ասադի տղան է։ Նա սիրահարվել է ինձ, իսկ ես նրան չեմ սիրում։ Նա ուզում էր զոռով փախցնել ինձ։ Այդ աղջիկը, որ փախավ դեպի վրանները, նրա հարազատ քույրն էր։ Նա ինձ խաբեց, բերեց այստեղ, ինչպես տեսար ինքդ, փախավ, ինձ էլ թողեց, որպեսզի եղբայրը փախցներ։

— Նեղ տեղ ընկած ժամանակ այդ ո՞ւմ էիր կանչում,— իրեն միամիտ ձևացնելով հարցրեց Ղոգըղը։

Ղոգըղին,— պատասխանեց աղջիկը։

— Ո՞վ է Ղոգըղը։

— Բա չե՞ս լսել, Ղոգըղը հերոս է, նեղ ընկած մարդուն օգնող, խեղճերի ու աղքատների միակ պաշտպանը։

— Զե՞ որ դու թագավորի աղջիկ ես, նա ինչո՞ւ պետք է օգներ քեզ, քանի որ նա խեղճերի ու աղքատների պաշտպանն է։

— Թագավորներն ու իրենց որդիները, երբ նեղ տեղն են ընկնում, նապաստակներից էլ խեղճ են լինում։ Զե՞ որ ես էլ կին եմ։

— Ուրեմն դու նապաստակ ես,— ժպտալով հարցրեց Ղոգըղը։

— Այո՞, հիմա նապաստակից էլ վախկոտ եմ դարձել։

— Ղոգըղը ո՞ր ցեղից է,— հարցրեց Ղոգըղը։

— Քրդական հայտնի «խալտա» ցեղից, քաջ Մահմադի եղբոր տղան է։

— Քո ասած Ղոգըղը ես ինքս եմ...

— Ի՞նչ ես ասում,— ճշաց աղջիկը։ Մատաղ լինեմ քեզ Ղոգըղ, այդ որտեղի՞ց դուրս եկար։ Թող միշտ ողջ և առողջ լինես։ Բայց առանց իմ հոր թույլտվության ոչ ոք չի կարող մտնել այս հողը. դու ո՞նց եկար այս երկիրը։ Հայրս դաժան մարդ է, եթե իմանա, քեզ կխլասի։

— Սիրուն աղջիկ, չեմ կարող ստել, քո հոր հողը ոտք եմ դրել նրա համար, որ նրա ձին՝ Բեջամին տանեմ և...

— Եվ, ի՞նչ,— հարցրեց աղջիկը,— լավ տղա, ասա՛, ինչ որ ուզում էիր ասել, ինձնից մի՛ պահիր, քո՛ ասածները կմնան որտիս մեջ, ես պարտական եմ քեզ, մի օր քո լավության տակից դուրս կգամ:

... Դողըղը նրա հորը սպանելու մասին բան չասաց:

— Գնանք մեր տուն,— Դողըղին առաջարկեց աղջիկը Իրիկուն էր, երբ նրանք օբան մտան:

— Դողը՛ղ,— ասաց աղջիկը,— դու քաղցած ես, իսկ հորս վրանը լիքն է հյուրերիով. այստեղ սպասի՛ր, հաց բերեմ կեր, մինչև հյուրերը գնան, հետո կմտածենք, թե ինչ պիտի անենք, աստված ողորմած է, Մալաքետառուս¹ կօղնի մեզ:

Վրանում քսանհինգ աղաներ նստած սուրճ էին խմում և զրուցում: Երկար զրուցելուց հետո աղաները ցրվեցին: Վրանում մնաց միայն Միրի արարան: Նա նալից վրանի սլուզներից կախված իր զենքերին՝ զարարինին, բերդանգին, կեռ սրերին, գաշուկներին, ապա հանդից և մտավ անկողին:

Աղջիկը մնաց քարացած վիճակում, հետո վրանից դուրս եկավ և ներս հրավիրեց Դողըղին: Դողըղը մտավ վրանը, տեսավ վրանի ներքին սարքը, աղջկա հոր անկողինը, որում քնած էր ծերունին: Դողըղը մի վոքք մտածելուց հետո մտքում ասաց. «Այս աղջկա առաջ ի՞նչ խղճով պիտի սպանեմ նրա հորը: Ո՛չ, այդ սղամարդու գործ չէ. անկողնում, կամ դադտագողի սպանելն ու ապա աղջկա մոտ պարծնալը վախկոտի գործ է, ո՛չ, ոչ, չե՛մ սպանի»:

Ապա գլխակնով աղջկան ասաց.

— Ե՛կ, Բեջանին տուր ինձ, տանեմ:

Նրանք գնացին զեպի գոմը: Աղջիկը վերցրեց բանալին, բաց արեց գոմի դուռը և Բեջանին դուրս բերեց:

— Այս էլ քեզ Բեջանը,— ցածր ձայնով ասաց աղջիկը,— աստված քեզ հետ, գնա՛, բայց լսիր խրատս. ճանապարհին, երբ հանկարծ տեղից մի ծիտ թռչի, Բեջանը վատ բնավորութուն ունի, նա քեզ գետնին կտա, շատ զգուշ եղի՛ր... Դեհ, բարի ճանապարհ քեզ, գնա՛:

¹ Մալաքետառուս — սիրամարդ-հրեշտակ, քուրդ եղջինների երկրագործության աստվածը:

Ղոգըղը նայեց աղջկան, աչքերն արցունքով լցվեցին: Նա համբուրեց աղջկա ճակատը, հեծավ Բեջանին և հեռացավ: Աղջիկը ճակեց Ղոգըղի հետևից և սիրտը լցվեց: Նա գլուխն առավ ձեռքերի մեջ և լաց եղավ:

Աղջիկը կես գիշերին մտավ վրանը, շորերով ընկավ անկողին և շարունակեց լալ:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ հանդիպեց ինձ այս հրեշտակը՝ այն գեղեցիկ աղան: Ինչո՞ւ նա այսպես շուտ գրավեց իմ սիրտը, իսկ հիմա չկա: — ասում էր նա մտքում, և սիրտը մղկոտում էր:

Ղոգըղը երկու օր ճանապարհ գնալուց հետո, հանդիպեց մի ջրհորի, որի միջից հանկարծ երեք աղավիսի դուրս թռան: Բեջանը սարսափահար տեղից վեր թռավ և Ղոգըղին հորը գցեց, իսկ ինքը վերադարձավ տիրոջ վրանը:

Միբն՝ արարալի աղջկան՝ Շարիբանին թվում էր, թե ահա Ղոգըղը մի օր կվերադառնա իր մոտ և ամեն ինչ լավ կլինի: Բայց ավա՞ղ, հանկարծ Բեջանը մոտեցավ վրանին: Շարիբանի սիրտը թպրտաց, նա վախեցավ և տխրեց:

«Ղոգըղին վատ բան է պատահել», — մտածեց նա: Եվ առանց հորը հարցնելու Շարիբանը հեծավ մի ուրիշ ձի, Բեջանի սանձից բռնած՝ քաշ տալով գնաց Ղոգըղի հետևից:

Շարիբանը շատ գնաց, թե քիչ, դժվար է ասել, հասավ հորերին ու նայեց դեսուդեն:

Ղոգը՞ղ, Ղոգը՞ղ... կանչում էր նա: Հեռվից մի խուլ ձայն լսվեց.

— էստե՞ղ եմ, էստե՞ղ...

Շարիբանը ման եկավ և գտավ նրան խոր հորում:

— Ղոգըղ, — մղկտալով ասաց Շարիբանը, — քուսանամ ես, չէ՞ որ ասացի զգուշ լողեր: Ա՛յ քեզ, անխելք սիրունիկս:

Շարիբանը մեջքի գոտին արձակեց, կախեց հորի մեջ և ասաց.

— Ղոգը՞ղ, գոտիս կապի՛ր մեջքիդ, քեզ հիմա հորից կհանեմ: Նա գոտին կախեց հորը, գոտին կարճ էր և չէր հասնում նրան:

Շարիբանը կիսով չափ կռացավ հորը, սրպեսպի գոտին հասցընի, բայց ինքն էլ ընկավ հորը, իսկ երկու ձին դրսում մնացին անտես-անտիրական:

Միբն արարան առավոտյան տեղից վեր կացավ, տեսավ Շարիբանը տեղում չէ: Նա զարմացավ, մնաց քարացած և հանկարծ աշ ձեռքով խփեց ճակատին:

— Վա՛ւ լը մըն (վա՛ւ ինձ),— բացականչեց նա և դուրս եկաւ վրանից: Դրսում երկու ձին էլ չէին երևում: Ամեն ինչ կորած էր Միրե արարալի համար: Միրը հրամայեց խուլամներին տագնապի թմբուկ գարկել: Թմկահարները շապակեցին վրանի մօտ և սկսեցին թմբկահարել: Միրի ձիավորներն իսկույն հալաքվեցին վրանի առջև: Նրանց զեկավարը՝ Մասոն, ձեռքը կրծքին, մոտեցաւ Միրին և կիսով չափ խոնարհվեց և ապտակց հրամանին:

— Դուք գիտե՞ք, իմ հալատարիմներ,— հուզված ասաց Միրը, — ի՞նչ է պատահել ինձ: Այս գիշեր թշնամիները առեւանգել են իմ միակ աղջկան՝ Շարիրանին և իմ լավագույն երկու ձին: Դուք պետք է ճանապարհ ընկնեք, թշնամիներին կոտորեք և ուր որ է, աղջկանս ու ձիերիս գտնեք, բերեք:

Ձիավորները բաժանվեցին խմբերի: Ամեն մի խումբ մի կողմ գնաց:

«Բաւա» կոչվող ճանապարհով գնացող խմբից երկու ձիավոր բաժանվեցին և գնացին գետի ջրհորները, խմբի մյուս ձիավորներն արագ հեռացան ջրհորներից: Ձիավորները հեռվից երկու ձի տեսան, մոտեցան նրանց: Մոտիկ ջրհորից ձայներ լսեցին, գնացին և կանգնեցին ջրհորի եզրին: Հորում տեսան աղալի աղջկան մի սիրուն երիտասարդի հետ միասին՝ կիսով չափ ջրի մեջ կանգնած: Նրանք պարտնով Շարիրանին և երիտասարդին հանեցին հորից և սկսեցին աղջկա համար կալել: Ձիավորներից մեկը ասում էր, թե Շարիրանն իրեն է պատկանելու, իսկ մյուսը, թե՛ իր կինը պիտի լինի:

Ղողըղը մտածում էր. «Ի՞նչ անել, որ աղջկան ազատի ալգ մարդասպաններից»: Նա որոշեց կռիւ նրանց դեմ: Թուրը քաշեց ու ասաց.

— Ով որ հաղթի, Շարիրանը նրանն է:

Երեք քաջերը սկսեցին կռիւ: Ղողըղը նրանց հաղթեց, ապա Շարիրանի հետ նստեց նրանց ձիերի վրա և գնացին գետի Ղողըղի տունը: Երբ նրանք տուն հասան, Ղողըղը, որպէս նախը, ալք 2 ձիերն ուղարկեց հորեղբորը: Հորեղբայրը լուր ուղարկեց Ղողըղին, թե համաձայն չի ու աղջկան չի տա, քանի որ պալմանը կիսով չափ է կատարել և Միրե արարալի գլուխը չի բերել:

Ղողըղը թալալի (մունետիկ) միջոցով լուր ուղարկեց հորեղբորը.

— Քեզ պէս տմարդ չեմ, աղջիկդ քեզ հալալ լինի, ես արդեն կին ունեմ:

Ղուլը ղը ամուսնացաւ Շարիբանի հետ: Շարիբանին փնտրողները վերադարձան օրենս: Ղուլը ղի հետ կովոդները պատմեցին նրա հաղթանակի և Շարիբանին տանելու մասին:

Երկու ամսից հետո Ղուլը ղը հորեղբոր՝ Մահմադ աղայի հետ գալիս է Միրե արաբալի տուն՝ Շարիբանի դալանը որոշելու և մեջտեղից թշնամութունը վերացնելու համար: Միրե արաբան ոչխար է մորթել տալիս և պատրաստել է տալիս ճղալիս սիլիս¹ ու շարրաթ²: Շարիբանի դալանը որոշեցին 50 ոչխար, մի ձի, երկու չրացան և մի չուխա հոր համար: Դրանով վերջացաւ ամեն ինչ:

ՄՈԼԼԱ ՆԱՄՐԵԳԻՆ

Մոլլան մի մարդուց դրամ է պարտք անում: Պարտքատելը հետո գնում է մոլլայի մոտ և պարտքը պահանջում:

— Պարտքդ կտամ, — ասում է մոլլան, — սրածալը փախտե՛ր եմ տնկել ոչխարի ճանապարհին ու փարախի կողքին, որ ոչխարները անցնելիս քսվեն այդ փախտերին, բուրդը կաչի դրանց ծալրերին և փունջ-փունջ պոկի ու փախտերի վրա մնա, կամ էլ գետին թափվի: Այդ փախտերը սուրբ են, ոչ ոք իրավունք չունի նրանց մոտենալու: Հենց որ ոչխարների բուրդը պոկվի ու թափվի, կդնամ այդ բուրդը կնամաքեմ, կծախեմ և պարտքդ կտամ:

Պարտքատելը քահ-քահ ծիծաղեց:

— Այ, արդեն պարտքդ ստացար, — պարտքատիրոջը դիմելով, կեղծավորաբար ասում է մոլլան, — քեզ ո՞վ կարող էր այսպէս ուրախացնել:

Պարտքատելը փոռ ու փռշտան վերադառնում է տուն և պատմում կնոջը³:

ԸՆՈՊԱՆԵՐ

Դիւղացիներից մեկը մի օր գնում է մոլլայի մոտ և ասում.

— Մոլլա՛, ճոպտն չունեմ, սալիդ ճոպանը մի երկու օրով տուր, խոտը դաշտից բերեմ:

¹ Ղալիս սիլիս — սաջի խորոված, դառուբաս:

² Շարրաթ — քաղցր ջուր:

³ Պատմեց Ուսըվե Բասուն, Թրիխիի Գոնչարնայա փողոցի № 45 տան բնակիչ, 62 տ., դրի է առել հեղինակը 1949 թ.:

⁴ Ասաց Իբոե Ամոն 1943 թ. Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղում:

— Ճոպանի վրա ցորեն կմ փռել,— պատասխանում է մոլ-
լան:

— Ինչպե՞ս կարելի է ճոպանի վրա ցորեն փռել,— զարմա-
ցած հարցնում է գլուղացին:

— Բա ի՞նչպե՞ս պետք է ճանապարհ դնել մարդուն,— պա-
տասխանում է մոլլան, և երկուսով էլ քահ-քահ ծիծաղում են:

«Այլպես են բոլոր մոլլաները», մտքում առնելով գլուղացին
դատարկածեն վերադառնում է տուն¹:

ՈՐԾՈՐԴ ՄԱՀՄՈՒԳԸ, ՀՍԿԱ ՕԶՄԱՆՆ ՈՒ ՊԷՀԱՆԶԿՈՏ ԱՍԱՆԴԸ

Մշո երկրում ապրում էր Ավդալ աղա անունով մի մարդ:
Նրա հովանավորության տակ էին հազար տուն: Նա ունեւր ութսուն
հազար աղամարդ, յոթ կին և յոթ որդի՝ Ռոստամ աղա, Բալուզ
աղա, Ավդի աղա, Սալման աղա, Բրսող Մամուդ, հսկա Օզման և
պահանջկոտ Ասադ անուններով: Ավդալ աղան շատ հարուստ էր,
ունեւր անչափ ձի, ոչխար ու տավար:

Ավդալ աղան ունեւր նաև Նադինն անունով մի աղջիկ: Նադի-
նեն շատ գեղեցիկ էր՝ նրա ծամերը երկար էին, աչքերը՝ սև, քի-
թը՝ բարակ: Երբ մեկն ու մեկը կանգնում էր նրա մոտ, ուզում էր
չուտի, չխմի, նրան նայի:

Երբ Նադինն դարձավ տասներկու տարեկան, երիտասարդ-
ներից շատերը խնամախոսներ էին ուղարկում՝ նրան իրենց հա-
մար ուզելու, բայց Ավդալ աղան պատասխանում էր.

— Նրանք ինձ արժանի մարդ չեն, ևս իմ աղջիկը չեմ տա
նրանց, նրանք կարող են միայն իմ ծառաները լինել, իմ աղջիկը
պետք է տամ աղաներից մեկին, այն էլ ինձ հավանար աղայի:

Այդ ժամանակ աղայի հովանավորության տակ գտնվող մար-
դիկ զայրացան, հրաժարվեցին աղային տուրք տալուց, հեռացան,
տեղափոխվեցին այլ տեղ:

Մի օր աղան կանչեց իր յոթ որդիներին:

— Տղաներս,— տասց նա,— տեսնու՞մ էք, իմ Վելի՞ մար-
դիկ հեռացան ինձնից, միևնույն է, նրանք պետք է հեռանային,
պատճառ էին փնտրում, բայց աղջկանս դարձրին պատճառ: Ծիշտ
է, աղջիկն իմն է, բայց ինչպե՞ս կարող եմ տալ ստորագրվածներին,

¹ Ասաց իրո՞ւն Ամոն:

իմ խուլամներին և այդ խուլամներին ընկեր դառնալ։ Դուք գիտեք, որ այդ բանը չի կարող լինել։ Հիմա մտածեցեք, ինչ էք ասում։ Կարող է պատահել, որ խելքս չի կարում, դուք ձեր ասելիքն ասեք։

Աղաչի երեք մեծ որդիները հալանություն տվին հոր ասածին, որ նրանց քույրը չպետք է ամուսնանա իրենց հոր խուլամների կամ նրա հովանավորության տակ գտնվող մարդկանց հետ։

— Հայր,— ասացին նրանք,— կան մարդիկ, որոնք քո մարդկանց վանեցին քնիսից, մենք պետք է կռվենք նրանց դեմ, որպեսզի քեզից փախածներին վերադարձնենք մեզ մոտ։

Ձորբորդը՝ միջակ որդին, ասաց.

Հայր, դու քո ժողովրդից պետք է հարկ չվերցնես։

— Թող քո ասածը լինի,— ասաց հայրը, եթե նրանք վերադառնան։

— Հայր,— ասաց նա, — մեր քույրը՝ Նադինեն, արդեն հասած աղջիկ է, տուր մեկին ու մեկին, թող զնա, թե չէ՝ մեկն ու մեկի հետ կրխախչի և մեզ համար ամուսնալի կլինի, ցեղապետների մեջ կխալտառալվենք։

Այս ասածի համար աղան իր այդ որդուն տնից հեռացրեց։ Իսկ որսորդ Մահմուդը, հսկա Օղմանն ու պահանջկոտ Ասադը խոնարհվեցին հոր առաջ և ասացին, որ իրենց չորրորդ եղբոր ասածը ճիշտ է։

Ավդալ աղան նրանց էլ տնից վռնեց։

— Թող այդպես լինի,— ասացին եղբայրները։

Այս վերջին երեք եղբայրները ձի նստեցին և գլուղից դուրս եկան։ Շատ զնացին, թե քիչ, դժվար է ասել։ Հասան մի ճամփաբաժնի, որտեղից երեք ճանապարհ բաժանվում էին իրարից։ Նրանք համաձայնության եկան, որ ամեն մեկը մի ճանապարհով գնա և երեք տարուց հետո դառնա, այդ նույն տեղը իրար տեսնեն ու գնան իրենց հոր մոտ։

Մահմուդը դեպի աջ տանող ճանապարհով գնաց, Օղմանը՝ միջին ճանապարհով, իսկ Ասադը՝ դեպի ձախ տանող ճանապարհով։

Այժմ խոսենք Ավդալ աղաչի և իր մեծ որդիների մասին։

Ավդալի աղջկա ուղնգանները ղինված եկան Ավդալ աղաչի դեմ կռվելու։ Ավդալ աղան գնաց իր արենակիցների մոտ, որ հավաքվեին հարձակվողներին դիմադրելու։ Ավդալ աղաչի արենակիցները, որոնք նույնպես հարկ էին տալիս նրան, մերժեցին։

— Աղան մեզանից էլ է հարկ առնում, մեղ ճնշում է, ինչու նրա համար ուրիշների դեմ կռվենք:

Ոչ ոք չլսեց աղային, բացի նրա մի քանի եղբայրներից ու պամաններին: Նրանք, մոտ հիսուն տղամարդ, հեծան իրենց ձիերը և դուրս եկան կռվի ասպարեզ:

Երկու կողմից ձիավորները, ասես առյուծներ, կանգնեցին դեմ-հանդիման:

Ավդալ աղան ձեռքին ուներ մի երկար նիզակ: Նույնպեսի մի նիզակ էլ ժողովրդի ղեկավար Դադոն ուներ: Բոլորն էլ սրեր ու վահաններ ունեին:

— Լո՛, Լո՛, անխիղճ և դաժան Ավդալ,— հեռվից կանչեց Դադոն,— դու աղջկանդ չէիր տալիս մեր ջահելներին, մեծ-մեծ տուրքեր էիր առնում մեզնից բավական չէ, դեռ ծաղրում էլ էիր մեզ, իմացի՛ր, այսօր արյուն է թափվելու:

— Վաղուց էի ծաղրում, հիմա էլ եմ ծաղրում, վախկոտնե՛ր, դուք վախից փախաք, հեռացաք մեզանից:

— Եթե վախկոտ լինեինք, հիմա չէինք հարձակվի քեզ վրա,— պատասխանեց Դադոն:

— Հիմա կռվով ցույց կտամ քեզ,— ասաց Ավդալը:

Կռիվն սկսվեց:

Հովիվ Դադոյի որդին՝ Հասոն էլ էր եկել կռիվ:

Հասոն նիզակով Ավդալին խփեց, սպանեց: Ավդալի արևնա-կիցները փախան, բարեկամներից շատերն սպանվեցին, ոմանք վիրավորվեցին, ոմանք էլ գլուղ վերադարձան: Դադոն իր մարդկանցով շրջապատեց գլուղը: Նաղիներն տարան Հասոյի համար, հետն էլ աղալի ունեցվածքը:

Այժմ լուր տանք Ավդալի երեք որդուց: Նրանք երեք տարուց հետո, մալխի մեկին, իրենց հետ մի-մի կին առած, միմյանց հանդիպեցին պարսնավորված ճանփարածնում, բարեկցին, համբուրվեցին, ծանոթացան միմյանց կանանց հետ և քիչ զրուցեցին:

Նրանցից մեծ եղբայրը հովվութլամբ էր դառնվել և հովվի աղջիկ էր բերել իր համար, միջնակը մի գլուղում նախապան էր եղել և նախապանի աղջիկ էր բերել, փոքրն էլ աղալի աղջիկ էր փախցրել: Այսպես վեց ձիավորներով վերադարձան Ավդալի գլուղը և լսեցին իրենց հոր՝ Ավդալի և Դադոյի կռիվ մասին:

— Նրա ճամփեն այդ էր,— ասաց միջնակ եղբայրը¹:

¹ Ասաց Աթաֆե Ալթոն, Ապարանի շրջանի Ալագյազ գյուղից: Գրի է առել հեղինակը 1952 թ.:

Մի օր մոլլան գնում է մի աղքատ գլուղացու տուն և մի պղինձ խնդրում: Դյուղացին իր մեծ պղինձը տալիս է մոլլային: Մի քանի օրից հետո մոլլան խորամանկությամբ մի փոքրիկ պղինձ է գնում գլուղացու մեծ պղինձի մեջ և տանում, տալիս է նրան ու հայտնում իր խորին շնորհակալությունը:

— Բա միջի էս փոքրիկ պղինձն ո՞ւմն է, հարցնում է գլուղին:

— Դո պղինձի ճուտն է, պղինձդ ծնեց, ճուտ բերեց, — պատասխանում է մոլլան և հեռանում, մտքում ստելով՝ «միամիտ դյուղացի է, հա...»:

— Մի քանի օրից հետո մոլլան նորից գնում է նույն գլուղացու տուն և մեծ պղինձը նորից խնդրում: Նրա կինը այս անգամ էլ մեծ պղինձը տալիս է մոլլային: Մոլլան տանում է այն ու էլ ետ չի բերում:

— Մոլլա, պղինձն ի՞նչ արիւր, բե՛ր, — դիմում է մոլլային պղինձը սովող կինը:

— Ձեր պղինձը մեռավ, — ասում է մոլլան:

— Ո՞նց թե մեռավ, էդպես էլ բան, ո՞վ է տեսել, որ պղինձը մեռնի, — բացականչում է կինը:

— Ծնող պղինձը կարող է և մեռնել, — պատասխանում է մոլլան և շուրջ կնոջ վրա՝:

ՄՈԼԼԱՆ ՈՒ ԴԱՏԱՎՈՐԸ

Օրերից մի օր մոլլայի կովը կորչում է: Մոլլան իր հարեաններից մեկի կովը գլուղի մեջ բռնում, տանում է իր գոմը և կապում կորած կովի տեղը: Դյուղացին փնտրում և կովը մոլլայի գոմում է գտնում:

— Մոլլա, էս իմ կորած կովն է, ինչո՞ւ ևս բերել, կապել գոմիդ մեջ, չէ՞ որ մեր տերն ևս, ամեն օր քարոզ ևս կարդում մեր գլխին, բա ամոթ չէ՞, — ասում է կովի տերը:

— Ո՞հ, էս իմ կովն է, — պատասխանում է մոլլան:

Երկար վիճելուց հետո, գործն ընկնում է դատարան: Երկուսով էլ գնում են դատավորի մոտ, որ իրենց դատն անի: Մոլլան դատավորին աչքով է անում և նշանացի հասկացնում, որ կաշտակելու է նրան: Դատավորի վճռով կովը հասնում է մոլլային: Ընդհանրապես ծոծրակը քորելով, դատարկաձեռն տուն է վերա-

¹ Ասաց իրո՞ւն Ամոն:

դառնում, իսկ մոլլան ուրախանում է: Նա հաջորդ օրը մի պուտուկի մեջ դարման է լցնում, իսկ դարմանի երեսը՝ յուղ և տանում, դնում դատավորի առաջ: Դատավորը նկատում է, որ պուտուկը թեթև է, բերանը բաց է անում, երեսի յուղը ետ է տանում և տեսնում, որ յուղի տակ դարման է լցրած: Ծիծաղում է և ասում.

— Էս ի՞նչ ես արել, մոլլա:

— Ոչինչ, դատավոր ջան, ես ու դու մի ճամփով ենք դնում¹:

ՄՈԼԼԱՆ ԻՐԵՆ ՄԵՌԱԾ Է ՁԵՎԱՅՆՈՒՄ

Մի օր մոլլա Նասրեդինը գնում է Երևան, մի գույգ գեղեցիկ կոշիկ առնում իր համար և վերադառնում է գլուղ:

Եթե գլուղացիներն իմանան, որ լավ կոշիկ եմ առել, բոլորը մեկ-մեկ կգան տուն՝ շնորհավորելու, — մտածում է մոլլան, — ավելի լավ է ճանապարհին ինձ մեռած ձևացնեմ, լուրը գլուղ կհասնի և գլուղացիները կգան ինձ գլուղ կտանեն, իսկ ես գլուղի մեջ վեր կկենամ և կսեմ, որ մեռած չեմ, ողջ եմ ու կոշիկներս ցույց կտամ բոլորին, որ էլ նրանք մեր տուն չգան և ինձ նեղութիւն չտան:

Մոլլան այդպես էլ անում է: Գլուղին մոտենալուն պես հանկարծ վալր է ընկնում և մնում անշարժ: Հեռվից տեսնողները լուր են տանում գլուղ: Գլուղացիները դալիս են, հասնում մոլլային, վերցնում են, դնում չարդարի² վրա և գլուղ տանում: Տան շեմքին հասնելուն պես մոլլան վեր է ցատկում և ծնկների վրա կանգնում չարդարի մեջ: Բոլոր հավաքվածները ծիծաղում են և ասում.

— Մոլլա՛, ինչո՞ւ ես խարում մեղ: Աչքդ լույս, լավ կոշիկ ես առել:

Մոլլան կոշիկները բարձրացնում, ցույց է տալիս համագլուղացիներին և ասում.

— Եթե այս ձևով չհավաքեի ձեզ, պետք է մեկ-մեկ դալիք տունս, երկար նստեիք, այսպես արեցի, որ ձեզ չձանձրացնեմ³:

¹ Ասաց Իրոն Ամոն, Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղից: Գրի է առել հեղինակը 1945 թվականին:

² Չարդար — բառացի նշանակում է չորս վայր, մեռել տանելու համար չորս վայրից պատրաստած պտղաբույս, հայերեն շնչափետ:

³ Ասաց Իրոն Ամոն: Գրի է առել հեղինակը 1945 թ.:

Մի հովիվ կար, նա շատ լավ էր նվագում: Ամեն օր ոչխարը տանում, արածեցնում էր Ռինգյուլում: Նա նստում էր մի քարի և և բլուր (շվի) նվագում, այնքան լավ էր նվագում, որ դաշտի կենդանիներն էլ ականջ էին դնում նրան: Մի օր էլ բալաք օձը իր բնից դուրս է գալիս ու ականջ դնում շվիի ձայնին: Նա ամեն անգամ մի ոսկի էր գցում հովիվի առջև և դնում, մտնում իր բուլնը: Այդ ձևով հովիվը հարստանում, հաղարնների տեր է դառնում: Մի օր էլ նա կանչում է իր որդուն և ասում.

— Նա գնալու եմ Արաքստան, լաո՞, դու կմնաս իմ տեղը, կգնա՞ս, կնստե՞ս քարին ու կշարունակես ինձ նման բլուր նվագել: Երբ բալաք օձը դուրս կգա, երբեք նրա խաթրին չկաշխես հա՞, քար չգցես՝ նրա վրա, չհախոյնես, դեռ հեռվից գովի՛ր նրան, մինչև նա գնա, մտնի իր բուլնը:

Տղան իր հոր փոխարեն հովվութուն էր անում: Նա հոր պես լավ էր նվագում բլուրը, իսկ օձը մեկ-մեկ ոսկի էր բերում և տալիս աղալին: Մի օր էլ տղան մտածեց և ասաց ինքն իրեն. «Ես ինչո՞ւ եմ ամեն օր հովվութուն անում, թրջվում, իսկ օձն էլ օրական մի ոսկի է բերում և գցում առաջս: Ո՛չ, ալիքի լալ է նրա բուլնը քանդեմ, գանձը բերեմ տուն և դրանով հարստանամ:

Մի օր էլ տղան դնաց, նստեց քարի վրա, էլի սկսեց նվագել: Օձը կրկին դուրս եկավ և մի ոսկի դրեց նրա առջև, դարձավ, որ մտնի իր բուլնը, տղան դավադանով խփեց օձի պոչին, պոչը կտրեց: Օձը ջղախնայավ, խալթեց աղալի ոտքը, տղան մեռավ, բարեկամները տարան թաղեցին: Նրա գերեզմանը սպիտակ քարերով շարեցին:

Հովիվը վերադարձավ, լսեց որդու մահը, շատ տխրեց, լաց եղավ: Նա ամեն օր գնում էր նրա գերեզմանի վրա, լաց լինում: Որոշ ժամանակից հետո հովիվը դարձյալ սկսեց հովվութամբ զբաղվել: Մի օր նա գնաց, նստեց իր նախկին քարին, սկսեց բլուր նվագել, բայց օձը այլևս դուրս չեկավ՝:

¹ Ասաց Ասոյե Թաժոն, անդրագետ, 80 տարեկան, Թալինի շրջանից: Դրի է առել հեղինակը 1946 թվականին:

Ջրլին Սրհանի հերոսն էր, նա ունէր բարակ մեջք, գեղեցիկ էր: Մի ընկեր ունէր՝ անունը Ահմադ: Ահմադն էլ քաջ և ուժեղ տղամարդ էր:

— Ահմադ,— գիտնելով ընկերոջը ասաց Ջրլին,— վն՛ր կաց, լավ ձի ընտրի՛ր, հեծի՛ր և պատի՛ր մեր աշխարհը, ինձ համար մի աղջիկ գտի՛ր:

Ահմադը հեծաւ ձին, գնաց, որ Ջրլու համար աղջիկ գտնի: Շատ ման եկաւ, բայց լավ աղջկա չհանդիպեց: Ամենից վերջը գնաց Արարատն, շատ ման եկաւ, բայց լավը չգտաւ: Նա ամբողջ փեց տարի ման եկաւ, ասաց.

— Վեց տարի է, ինչ ման եմ գալիս, Ջրլու համար լավ կի՛ն չգտա, մալրս էլ պառավել է, չղիտեմ, ապրո՞ւմ է, թե մահացել է, պետք է վերադառնամ մորս մոտ, բաւական է, ինչքան որ ման եկա:

Ահմադը վերադարձաւ: Նա գնում էր տուն, ճանապարհին հանդիպեց քրդական մի օրալի:

— Էսօր ալստեղ կի՛նամ,— ասաց Ահմադը: Նա առանց քաշվելու իջաւ մի վրանի դռն: Ահմադի ձին տարան ախոռ, կապեցին, նրան էլ վրանը տարան: Ահմադը գիշերեց վրանում: Առավոտան շուտ վեր կացաւ, վրանից դուրս գնաց և ասաց ինքն իրեն. «Ախր փեց տարի է, ինչ ման եմ գալիս ընկերոջս խաթեր համար: Ա՛խ, ի՞նչ բան է ընկերութ՜յունը, ախոս, չկարողացա մի լավ աղջիկ գտնել, տեսնեմ, դուցե այս վրաններից մեկում մի լավի՛ն գտնեմ Ջրլու համար»:

Ահմադը ման էր գալիս վրանների մեջ, վերջը հանդիպեց մի գեղեցիկ վրանի, որը ծածկւած էր արեւշուժե և մետաքսե կտորներով:

— Հասկանալի է, ասաց Ահմադը,— այս վրանը հարսների ու աղջիկների վրան կլինի, դեռամ ներս, տեսնեմ՝ ինչ կա: Դա արաբական Միրի (ցեղապետ) վրանն էր: Ահմադը ներս մտաւ: Վրանում կար մի գեղեցիկ աղջիկ, բարեկց նրան, աղջիկը բարեն առաւ և ասաց.

— Եթե դու վրիժառու ես, փող տամ քեզ, եթե պաշտպան մարդիկ չունես, էլի կարող եմ քեզ ունեցւածք տալ, որպէսզի կարողանաս ապրել, իսկ եթե վատ մարդ ես, վատ մաքրով ես մեր վրանը մտել, կասեմ եղբայրներին, քեզ կապանեն:

— Մի նպատակ ունեմ կատարելու,— ասաց Ահմադը:

— Ի՞նչ նպատակ ունես,— հարցրեց աղջիկը,— ասա, հենց հիմա ասա...

— Մենք մի հերոս ունենք,— ասաց Ահմադը,— քեզ պետք է փախցնեմ նրա համար, բայց կարող է պատահել, որ նա քեզ չհավանի: Նրա անունը Ջրլի է: Դու քո մազերից մի քանի հատ պոկիր, տուր ինձ, որ ցույց տամ նրան, եթե մազերով հավանեց քեզ, կդնեք կփախցնենք, իսկ եթե չհավանեց քո մազերը, դրանով վերջ ամեն ինչի:

Աղջիկը համաձայնեց, մի քանի մազ պոկեց գլխից, ավելց Ահմադին: Ահմադը վրանից դուրս եկավ, հեծավ իր ձին և գնաց դեպի հայրենի գյուղը: Նա մի խոր ձոր մտավ. ձորում մարդ չէր ապրում, ամառ էր, դիշերը տաք: Ահմադը կանգ առավ մի աղբյուրի կողքի, պարանը կապեց ձիու ոտքից, իսկ մյուս ծայրը գետնի մեջ խրած ցցից ու ինքն էլ նստեց աղբյուրի մոտ, սկսեց հաց ուտել, ապա ջուր խմեց և պառկեց, որ հանգստանա: Նա իր հետ ուներ մի նիզակ: Մի քանի բոպե ննջեց, ապա քնեց: Կես դիշերն անց էր: Բավական քնելուց հետո զարթնեց: Ձին դեռ արածում էր: Լուսինը արդեն մայր էր մտել, փայլում էին աստղերը: Նա վեր կացավ տեղից, շուրջը նայեց, կապկանման երկու էակներ կանգնած էին նրա առջև և բացականչում էին՝ հի, հի, հի, հո, հո, հո: Ահմադը մի փոքր վախ գգաց:

Ահմադը վերցրեց նիզակը, որ խփի նրանց, այլ ժամանակ նրան թվաց, թե այլ էակները կանգնած են իր ոտների վրա: Ձեռքը դեկց ուտարին, որ լռելի, չկարողացավ: Նրանցից մեկը թռավ ուսից և կանգնեց առջևը, մյուսը՝ ետևը և սկսեցին խոսել միմյանց հետ, ծաղրել Ահմադին, ասելով ը՛լ, ը՛լ, ը՛լ...

Ահմադը ուշաթափվեց: Նա զարթնեց ահա ժամանակ, երբ լուսացել էր արդեն: Ահմադն ուշքի եկավ, լվացվեց, երեք անգամ չոքեց Շամսի (արևի) առջև և ապա հեծավ իր ձին, գնաց դեպի տուն: Երեք օրից հետո Ահմադը տուն հասավ, տեսավ դուռը փակ էր, ետ դարձավ, մոտեցավ դրիկցներին և հարցրեց.

— Ո՞ւր է մայրս:

— Մայրդ Ջրլու հետ սար է գնացել,— պատասխանեցին նրանք: Ահմադը գնաց դեպի Ջրլու սարը, գնաց և նրա դռանը կանգ առավ, ձին կապեց դռան մոտ, վրանը մտավ, դեռ ու գին նայեց, տեսավ մայրը քնած է:

— Ձեմ արթնացնի,— մտքում ասաց Ահմադը, ապա վրանի

կողքի մառանը մտալ, որ մի բան ուտիլ Ամանների շրխկոցի ձախ հկալ, պառալը մի վալտ վերցրեց և սկսեց դրանով խփել Ահմադին: Նա կարծում էր, թե գողերն են մտել մառանը: Ահմադի գլուխը ջարդվեց, նա վալր ընկալ. նա չէր ուղում պառալին դիպչել, ձախ չհանեց:

Պառալը մառանում ճրագը վառեց, ճանաչեց որդուն, Ահմադն էլ նրան ճանաչեց, նրանք փաթաթվեցին և սկսեցին համբուրվել ու լաց լինել: Ապա Ահմադը գնաց Ջրլու մոտ, բարեկեց նրան, Ջրլին էլ նրա բարեկեց առալ և ասաց.

— Միրելի Ահմադ, ալս վեցը տարում արդյոք մի լալ աղջիկ չգտա՞ր ինձ համար:

Ահմադն իր գրպանից հանեց աղջկա մազերը, դրեց Ջրլու առջև և աղաց.

— Սրանք մի աղջկա մազեր են, նա շատ գեղեցիկ է, եթե ուղում ես, գնանք և փախցնենք, բերենք քեզ համար:

Ջրլին հալանեց մազերը և ուրախացալ, ապա կանչի թըմբով գարկեցին: Հաղար հինգ հարյուր ձիալոր հալաքվեց և ճանապարհ ընկալ: Նա սոսքնորդում էր իր ձիալորներին: Նրանք գնացին և հասան օրաները: Ջիրից իջան, ձիրը տարան, կապեցին ախոռում: Նրանք տասը օր մնացին հյուր, բայց չէին համարձակվում ասել, որ իրենք ուղնգաններ են, Միրի աղջկան Ջրլու համար ուղելու են եկել:

Ջրլին խնդրեց Ահմադին, որ գնա Միրե արաբալի մոտ և իր աղջկան ուղելու համար ամեն ինչ ասի իրեն: Ահմադը գնաց Միրի վրանը և ասաց.

— Իմ Մի՛ր, իմ գլխի տեր, արդեն տաս օր է, որ քեզ հյուր ենք, բա չես ասի, ինչո՞ւ համար ենք եկել ալստեղ: Միրը բարկացած ասաց.

— Ես ի՞նչ գիտեմ...

— Եկել ենք քո աղջկան ուղելու մեր ցեղի հերոսի համար:

— Իմացեք, — ասաց Միրե արաբան, — եթե տեղիցս վերկացա, բոլորիդ կկոտորեմ:

Ահմադն ասաց.

— Քո աղջկան կտաս մեր հերոսին, թե չէ գլուխդ կտրեի ու ենք: Միրը խորհեց, նայեց քաջերին, վախ գրաց և ասաց.

— Ինձ, ո՞չինչ, եկեք աղջկանս գլխադինը որոշենք: Վրանը լցվեց աղամարդկանցով: Սկսեցին գլխադինը որոշել: Որոշեցին իրիկ գլխագին Թիլի խանումի դիմաց տալ երեսուն ոչխար, մի լա-

իւրնջի, երկու չուխա, երկու հրացան (գամանչա) և արաքական մի նժույգ:

Ջրլին տեղն ու տեղը գլխագնի կեսը տվեց, և 21 օրից հետո նա պետք է դար իր նշանածին տուն տաներ: Ջրլին գիմելով Ահմադին, ասաց.

— Ես գլխագնի կեսը տվեցի աղային, աղջկան էլ չկարողացա տեսնել:

— Դե՛հ, գնանք, — ասաց Ահմադը, — աղջկան ցույց տամ քեզ: Ջրլին վերցրեց սափորը, դնաց և կանգնեց աղջկա փոքրիկ վրանի առջև: Ահմադն էլ վրան մտավ և գիմելով Թելի խանութին, ասաց.

— Սա քո նշանածն է, գնա և ջուր լցրու նրա ձեռքերին:

Թելի խանութը ջուր էր լցնում Ջրլու ձեռքերին, նրանք նախեցին միմյանց աչքերի և սիրահարվեցին:

— Հայրդ 21 օր ժամանակ է տվել մեզ, — ասաց Ջրլին, — 21 օրը ինձ համար կդառնա 21 տարի, արի մեր մատանիները փոխենք: Նրանք փոխեցին իրենց մատանիները: Ջրլին գնաց իր ընկերների մոտ և ասաց.

— Ձի հեծե՛ք, գնալու ենք:

Բոլորը ձի հեծան, մնաս բարով արեցին, արարների Միրից հեռացան և գնացին դեպի իրենց երկիրը:

Անցավ 21 օր, արարների Միրն էլ հրամայեց իր ծառաներին, ասաց.

— Գոչի ժամանակը դալիս է, պետք է քոչենք այստեղից, գնանք Արարտան: Բավական է, ինչքան որ մնացինք այստեղ, արդեն աշուն է դալիս: Մենք պետք է գնանք, քանի դեռ Ջրլին չի վերադարձել: Նա այսօր կամ վաղը կգա: Նրանք գնացին Արարըստան: Թելի խանութը գիմելով հորը, ասաց.

— Հայր, դուք գնացեք, քիչ հետո կհեծնեմ ձիս և կգամ ձեր հետևից:

Աղջիկը խորշինից մի զուլֆ գուլպա հանեց, մի ցից խփեց գետնին, գուլպաները կապեց ցցից, մի թուղթ գրեց և երկու վեզի հետ միասին գրեց գուլպաների մեջ: Թելի խանութը թղթում գրել էր.

«Եթե սիրում ես ինձ, ետևիցս արի, եթե չես ուզում գալ, առ այս վեզերը, խաղ տրա: Եթե ետևիցս եկար, թեկուզ ստիպեն ինձ ամուսնանալ ուրիշի հետ, չեմ ամուսնանալ:

Թելին գնաց և հասավ քոչերին:

Ջրլին հեծալ իր ձին, հազար հինգ հարյուր հոգով գնացին դեպի Թելի խանութի օրտն։ Ձիավորները մնացին լեռան ստորոտում, իսկ Ջրլին, հեծած իր սպիտակ ձին, գնաց դեպի լեռան կործքը։ Երբ Ջրլին տեղ հասավ, նայեց դեռ ու դին, ոչ մի վրան չտեսավ։ Նա շշմածի պես նստեց ու սկսեց խորհել։ Ահմադը հետո տեսավ, որ ընկերն ուշանում է, հեծալ իր ձին և հետեւեց Ջրլուն։ Գնաց Ջրլու մոտ և սկսեցին խոսել։ Մի պահ մնալուց հետո վեր կացան, ձի հեծան և գնացին իրենց ընկերներին մոտ։

Ջրլին գիմեւով ձիավորներին, ասաց.

— Դուք կին ու երեխա ունեք, տան տեր եք, վեր կացեք, Ահմադին հետ միասին վերադարձեք ձեր տները, ես պետք է գնամ սիրածիս կտեկց։

Ահմադն ու իր ընկերներն ասացին.

— Ո՛չ, մենք պետք է դանք քեզ հետ։

Ջրլին չհամաձայնեց, մնաս բարով արեց ձիավորներին ու բարձրացավ լեռը՝ քոչատեղը, իսկ Ահմադն իր ընկերներով վերագարձավ տուն։ Ջրլին վրանի տեղում գուլպաներ տեսավ, աջ ձեռքը կոխեց մի գուլպալի մեջ, միջից հանեց մի գուլգ վեզ և մի նամակ։ Նամակը կտրդաց և իմացավ ամեն ինչ։ Ջրլին վերցրեց գուլպաները և երեսը դարձրեց դեպի Արարստան։

Ջրլին ճանապարհը չզիտեր, գնում էր դեպի հյուսիս։ Նա հանդիպեց մի պալատի և կանգ առավ նրա դռան մոտ։ Նստեց։ Ոչ ոք պալատից դուրս չեկավ։ Նա պալատի դուռը բաց արեց և ներս մտավ։ Ներսում տեսավ մի պառավ կնոջ, բարեկեց նրան, պառավը բարեն առավ։ Պառավը տեսավ, որ Ջրլին շատ դեղեցիկ աղա է, նրա քեֆը գալիս էր Ջրլու հետ։ Ջրլին ասաց պառավին, լիս պառավ, ինձ համար մի ճար արա։ Պառավը Ջրլուն դիմելով, ասաց.

— Լառ (որդի), քեզ համար ջուր եմ տաքացնելու, քեզ կողացնեմ աղով, վալլի ստպոնով, տեղդ կիռեմ վարագույրի էն կողմը, քեզ համար դուռ կմորթեմ, կեփեմ արարտկան փլավ, աչս երեք տարի է, որ առանց ամուսին եմ ապրում, արի կլանք վալլի՛ր ինձ հետ։

Ջրլին ասաց,

— Ես սպիտակագույն ձի եմ հեծնում,
Սրհան ցեղի հերոսն եմ,
Էն որ ես եմ ասում, Թելի խանութն է,

Արաքնեւրի Միւրի աղջիկն է,
Երկու եղբայրներ ջուլն է,
Դավրիշ աղայի նշանածն է:

Պառաջն առաց.

— Էն որ գու առում են անբարոյական է:

Ջրին նայեց պառաւիկն և ասաց.

— Պառաւ, մի բաժակ ջուր բեր խմեմ:

Պառաջն առաց.

— Փախչելու, ես, արի ոտքդ կապեմ պարանով, որ չփախչես: Նա Ջրու ոտքը կապեց պարանով: Ջրին պարանը կտրեց և դուրս գնաց: Նա մի պահ մտածեց և փախաւ:

Ճանապարհին Ջրին պատահեց մի հովիւի և բարեկեց նրան: Հովիւը բարեկեց ասաւ և ասաց.

— Լաւ Երիտասարդ, համեցե՛ք, նստեցե՛ք:

Ջրին նստեց: Երեկոյան Ջրին հովիւի հետ գլուղ գնաց և գիշերեց հովիւի տանը: Հովիւն ասաց.

— Դու մնա տանը, ես պետք է գնամ, ոչխար արածեցնեմ, բայց Ջրին չհամաձայնեց, ասաց.

— Ես էլ պետք է դառնամ հովիւ: Հովիւը չհամաձայնեց, ասաց.

— Ուզո՞ւմ ես եղբայրանանք:

Ջրին ասաց.

— Թող այդպէս լինի, բայց ես պետք է դառնամ հովիւ:
Հովիւն ասաց.

— Թող այդպէս լինի. նա մի թաղիք տվեց Ջրուն, որ հովիւ դառնա:

Ջրին գնաց Դավրեշ աղայի տուն: Դավրեշ աղան նստած էր վրանում և ծխում էր: Ջրին բարեկեց Դավրեշ աղային, աղան նրա բարեկեց ասաւ: Ջրին ասաց, որ ցանկութեամբ ունի նրա մոտ հովիւ դառնալու: Աղան իր համաձայնութեամբ տվեց և որոշեց, թե որքան աշխատաւարձ տա նրան՝ լուրաքանչլուր տարւիւ համար չորս գառ, երկու ուլ, քսան փութ գարի, մի տիկ պանիր և լոռ ու երեք գոլդ էլ արեւի:

Ջրին դարձաւ աղայի հովիւ: Նա աշխատում էր Դավրեշին մեծ ֆստա հասցնել: Դիտաւորյալ օրական քսան ոչխար էր մորթում, աշխարհերին լաւ չէր արածեցնում: Մի օր ոչխար կթողնելը իրենց դուլերը վերցրին և գնացին Թելի խանութի մոտ, ասացին, որ հովիւը ոչխարը լաւ չի արածեցնում: Խանութն ասաց.

— Ես վաղը կգամ և կտեսնեմ, թե ի՞նչ է պատահել:

Առավոտյան շուտ խանութը վեր կացավ, գնաց հովիվի մոտ, ասաց.

— Դու ոչխարը լավ չես արածեցնում:

— Ապա տես, ասաց Ջրլին, — ոչխարը կաթ ունի¹, թե ոչ: Խանութը դիմկուղ Ջրլուն ասաց.

— Ինչ թուխ բուրդ ունեցող ոչխարը բեր, կլվամ: Ջրլին ոչխարի գլուխը բռնեց, իսկ խանութն սկսեց կլվել: Եւ գլուխը բարձրացրեց, նախեց Ջրլու դեմքին, քիչ մնաց ուշաթափվել: Ջրլին խանութի թեկեց բռնեց և քիչ էր մնում գրկել: Ոչ ոք չկար նրանց մոտ նրանք ճանաչեցին և գրկեցին միմյանց:

Թեկին ասաց.

— Դու հիվանդ ձեացի՞ր, քեզ տուն տանեմ:

Ջրլին հիվանդ ձեացավ: Աղան մոտեցավ խանութին, խանութն ասաց.

— Հովիվը հիվանդ է, նրան տուն տանեմ:

— Տա՛ր, ասաց աղան:

Այդ օրն ինքը՝ աղան, գնաց ոչխարն արածեցնելու:

Թեկի խանութը Ջրլին տուն տարավ, նրանք համաձայնության եկան, որ միասին հեռանան Արարատանից: Մի քանի օրվա ուտելիք մերցրին իրենց հետ, ձի հեծան և դադապողի գուրս եկան: Դավրեշ աղալին հայտնեցին, որ Ջրլին վախցրեց նրա կնոջը՝ Թեկի խանութին: Դավրեշ աղան տուն եկավ: Իր հետ վերցրեց մի քանի ձիավոր և գնացին դեպի արեւելք, բայց Թեկի խանութն ու Ջրլին դեպի արեւմուտք էին գնում: Աղան իր ձիավորների հետ միասին շատ ման եկավ, Ջրլուն չգտավ և վերադարձավ տուն: Ջրլին և Թեկի խանութն էլ հասան իրենց մուրազին¹:

¹ Պատմել է Արթիկի շրջանի Քարվանսարա գյուղի բնակիչ Գերման Լեզոն մահացած 25 տ. հասակում: Դրի է տուել հեղինակը 1943 թ.:

Р Е З Ю М Е

Курды — один из древнейших народов Передней Азии. В настоящее время курды проживают в Иране, Турции, Ираке, Сирии, в СССР: в Советских республиках Закавказья и Средней Азии.

Настоящая работа посвящена изучению быта курдов досоветского и советского периодов.

Вообще сведения о происхождении курдов отрывочны и скудны. В течение XIX века, главным образом во второй половине, вокруг курдской культуры было много исследований. Тем не менее, до настоящего времени об историческом прошлом курдского народа нет еще ни одного обобщенного труда в марксистском освещении.

С XVI в. до половины XX в., особенно в течение XIX в., в период русско-персидских и русско-турецких войн, в Закавказье из Персии и Турции переселился ряд племен и баров (патронимия).

В Закавказье переселились следующие племена и бары: зилан (ростки), мла (плечистые), сипка (белые), брука (бородатые, бровастые), утиа (птичьи), коркотия (почитатели дзавара [крупы]), шамска (поклонники солнца), стурка (рогатые), Мхайла (имя племенного вождя), Байандура (название местности в Турции), шкака (подозрительные), Гасана (имя племенного вождя), раша (черненькие), кхаладоша (горячие сердца), пиваза (почитатели лука), Ахосиа (имя племенного вождя), Сбһана (священные, чистые), мроя (мертвецы), хивейа (почитатели луны).

Эти племена постепенно обосновались в Восточной Армении и Северном Азербайджане, а также частично в Грузии и прочих областях. Впоследствии, в 1877—1878 гг., после русско-

турецкой войны, основным местожительством курдов в Закавказье становится Армения, так как в это время из Турции (главным образом из Айнтапа) курды-езиды в большом числе переселились в Ереванскую губернию и Карсскую область.

Многие буржуазные ученые, путешественники и миссионеры называли курдов «разбойниками», «разбойничьим народом», «грабителями», «убийцами» и т. д. Подобный подход является отражением антинаучных, ошибочных воззрений, отстаиваемых реакционными представителями буржуазной науки, согласно которым, якобы, некоторые, главным образом господствующие народы, от природы призваны создавать и строить человеческую культуру и политику, а другие, малые народы, в лучшем случае могут подражать и следовать им.

Достоиную оценку получила курдская культура у тех исследователей, которые проявили к ним беспристрастный подход, стараясь объективно выявить созданные народом на протяжении веков духовные ценности. Блестящий пример этого показал великий армянский писатель, просветитель-демократ Хачатур Абовян, такой же подход проявил и проф. С. Егназарян. С большой любовью и со всей научной добросовестностью они изучили жизнь и быт курдов и дали правдивое описание этого горного народа.

Помимо указанных авторов, изучением быта и культуры курдов, их обычаев и верований занимались также и другие ученые как в досоветский, так и советский периоды.

Особую ценность представляют труды Тейлора, Боденштедта, Карцева, Минорского, С. Айкуни, Лазо (Акоп Казарян), Чурсина и др., хотя и в них допущен ряд ошибок и неточностей.

В советский период курдский народ выдвинул из своих рядов немало ученых-курдов: Аджие Джиди (канд. филол. наук), Канадэ Курдо (канд. филол. наук), Араб Шамиллов, Халтэ Чато (канд. ист. наук), Чарказ Бакаев (канд. филол. наук), Ивоэ Калаш (канд. филол. наук) и др. В области развития курдоведения в особенности Аджие Джиди и Канадэ Курдо проделали большую работу. Учитывая исследования ученых прошлого, руководствуясь марксистско-ленинской методологией, они шагнули далеко вперед в направлении всестороннего изучения культуры и быта курдского народа.

Источниками дохода закавказской курдской семьи досоветского периода являлись скотоводство и земледелие. В досоветский период часть курдов вела кочевой образ жизни, другая же часть — полукочевой и оседлый. Кочевые курды занимались только скотоводством, а полукочевые и оседлые — как земледелием, так и скотоводством. Семья имела также побочные источники дохода — некоторые отрасли кустарного производства (ковроделние, рукоделние и пр.) и средства, добываемые на отхожих промыслах.

Курды, живущие в Закавказье, ремеслами вообще не занимались. Денежный доход, получаемый от продажи молочных продуктов, главным образом состоял из звонкого металла, который хранился в «кисэ зэра» (Золотой кошель). Богатые курды Армении пускали свои деньги в оборот, отдавали в рост, закупали имущество, занимались куплей и продажей скота. Имущество подобных кочевых курдов находилось в движении, и купля-продажа с целью увеличения доходов развивала денежное обращение, поскольку они постоянно соприкасались с другими племенами и общинами. Это обстоятельство способствовало также обмену продукцией.

Однако основной предпосылкой увеличения доходов семьи кочевых и полукочевых курдов являлось наличие превосходных пастбищ, которые покупались ценой золота, а этим, прежде всего, владели богачи-ага и беки. Желая приобрести новые тучные пастбища, курдские племена зачастую переходили границу какого-либо государства и вступали в другое — из Турции в Россию, из Персии — в Турцию или Россию, в результате чего между пограничными частями данного государства и курдами возникали вооруженные стычки.

Доходы семей богатых курдов, в основном, создавались путем эксплуатации хуламов (батраков), часть же доходов бедных семей создавалась заработками на отхожих промыслах.

Закавказское курдское село, особенно во второй половине XIX в., переживало процесс разложения. Часть мужчин покидала семью и направлялась в промышленные города — Тбилиси, Баку и Батуми. Будучи неграмотными, они работали но-

сильщиками, грузчиками, чернорабочими или поступали в услужение в богатые дома. Деньги, заработанные таким путем, составляли неотделимую часть семейных доходов. Нередко часть вырученных курдияшкой денег (ковроделие, рукоделие) она не добавляла к общему доходу семьи. Эти деньги, вместе с полученными ею в приданое и во время свадьбы подарками, составляли ее личную собственность. Они так и назывались — «набуна жынея арзи» (личная собственность женщины).

Сохранение личной собственности курдиянки в семье являлось одним из ярких пережитков матриархата, продержавшегося до 1930—1935 гг.

Доходами курдской семьи распоряжались «малхоэ» (хозяйин дома, глава семьи) и «кавани» (хозяйка дома). Без них, особенно без распоряжения малхоэ, никто не имел права совершать расходы по дому. Распределение труда в семье также совершалось с ведома малхоэ и кавани, на основании правовых обычаев.

Внутреннее общественное устройство курдов Закавказья в досоветский период представляло следующую картину: самой крупной единицей являлось племя. Каждое племя состояло из баров (патронимия), каждый бар — из «мала-мазнов» (больших семей) и маленьких семей. «Мала-мази» насчитывал от 30 до 70, а то и более членов, взаимоотношения которых основывались на курдских правовых обычаях.

Большие семьи просуществовали до первых лет советского периода. Их сегментация усилилась особенно в начале 1930 г., когда в советском курдском селении, в лице колхозного строя, одержал победу социалистический сектор. Процесс разложения большой семьи начался еще в половине XIX в., но углубился в конце того же века, когда торгово-промышленный капитал охватил своими щупальцами самые отдаленные села Кавказа, когда русский ситец, через посредство мелких торговцев, проник в курдские села и, став преобладающим, вытеснил местную продукцию, когда лучшие пастбища и пахотные земли все больше и больше сосредоточивались в руках помещиков и кулачества, разоряя трудового крестьянина-курда. В результате создавшегося положения большие трудовые семьи распадались на маленькие, чтобы приобрести земельные участ-

ки. Постепенно возрастало число маленьких семей. Кроме этого, большая семья иногда распадалась после смерти малхоэ. В некоторых семьях после этого члены ее не желали подчиняться младшему брату малхоэ или его старшему сыну; происходил раздел, что однако рассматривалось как нарушение традиционных норм порядка старшинства.

Таким образом, в результате разложения курдской семьи досоветского периода изменился ее состав — большая семья разделилась на более мелкие семьи. Тем не менее в курдских селах много больших семей, хотя уже с меньшим количеством членов, просуществовали до 1930-х гг. Как у всех курдов, так и у курдов Закавказья, в семейных взаимоотношениях большую роль играл порядок старшинства, и корни этого следует искать в первобытном обществе.

В больших курдских семьях жило несколько поколений: деды и бабушки, их дети, внуки и правнуки, братья с их женами и детьми. В маленьких же семьях жили родители со своими детьми и внуками или малхоэ со своими братьями и их детьми. Братья невесток и прочие родственники по женской линии в подобных семьях не жили, поскольку они не считались кровными членами семьи. Под понятием «семья» подразумевалась группа людей по мужской линии, связанных между собой определенной степенью кровных и родственных уз. Брат отца, обращаясь к сыну своего брата, называл его «курэ мын» (сын мой), к дочери брата — «киза мын» (дочь моя), «кнеза мын» (дочка, дочь близкого родственника). Члены семьи называли своего малхоэ — «баво» (отец), кавани — «дайэ» (мать). Свою кровную невестку все члены семьи (как и теперь) называли «кнез», других же — по имени. Эти термины конкретно связаны с семейной жизнью, выражают семейные отношения, родственно-кровные тесные связи, существующие в общественной и семейной жизни.

Функции управления в семье, как говорилось выше, выполнялись малхоэ и кавани. После них члены семьи признавали младшего брата «малхоэ» или его старшего сына, а по женской линии — младшую, после кавани. В закавказской курдской семье власть проявлялась в двух особенностях: первая выражалась в правах на домашнее имущество, вторая —

на имущество всех членов семьи. Это — один из пережитков общественных отчуждений в пору патриархата, сохранившийся до первых лет советского периода. Малхоэ был чрезвычайно строг в отношении детей, не подчинявшихся его воле, уклонявшихся от работы и проматывавших семейное достояние. В семье, как уже говорилось, малхоэ был единственным распорядителем и начальником, и все члены семьи, от мала до велика, обязаны были подчиняться ему, а кавани, в основном, управляла женской половиной дома и вместе с «малхоэ» воспитывала детей.

Членов семьи, не подчинявшихся воле малхоэ, отцу и «кавани», разбазаривавших семейное достояние, изменявших своему племени, бару, ни с чем изгоняли из дому. Достигшие старости малхоэ, кавани, отец и мать продолжали пользоваться любовью и уважением членов семьи, но иногда встречались семьи, в которых стариками начинали пренебрегать. В подобных случаях власть из рук малхоэ и кавани, достигших глубокой старости, переходила к старшему сыну или брату, который, по установившейся традиции, обязан был всегда принимать во внимание советы малхоэ.

Члены семьи обязаны были оказывать малхоэ знаки почтения, если даже тот был не на должной высоте. По обычаю, будь это на работе, на свадьбе, во время умывания, еды, перед сном и пр., предпочтение всегда отдавалось старшему в роде.

Порядок старшинства следует считать пережитком первобытного родового строя, что можно встретить даже ныне в населенных курдами районах.

Курдиянка не пользовалась в семье равными правами с мужчиной. Хотя она и не носила чадру, тем не менее в присутствии мужчин не смела говорить, и при всех случаях, по сравнению с мужчиной, находилась в приниженном положении. В семье женщина-курдиянка являлась придатком мужчины. По словам Фридриха Энгельса, «...женщина... была превращена в слугу, в рабу... в простое орудие деторождения»¹. Женщина не имела права участвовать в общественной жизни.

В узких семейных рамках для курдиянки создавались не-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Избр. произв., Москва, 1948, т. II, стр. 204.

выносимые условия, особенно во время многоженства. Несколько жен одного мужчины по отношению друг к другу назывались «неуһи» (вторая жена). Самым ужасным для курдянки было находиться на положении «неуһи».

Это приниженное положение курдянки было одним из ярких проявлений пережитков общественных отношений. И все же, несмотря на это, курдянка, по сравнению с женщинами соседних народов — армян, грузин, азербайджанцев и осетин, в частности курдянка кочевых племен, вела более свободный образ жизни. В случае временного отсутствия мужчины, она управляла домом, имела право принимать гостей, участвовала, как амазонка, в военных действиях (в межплеменной и внутриплеменной борьбе и т. д.).

В семейных отношениях курдов особое место занимал брак в различных формах. У закавказских курдов брак, в основном, носил эндогамный характер, хотя не исключалась и экзогамия. Существовало 6 видов брачных сделок: бешикяртма (обручение с колыбели), нишанкырын (обычное обручение), умыкание (похищение), сардарунштанзын (девушка уходила в дом любимого), бардели (сын и дочь какого-нибудь курда сочетались браком с сыном и дочерью другого курда) и многоженство.

В жизни курдов под женитьбой подразумевался союз мужчины с одной или несколькими женщинами, и скрепление его религиозным обрядом считалось обязательным.

В семье кровное родство подразделялось на две категории: по прямой линии (от деда и бабушки до внуков и правнуков) и по боковой линии (дети и внуки брата по отцу и брата по матери, и дети и внуки сестры по отцу и сестры по матери и т. д.).

При родстве по прямой линии брак запрещался, а по второй — разрешался. В курдских семьях девушку выдавали замуж рано — от 12 до 15 лет, при этом мало считались с ее чувствами. Она обязана была подчиняться воле малхое и отца также и в данном случае. Выкуп, вносимый за девушку родителям жениха, обычно состоял из 30—50 овец, в виде же подарков они давали также лошадь, одежду, обувь и пр.

Многоженство было распространено как среди курдов-магометан, а также среди курдов-езидов. Этому способствовало наличие левирата. В результате положение курдской женщи-

ны становилось еще тяжелей: она подвергалась унижению. Угроза многоженства толкала женщин на внебрачные связи, что большей частью кончалось похищением. В досоветский период похищение девушки было обычной формой брака. Оно совершалось товарищами жениха, целой группой, но в то же время считалось постыдным. И в настоящее время свадьбы, справляемые по-старому, сохранили некоторые обычаи, указывающие на обычай «быкомти» (похищение).

Во время «нышанкырын» и «бардели» совершалась «накаһ» (церемония, предшествующая свадьбе). В период между обручением и свадьбой родители готовили приданое своей дочери, состоящее из тканей, одежды, золотых и серебряных украшений.

Свадьба справлялась во главе с сардавати (кум) и на ней присутствовали все жители села. После свадебных торжеств (от 3 до 7 дней), сопровождаемых зурной и дhol-ом (барабаном), начиналась церемония «сачу»: на небольшой стол приглашенные клали деньги, какой-нибудь подарок, либо обещали подарить овец или корову. После «сачу» начиналась унижительная для курдиянки «хыйат» (установление непорочности девушки).

Спустя несколько дней после свадьбы, новобрачная возвращалась в дом родителей, что называлось у курдов «зейи». Спустя некоторое время новобрачная уходила к мужу, и родители давали ей несколько голов скота в виде дополнительного приданого, что носило у курдов название «шкарт». Как приданое, так и прочие подарки составляли в доме мужа личную и неприкосновенную собственность молодой. Накануне свадьбы, до того как невеста вступала в дом жениха, ее провожали в дом «сардавати» (кума). Девушка оставалась там с утра до позднего вечера, а иногда всю ночь. Члены семьи сардавати угощали ее, оделяли подарками и к вечеру препровождали в дом жениха. Сардавати был обычно из именитых курдов — вождь племени или вождь бара. Если кум пытался бы склонить к сожительству невесту, то это рассматривалось бы как тяжкое оскорбление и моральный проступок.

На основании этого обычая можно заключить, что в архаический период роль нынешнего посаженного отца исполнял ро-

доначальник племени, старший в роду и вообще пользующийся привилегиями человек, откуда впоследствии и возникло право первой ночи. Кум считался ближайшим другом данной семьи.

Среди свадебных обычаев курдов Закавказья интересен обычай похищения подушки невесты — «балгиэ букэ». В то время как невесту ссаживают с коня у порога жениха, кто-нибудь из сопровождавших ее всадников передает жениху похищенную им из дома невесты подушку, а невеста, окруженная подругами, направляется к дому жениха. Когда она собирается переступить порог, стоящие на крыше товарищи жениха начинают трясти над невестой убранный плодами ветвь. Затем ей вручают подушку. Похищение подушки «балгиэ букэ» во время проводов невесты в дом жениха, по-видимому, следует связать с одним из видов женитьбы — умыканием, передача же подушки новобрачному — пережиток, символизирующий идею перехода от полигамии к моногамии.

В период патриархата мужчины, чтобы обеспечить рост поколения своего рода, умножить рабочие руки, а также усилить военную мощь данного рода, похищали девушек других племен. И обычай «балгиэ букэ» определенно следует связать с обычаем похищения невесты.

Украшение плодами «дара завэ» (дерева жениха) и осыпание ими новобрачной — символично: молодая, как и дерево, должна приносить плоды, т. е. рожать много детей. В этом обычае проявляется также культ природы. На свадебных торжествах существовал еще один обычай: когда невесту подводили к порогу, то под ноги ей бросали ложку или тарелку. Невесте полагалось войти в дом, топчя эти предметы. Если тарелка и ложка ломались, то, по понятиям курдов, невестка будет покорной и трудолюбивой, если же нет, то будет строптивой и назойливой.

Обычай «сачу» был порожден выкупом. Курды взаимно помогали друг другу, семье новобрачного, чтобы хозяйство его не пришло в упадок. Это также вытекало из патриархально-родового строя.

Обычай ухода жениха из дому или из села во время вступления в его дом невесты, также пережиток матриархата, по-

скольку в тот период как в семье, так и в общественной жизни главную роль играла женщина, мужчина же занимал второстепенное место. Впоследствии, в начале патриархата, пережитки матриархата были все еще настолько сильны, что сохранились до последнего времени.

Интересны также скачки («джрид»), проводившиеся во время свадебных торжеств. Когда невесту провожали в дом жениха, то проводилось нечто вроде скачек, принимавших характер легких стычек. Они символизировали собой происходившие в архаический период кровавые столкновения в момент похищения невесты.

Во время свадебных торжеств, как говорилось выше, невесте дарили деньги или делали разные подношения. Выплата денег женихом после похищения является выражением существовавшего в старину обычая, когда пострадавшей стороне выплачивался выкуп.

Стрельба из ружей на свадьбе, производившаяся приглашенными и «дастабраками» (побратимами) имела следующее значение: во-первых, это было средством увеселения, во-вторых, ложно-оборонительным средством, якобы отгоняющим злых духов от жениха и невесты. Наличие приданого в свадебных обычаях определенно связывается с господствующей ролью женщины в хозяйстве в архаический период. У курдов часть выкупа обычно выделялась на приданое. У закавказских курдов приданое прочно сохранилось наравне с выкупом и стало господствующим обычаем.

Большое значение придавалось у закавказских курдов рождению сыновей и воспитанию детей. Бурным желанием членов курдской семьи, племени, баров (патронимии) было увеличение потомства. Если курдянка не рожала детей, то обращались к колдовству и помощи знахарей. Бесплодие считалось божьим наказанием... Бесплодная женщина становилась в семье предметом ненависти. У некоторых курдянок роды проходили под присмотром сельской бабки, а иногда прямо в поле или на кочевках. Когда у курдянки начинались родовые схватки, то муж ее на некоторое время удалялся из дому. Присут-

ствие его в этот день считалось даже за грех. Этот обычай носил название «кувады» и являлся пережитком группового брака у курдов, показывая неограниченную власть женщины над своими детьми.

Если дети в курдской семье умирали, то последнего ребенка при рождении называли христианским именем: Каро, Хачик, Василь и т. д. Это явление объясняется анимистическими верованиями курдов. Считая христиан злыми, они нарекали новорожденного христианским именем, полагая, что таким образом уберегут его от смерти, ибо злое, при приближении к злому, было бы уничтожено.

Все курды подвергали своих детей обрезанию. У курдов этот обряд назывался «суннат»-ом. Это — языческий обряд, существовавший у многочисленных народов, а впоследствии освященный релегиозными законами. Обряд обрезания сопровождался жертвоприношениями и прочими церемониями и связан с культом Фаллуса и Ктеиса. Если кто-либо из мужчин курдской семьи не подвергался обрезанию, то его считали оскверненным и даже не желали садиться с ним за один стол.

Как говорилось выше, бесплодие считалось несчастьем. Пользуясь обычаем многоженства, мужья подобных жен приводили вторую, даже третью жену, чтобы иметь от нее потомство.

Нехорошим явлением считались в курдской семье искусственные выкидыши. Это расценивалось как проявление враждебного отношения к мужу и семье. Уход за ребенком в курдской семье проводился следующим образом: его туго пеленали, клали в колыбель и по обе ее стороны, чтобы отгонять злых духов — куски железа.

Курды были уверены, что дети имеют своих духов-покровителей, одним из которых является добрый дух — «Хатуна-фарха». Если ребенок часто болел, то его не купали по 6—8 месяцев, говоря, что в воде обитают злые духи, которые не любят данного ребенка, наносят ему удары и заражают его болезнями. Меньше внимания уделялось питанию и одежде детей.

В семье дети воспитывались в духе усвоения старинных курдских обычаев, с тем, чтобы в дальнейшем руководствоваться ими. Дети были лишены школьного воспитания, так как до

установления советского строя курды не имели своей основной письменности. Основным очагом воспитания была ода. В этой оде старшие в семье рассказывали о своих предках, о подвигах народных героев, похищении женщин, межплеменных и внутриплеменных расприях, классовой борьбе и прочих явлениях. Дагбежи (народные певцы) воспевали труд народных героев, пели трогательные любовные песни. Все это оставляло глубокое впечатление на психологию детей. Воспитанием детей занимались малхоэ, дед и бабушка, родители, вместе с остальными членами семьи. Авторитет малхоэ, а также отца был очень высок в глазах детей. Их воспитывали в духе покорности и беспрекословного повиновения старшим, учили быть смелыми и мстительными. Детей, не подчинявшихся малхоэ, отцу и матери, называли «беду» (непутевый), «беахл» (безумный). В богатых же семьях ага и беков трудом пренебрегали.

Хотя курдская женщина была в семье на подчиненном положении, тем не менее, особенно мать, в деле воспитания детей пользовалась известными правами. Существовал интересный обычай, носивший название «вагария» (возвращение). Когда ребенку исполнилось 6—7 лет, он обязан был вернуться в дом дяди (с материнской стороны) вместе с матерью (иногда без нее). Там он жил 5—6 месяцев. Это было распространенным обычаем среди курдов. Обычай возвращения был пережитком переходного периода от матриархата к патриархату, когда дети еще не совсем отделялись от материнского рода.

Отношение малхоэ к детям было строже, чем отношение братьев матери, так как, вопреки обычаю авункулата, ребенок считался членом семьи мужа курдской женщины и не зависел от семьи дяди (брата матери). Что касается воспитания девушек, то недостаточно было воспитать ее покорной и кроткой. В доме отца она обязана была обучиться либо вязанию чулок и рукоделию, либо ткать ковры, чтобы, вступая в дом мужа, не заслужить презрительной клички «бемарифат» (бездарная).

Некоторые обычаи, как, например, многоженство, кровная месть и избивание матери отцом, особенно тяжело отзывались на воспитании детей. Резко-отрицательное влияние на детей имело также то обстоятельство, что их воспитывали в религиозном духе, в духе слепой веры в существование сверхъестествен-

ных сил — добрых и злых духов, неизменной верности своей «днии» (религии), и для этого надо было задобрить бога и духов жертвоприношениями и точным выполнением прочих необходимых обрядов. В основе религиозных верований курдов лежала идея существования и бессмертия души. Явления природы, различные изменения в ней курды приписывали сверхъестественным силам. По их представлениям, духи могли прятаться в углах, в воде, в земле, притаиться в камнях, расщелинах гор и скал, в оврагах, реках, родниках, растениях и т. д. Злые и добрые духи, по их понятиям, находились в постоянной вражде. Эти анимистические понятия — дуалистичны и, между прочим, составляют основу Зороастровой веры, которая до магометанства сыграла известную роль в жизни курдов.

Согласно верованию курдов, душа человека, после его смерти, покидает тело не временно, как это бывает во время сна, а навсегда, безвозвратно. Поэтому их представления сосредотачиваются на этих силах, на идее бессмертия души. С этой идеей непосредственно связан и культ предков, носящий в науке название манизма. По представлениям первобытного человека, души его предков, помимо того, что возносятся на небо или уходят в землю, могут переселиться также и в животных, растения, в камни, избавить его от бедствий стихии, жизненных несчастий и напастей и до конца жизни ограждать его от всяких зол.

Согласно курдской мифологии, праотец Езди («Султан Езди») в первое время царствовал на земле, а впоследствии, как Зевс у греков, вознесся на небо и властвовал как на небе, так и на земле. В силу этого он был обожествлен. Следовательно, он всемогущ и непобедим. По представлениям езидов, их души в загробной жизни должны быть неотделимы от души их праотца — Езди. Для достижения этого все езиды мира, в виде жертвоприношения, в честь своего праотца соблюдают трехдневный пост, что называется у них «Рожиэ Езди».

На основании этих манистических верований, езиды считали себя обязанными чтить память своих предков. Курды называли своих предков «кал и бав», как у армян «нахник», у русских — «предки», у римлян — «тапес» и т. д.

По понятиям курдов, души предков в загробной жизни

имеют те же требования, что и живые люди в этом мире, поэтому члены семьи считают необходимым как материально, так и духовно удовлетворять их нужды, равно как и нужды остальных умерших членов семьи, чтоб они не разгневались на членов своей семьи и на родичей, были готовы, в случае необходимости, спасти их от всяких зол и несчастий.

Для увековечения памяти предков курды клялись могилкой своих предков и совершали у могилы жертвоприношения.

Среди курдских семейных культов известен культ домашнего очага «оджах». «Оджах» — тюркское слово «одан», что в древнейшие времена означало капище, храм огня (атрушан), культ которого вытекает из культа огня. По понятиям курдов, очаг без «кал и бава» (предки) и предки — без домашнего очага, взятые порознь, лишены смысла. Когда упоминается домашний очаг, следует упомянуть также имя предка этого очага. Например, «оджаха смокым» (клянусь очагом Смо), «оджаха шейх Раджо оджахакā зорā» (очаг шейха Раджо-могуч) и т. д. Очаги в доме считались священными: плевать в тондыри, ругать и засорять их было равносильно осквернению. Грехом считалось также выгребать огонь из очага.

Курды приносили в жертву баранов перед домашними оджахами шейхов и пиров, чтобы умиротворить духов домашнего очага, чтобы те сжалились над человеком, который к ним обращается, и исполнили его желания. Кроме этого, курды приносили в жертву баранов и прочий скот и жертвовали на оджах деньги. Все это доставалось шейху.

Курды чтили домашнего духа «даулата», как покровителя домашнего имущества, богатства. От зол детей охранял, как уже говорилось выше, добрый дух «Хатуна фарха», от всех болезней — дух «пира фат»; стадо охранял «Мамэ шван» (пастух Мамэ); дух же «Зарзанэ гаван» (пастух Зарзан) охранял крупный рогатый скот и т. д.

Таким образом, каждый из домашних духов имел какую-либо функцию. Покровительству этих духов вверялись все члены семьи, все домашнее имущество (собственность). Культ этот проявлялся в особых обрядах и жертвоприношениях, торжественность которых с течением времени приобрела праздничный характер. Они, главным образом, имели связь с культом природы — урожаем и плодородием.

У закавказских курдов отмечались следующие праздники: «Рамазан», «Хдрнаби», «Эзди», Исмаил курбан», «Навроз» и «Дерндез».

«Рамазан» — (девятый месяц мусульманского календаря с конца февраля по конец марта, а также пост в этом месяце) — праздновался для того, чтоб попасть в рай, и священной обязанностью каждого мусульманина было активное участие в проведении этого праздника. Кроме того, каждый из них был обязан соблюдать в году тридцать дней поста.

«Хдрнаби» — (св. Саркис) отмечался как у мусульман, так и у курдов-езидов, с той лишь разницей, что в честь этого святого езиды соблюдали трехдневный пост, а курды-мусульмане — совершали жертвоприношения один день. «Хдрнаби» являлся олицетворением плодородия и урожая — умирающим и воскресающим божеством.

«Навроз» (по-персидски Новый год, по-армянски — Нава-сард). У курдов-мусульман «Навроз» праздновался 22 марта, а у курдов-езидов — 8 марта и назывался «найштэ адарэ» (8 марта). Этот праздник также был связан с урожаем и отмечался в начале весны — с пробуждением природы.

«Дерндез» был связан с культом огня. Дети разводили на крышах домов небольшие костры и вешали с «ердиков» (световое окно) мешочки, в которые хозяйки дома клали яйца, фрукты, гату и пр.

Таким образом, в досоветский период курды находились на низком уровне культуры, сознание их было затемнено суеверными предрассудками, что, в свою очередь, влияло на образ их жизни и бытовые условия. Сельские жилища походили на подвалы, в них было темно и сыро. Непосредственно к тонратун (помещение, где выпекается хлеб) примыкал хлев, тут же находился сеновал, кладовка и ода. Перед жилищем горамы возвышался кизяк, («басма»), распространявший ужасное зловоние. Свириствовала трахома. И все же, несмотря на крайне тяжелые условия и отсталость, курды, как горный народ, были здоровы. При заболеваниях они пользовались народными средствами или прибегали к колдовству, причем большая часть лекарств, изготавливавшаяся из корней и растений, а также подслащенной воды, козьего сала, меда, сливочного мас-

ла и прочих смесей,— при некоторых заболеваниях шла большим на пользу, в то время как колдовство нередко приводило к печальным последствиям.

Умерших хоронили по религиозному обряду. Женщины, в знак скорби, обрезали косы (вид жертвоприношения) и клали их на тело умершего. Хоронили умерших на кладбище племени или бара, причем на могиле вечером зажигали огонь. Дома, на «каме» (молотильная доска), где обмывали покойника, ставили медный котел и на него ставили светильник, поддерживая огонь до восхода солнца. Затем свет гасили. Эта процедура продолжалась три ночи. Описанный обычай связан с культом огня и солнца и порожден верой в то, что в загробной жизни душа умершего будет озарена светом.

Курды-магометане хоронили умерших лицом к югу, в сторону Мекки-Мединны, а курды-езиды — лицом к востоку — к солнцу. В жизни закавказских курдов болезни, врачевание, обычаи, связанные со смертью и погребением, в основном, были связаны с анимистическими представлениями о бессмертии человеческой души.

Итак, в досоветский период закавказские курды, большей частью, вели кочевой и полукочевой образ жизни, были отсталым и угнетенным народом.

* * *

Великая Октябрьская социалистическая революция освободила проживающих в России курдов не только от классового угнетения, но и вырвала их из мрака невежества и крайней отсталости.

После установления советского строя в Закавказье курды постепенно были вовлечены в сферу социалистического строительства и, благодаря этому, начали переходить к оседлому образу жизни. В ускорении этого процесса большую роль сыграли разнообразные формы социалистической кооперации (артели землепользования и заготовки молочных продуктов, комитеты взаимопомощи, бедняцкие группы и т. д.), а также вовлечение в колхозы специально курдов. О комитетах взаимопомощи курды сочинили поговорку: «Комитет взаимопомощи — отец бедняков».

Богатеи курдских сел — ага и беки — старались сохранить свое влияние в советском селе. Пользуясь обычаем родственно-

кровных связей, они иногда подчиняли своему влиянию батраков-родичей и других батраков, эксплуатировали их и всячески препятствовали вступлению последних в кооперацию. Но это продолжалось недолго. Среди батраков и бедноты велась широкая агитационно-разъяснительная работа, и они начали осознавать свои классовые интересы, на собственном опыте убеждаясь в выгоде кооперации.

В 1930—1934 гг. началось массовое вступление курдов в колхозы. Советское государство отдало землю в вечное пользование крестьянству. Колхозы стали обслуживаться машино-тракторными станциями. В курдских селениях, кроме высокогорных районов (Лачин, Кяльбаджар) вместо патриархальной сохи начали работать трактор и комбайн, рядовая сеялка, молотилка и прочие сельскохозяйственные машины. Курдское селение начало переживать процесс реконструкции и развития.

И в настоящее время основным источником жизни курдской семьи, ее доходов, является сельское хозяйство. В колхозах они разводят овец и крупный рогатый скот, в небольшом количестве — верблюдов и свиней. Соблюдая традиции, курды все еще не употребляют в пищу свинину, однако интеллигенция уже начала нарушать этот обычай. В 1951 году, в селении Покр Джамшлу, Апаранского района, согласно плану, колхоз развел свиней, но мясо их целиком сдал государству.

В жизни советских курдов новостью является хлопководство и огородничество. Ныне в низменных районах они начали заниматься также и виноградарством.

В досоветский период курдиянки доили молоко примитивным патриархальным способом, нередко прибегая к колдовству, полагая, что от этого молоко будет обильнее и жирнее.

С точки зрения разделения труда, по сохранившейся традиции, молочным хозяйством ведают, в основном, женщины, а мужчины занимаются уходом за скотом. Средства к существованию курдской колхозной семьи состоят из доходов, получаемых за трудодни из колхоза и с приусадебного участка¹.

¹ Езиды, проживающие в Армении, приусадебный участок называют арм. термином „тамерц“, курды — мусульмане — азерб. термином „тамери“, а курды, живущие в Азербайджане, называют его „таза руфат“ и „авери“.

Большое значение в колхозах приобрела бригадная система работы. Бригады имеют годовые и трехмесячные планы работы. Семьи в селах разделяются на постоянные производственные бригады. Из каждой семьи, в среднем, работает в бригаде 2—4 чел., а в полеводческой бригаде — от 40 до 60 человек.

В 1932—1934 гг. в курдских селах, в период создания колхозных бригад, в состав их, большей частью, входили курды, связанные кровными или родственными узами. На основе подобных связей в селах (не везде) бригады создавались по этому признаку, и члены их жили, преимущественно, в одном околотке. Несмотря на непосредственное руководство партийных организаций, в результате упомянутых кровных тесных связей часто наблюдались случаи панибратства, заступничества, лицепрятия, расхищения колхозной собственности на почве мести, препятствовавшие росту и укреплению колхозов.

После 1935 года состав сельских бригад изменился: большая часть членов этих бригад состояла уже не из прежних соседей-родственников, а из людей с разных улиц и баров. Благодаря этому обстоятельству, бригады организационно окрепли. В первоначальный период организации бригад в некоторых курдских селах эти бригады назывались «ком» в других же селах — носили название баров. Так, например, «кома утна» (птичья бригада), «кома коркотна» (бригада почитателей дзавара-крупы), «кома Атойа» (имя племенного вождя) и т. д. Ныне в некоторых селах бригады называются по имени бригадира (неофициально). Например «Бригада Асо», «Бригада Басэ» и т. д.

В результате хорошей организации труда производительность в курдских колхозах поднялась, таким образом увеличались колхозные доходы. Если в прошлом труд в кругу богатых курдов считался «мырдар» (грязным, поганным), то ныне он стал единственно честным средством существования курдской семьи. Каждый колхозник старается быть передовым в своей бригаде. Курдиянки также принимают активное участие в колхозных работах.

Большую работу по воспитанию в колхозниках трудовой дисциплины, коммунистического отношения к труду проводят на селе коммунистические и комсомольские организации.

Таким образом, курдские колхозники, благодаря честному труду, применению усовершенствованных сельскохозяйственных машин, социалистическому соревнованию, критике и самокритике со дня на день повышают производительность труда и увеличивают доходы семьи.

С установлением советского строя большим изменениям подверглись также сельские жилища курдов. Ныне в курдских селах строятся дома городского типа. При этом курды больше не следуют старым обычаям: прежде, как говорилось выше, двери жилищ езидов смотрели на восток, а у курдов-магомедан — в сторону Мекки-Медины. Большая часть крестьян перестала сушить кизяк непосредственно у дверей своих домов. Теперь это делается вдали от жилищ, а во дворе разводят огороды. Перевернулся обычай сыпать зерно в ямы. Ныне его хранят в амбарах. Нет больше традиционной сельской «ода» (комната, спальня при хлеве). Исчез суеверный предрассудок о том, что существуют счастливые и несчастливые жилищные участки. Постепенно упраздняются околотки, где жили курды, связанные между собой узами кровного родства. Это следует объяснить тем обстоятельством, что у советских курдов связи эти резко ослабли. Ныне колхозники строят дома на своих приусадебных земельных участках. В стенах смежных домов, как в старину, курды уже не оставляют отверстий. Нет и сеновала, где хранились также сельскохозяйственные орудия. Благодаря тому, что теперь во всех селах есть вода, уже нет нужды в «харлыхах».

Новое явление в курдских селах — постройка общественных зданий (хлевы, конюшни, бани, больницы, школы, клубы, лесопилки и пр.). В домах, вместо прежних светильников, горят электрические лампочки. У большинства курдских крестьян такая же обстановка, как у городских жителей. В комнатах, вместо прежней «стер» (спальные принадлежности) — стоят кровати. На стенах висят козры с приколотыми к ним рукоделями; на окнах — занавеси.

Большинство курдов перестало хранить в доме предметы, якобы приносящие благополучие домашнему очагу, отгоняющие злых духов (куоки железа, оленьи рога, медные изделия

и т. д.). У многих курдов стоит в комнате «хутиа букэ» (ларь невесты), в котором, как и прежде, хранится приданое невесты, свадебные одежды и различные украшения. В новых квартирах, кроме шкафов, появились этажерки с книгами.

Прежде курды ставили еду на „свирā“ (скатерть), постланную прямо на пол, усаживались перед ней на войлоке, скрестив ноги. Теперь появились столы, за которыми они и едят. Ставится стол даже в топратуне. Там же расставляют скамейки и стулья. Стали употреблять салфетки. Вместо глиняной посуды курды стали употреблять фаянсовую, цинковую, алюминиевую и прочую. Как в старину, так и теперь, основными продуктами питания курдов являются молоко и мясо, а также овощи и рыба. Новым в кушаньях являются «борщ» и «котлеты». Кроме «таптапы» (круглый хлеб), курды пекут и лаваш, чему научились у армян. Как говорилось выше, большинство курдов не едят свинину. Охотней всего они едят баранину.

В досоветский период курдам (магометанам) запрещалось употреблять спиртные напитки. Они пили «шарбет». Теперь же почти все курды нарушают этот обычай, так как исчезли предрассудки, связанные с их употреблением. Больше всего распространены водка и вино.

Значительны также изменения в области одежды. Почти все мужчины перестали носить национальную одежду. Лишь незначительная часть, преимущественно представители старого поколения, хранят в сундуках свои одежды и надевают их в дни свадебных торжеств и по праздникам. На работе и в будни все закавказские курды (мужчины) надевают одежду горожан, однако курдиянки все еще продолжают носить одежду старинного покроя. Так, одежда курдиянок Армении, большей частью национальная, старинная и не подверглась особым изменениям. Только интеллигентные курдиянки сменили старинную одежду на современную, а некоторые носят и ту и другую (Тбилиси). Одежда курдиянок Лачина, Кубатли и Аргашата походит на одежду азербайджанок.

В советский период в общественной жизни курдов, в их внутренних взаимоотношениях произошли радикальные пере-

мены. С повышением культурного уровня значительным изменениям подверглась и курдская семья.

Закавказские курды создали собственную письменность. Для них были открыты школы и прочие культурные очаги. Царское правительство в районах Сурмалу и Апарана открыло для курдов две школы, в которых, кроме закона божьего, все остальные предметы проходили на русском языке. В этих школах царское правительство готовило себе покорных слуг, людей, способствующих проведению среди курдов колониальной политики царизма. Девочек в школы не допускали. В районах Лачина и Кубатлу не было ни одной школы.

После установления советского строя в Закавказье в столице Армении — Ереване — в 1922 году был создан курдский алфавит (на основе армянского). В 1929 году он был заменен латинским, а последний в 1944 году был заменен русским, который и применяется до сего дня. Создание курдской письменности дало возможность широко развернуть школьное дело, курдскую советскую литературу, издавать книги и учебники. Ныне создан большой коллектив курдских учителей. В досоветский период во всей Армении было два учителя: А. Шагинов и Канатэ Надр. Теперь же, в одном только районе Лачина (Азербайджанская ССР) работают 30 учителей, во всей же Армении — 35. Все курдские дети посещают школу, неграмотность же взрослого населения в свое время была ликвидирована.

Тесная связь, установившаяся между семьей и школой, способствует повышению культурного уровня курдов, их интернациональному воспитанию. Помимо школ, почти во всех курдских селах в настоящее время имеются также прочие культурные очаги: клубы, где демонстрируются кинокартины, ставятся спектакли, проводятся лекции; библиотеки-читальни, радио, группы художественной самодеятельности и т. д.

В многих курдских семьях получают газеты и журналы, интересуются политической, художественной и научно-популярной литературой. Курдские крестьяне часто бывают в районных центрах и в других городах, в частности в Ереване, Баку, Тбилиси, что в большой степени способствует расширению их кругозора и повышению культурного уровня.

Все эти явления прямо или косвенно влияли на курдскую семью, подвергая ее изменениям. «Мала мазн» (большая семья) распалась, образуя маленькие и многодетные семьи. Сильные семейные пережитки сохранились до начала 1930 года, после чего, на основе сплошной коллективизации, «мала мазн» окончательно распалась, хотя некоторые пережитки ее сохранились и в современной курдской семье.

В настоящее время в курдских селах существуют следующие четыре типа семей:

I. «Кульфатэ нафарныр» (многодетная семья), в которой живут два или несколько братьев со своими женами и детьми. Число таких семей невелико. Стремясь к культурной жизни, они вскоре расстаются и живут отдельно.

II. «Малед дыгыныжын нав» (групповые семьи). Число подобных семей также незначительно. Группируются они на основе кровных и родственных связей, имея в виду следующие обстоятельства:

а) взаимную помощь,

б) переход престарелых родителей, не имеющих сыновей, к своим зятям или овдовевшим дочерям, к семьям, потерявшим братьев или сыновей (образование новых семей).

III. «Кюльфатэ пырзару» (многодетная семья). В таких семьях основное ядро составляют родители со своими детьми, число которых обычно достигает десяти и более.

IV. «Кюльфатэ чук» (маленькая семья). Семья подобного типа состоит из родителей, от 1—3 детей, иногда также деда и бабушки. Все еще сохранилось название руководителя семьи — «малхоэ». Сущность малхейства изменилась, поскольку при советском строе, в результате новых общественно-экономических отношений, как было отмечено выше, порядок старшинства почти упразднился. Ныне семьей управляет не обязательно старший в доме, а кто-либо из мужчин той же семьи, проявивший себя, по сравнению с другими, более способным и энергичным. Однако есть многочисленные советские курдские семьи, где в вопросах управления домом курдиянка играет более важную роль, чем мужчина.

Одним из самых ярких и важных моментов в семейных отношениях у курдов является равноправие женщин. Совет-

ское законодательство оказало и оказывает сильное влияние на взаимоотношения членов курдской семьи. Упразднились многочисленные уродливые обычаи: выкуп за девушку, многоженство, принудительный брак, побои, замужество несовершеннолетних, левират, похищение, господствующая эндогамия, молчание женщины в присутствии мужчин и пр. Курдская женщина наравне с мужчиной активно участвует в общественно-политической жизни нашей страны.

Взаимоотношения членов курдской семьи основаны на любви и взаимной помощи. Члены семьи как материально, так и морально поддерживают друг друга.

Во время общественных работ ставится мало различий между мужским и женским полом, однако в семейном быту, с некоторыми изменениями, они все же сохранились. Например, для женщины считается постыдным везти зерно на мельницу, ездить в город за покупками для семьи и пр. Домашние работы выполняют женщины (хлебопечение, ведение молочного хозяйства, приготовление обеда, стирка и т. д.).

Для разъяснения семейных отношений некоторое значение имеет также вопрос наследования. Изменились также и эти нормы.

В досоветский период имущество умершего наследовало по праву обычая, только мужчина. В настоящее же время, на основании государственных законов,— и женщина. В связи с этим новым явлением возник соответствующий термин: «жына хаймират» (женщина-наследница). В настоящее время женщина, как и мужчина, имеет право наследования личной собственности, трудовых доходов и всех предметов сбыта. Так, сын умершего, дочь или жена, на основании советских законов, наследуют заработанную покойным сумму, причитающуюся ему за трудодни. Встречаются семьи, в которых, следуя старым обычаям, продолжают сохранять прежний порядок наследования.

Для разъяснения взаимоотношений между членами советской курдской семьи небезынтересно также обрисовать взаимоотношения между супругами, родителями, детьми, дедами и бабушками, детьми и невестками последних, внуками, братьями и невестками.

В закавказских курдских семьях взаимоотношения супругов зиждятся на их взаимной любви, дружбе и помощи, поэтому, в основном, упразднились случаи похищения девушек, возникавшие на этой почве неурядицы и кровная месть. То же следует сказать о взаимоотношениях родителей и их детей, так как в современной семье нет уже места бытому деспотизму, присущему отцу в отношении остальных членов семьи.

Еще более улучшились взаимоотношения между братьями. Деда и бабушки также пользуются в семье заслуженным почетом. Во многих семьях невестки свободно говорят со своими свекрами, свекровьями и деверьями, от чего совершенно не умаляется взаимное уважение. Совершились перемены также в брачных и свадебных обычаях. В настоящее время основной формой брака является моногамия, которая совершается в форме «нишанкырын». Если исключить отдельные случаи, то упразднились прежние формы брака: многоженство, — бардели, «сардаруштандин» и левират. В основном упразднился выкуп за девушку и брак против воли. Ныне он совершается на основании личного знакомства юноши и девушки (совместная работа, культурный досуг, учеба и т. д.). После объяснения, юноша и девушка просят разрешения на брак у родителей, и тогда справляется свадьба.

В результате раздробления курдских племен и ослабления родственно-кровных связей отпала существовавшая на протяжении веков эндогамия — господствующая форма брака у курдов. Ныне в семье (особенно у курдов-езидов) появилось новое — брак с женщинами иной нации. Если в прошлом сватами и родителями девушки главным образом преследовались экономические цели (выкуп, приданое, дармали, шкарт), то ныне, наоборот, в основном обеспечивается моральная сторона вопроса, экономические же вопросы, которые затрагиваются в семье, разрешаются в пользу будущих супругов, с целью улучшения их материальных условий. С некоторыми изменениями все еще сохранился ряд брачных церемоний. Но если в прошлом, во время «арекрын» (сговор, обручение) родители юноши давали родителям девушки быка или коня, то ныне обычай этот совершенно упразднился.

В настоящее время, вопреки прежнему обычаю, сваты

вместе с женихом отправляются в дом девушки и, после того как родители ее изъявляют согласие на брак, надевают кольцо на палец невесты. Это считается первой стадией обручения. В день официального обручения на палец девушки надевают второе кольцо, дарят часы и другие вещи. После угощения и пирушки, которая продолжается до наступления утра, обручение завершается. В сельских местностях как обручение, так и свадьба сопровождаются музыкой (дхол, зурна), а в городе, главным образом, играют на кларнете, таре и прочих музыкальных инструментах. Поются курдские, армянские, азербайджанские и русские песни. Во многих семьях во время обручения упразднились религиозные обряды и церемонии, которые совершались курдскими духовными лицами.

Новым в жизни закавказских курдов является и то, что во время обручения и свадьбы молодых усаживают за столом рядом, на самом почетном месте. Как и прежде, в период между обручением и свадьбой родители девушки готовят ей приданое, с той лишь разницей, что если прежде давали скот, то ныне обычай этот упразднился. Приданое состоит теперь из иных подарков: ручное мыло, рукоделие, ткани, чулки и т. д. В некоторых семьях вместо слова «джеһез» (приданое), употребляется термин «пэшкэш малэ».

Сократился срок между обручением и свадьбой. Это объясняется тем обстоятельством, что выкуп, в основном, упразднен, упразднены ранние браки, дорогие подарки и пр. Прежде для всего этого, особенно для выкупа, тем более в бедных семьях, требовалось много времени и средств.

После приготовлений к свадьбе начинались свадебные торжества. Как и прежде, свадьба называется именем жениха: «Дауата Маджит» (свадьба Маджита), «Дауата Али» (свадьба Али) и т. д. Функции кума были почти те же, что и в досоветский период, с той лишь разницей, что теперь он не вмешивается в дела жениха: совершается ли свадьба по религиозному обряду или без него. Почти исчез обычай украшения дерева жениха и невесты плодами, обычай помощи родного брата и побратимов.

Новым в свадебных торжествах является приглашение на свадьбу по специальным билетам. Упразднен старинный обы-

чай, когда жених носил на теле «ивышт» (подобие ладанки, в которую вкладывалась полоска бумаги с магическими знаками, якобы отгоняющая злых духов) и повязывали на шею красную вуаль (пуши). Самым принятым свадебным танцем был «гаванд» (круговой танец), ныне появились также сольные и групповые пляски. Прежде проводы молодой в дом жениха сопровождалась стенаниями родителей и остальных членов семьи. Теперь этого почти уж не бывает. Если в досоветский период невесту отправляли к жениху верхом, то ныне ее везут на машине. Поэтому вместо прежнего термина «буксийаркырын» появился новый — «букбрын». Упразднен обычай, когда невеста, прежде чем войти в дом жениха, топтала брошенные ей под ноги тарелку или ложку. Новостью (у курдов-мусульман) за свадебным столом является также употребление спиртных напитков.

После окончания свадебных торжеств, как и прежде, во всех семьях начинается церемония «сачу», однако сущность этого обычая изменилась: прежде во время «сачу» дарили скот и деньги, теперь же дарят швейную машину, часы, ткани, одежду, обувь, посуду и т. д.

Совершенно упразднился крайне унижительный для курдьянки обычай «хыйат» (непосредственно после свадьбы), о котором уже говорилось выше. Однако и по сей день сохранился обычай «шкарт» (уход молодой к отцу после свадьбы, дополнительные дары родителей). До «шкарт» брак ныне оформляется в ЗАГС-е.

Таким образом, в семейных и свадебных обычаях произошли большие перемены. Не менее значительны также перемены в области здравоохранения и церемониях, предшествующих погребению. С улучшением материальных условий курдов и повышением их культурного уровня, а также оказанию систематической медицинской помощи, совершенно исчезли распространенные прежде инфекционные заболевания (трахома, чесотка, малярия и пр.). Заметно снизилась смертность, особенно детская.

Анимистические представления о бессмертии души, на протяжении веков господствовавшие в сознании курдов, постепенно исчезают. Исчез и страх, порожденный верой в суще-

ствование ангела смерти — Азраиля. Упраздняются обычаи оплакивания умерших (царапание лица до крови, самобичевание, обрезание кос и пр.). Упразднились также кладбища баров (патронимия) и погребение курдов по религиозному обряду.

Курды Закавказья проявляют активное участие в общественно-политической жизни страны, в ее управлении. Многие из них избраны в руководящие партийные и советские органы: Надо Махмудов, Самана Сиабандов (в Армянской ССР) и др. Курды-коммунисты умело руководят общественно-политической работой на селе. Активные из них избираются членами правления своих колхозов, избираются и работают в советах. Вместе с соседними братскими народами курды с большим энтузиазмом празднуют годовщину Великой Октябрьской социалистической революции, 1 Мая, 8 Марта. Новостью для закавказских курдов является празднование Нового года.

Часть курдов, особенно представители старого поколения, все еще отмечают религиозные праздники, однако постепенно, со смертью их, уходят в прошлое и эти обычаи.

* * *

Итак, в досоветский период все курды Закавказья были чрезвычайно отсталыми. Часть их жила кочевой и полукочевой образ жизни. Они занимались скотоводством и земледелием, используя самые примитивные орудия. В конце XIX в. в курдском селе усиливается процесс разложения, все более углубляется расслоение. Курдская беднота эксплуатируется беками и ага, обостряется классовая борьба. В селах не было очагов культуры, в семье господствовал порядок старшинства, уродливые обычаи, курдиянка находилась в приниженном положении и была совершенно бесправна.

С установлением Советского строя обычаи эти были упразднены, и в настоящее время сохранились только слабые их пережитки. Свободно вздохнули трудящиеся-курды. Благодаря повседневной заботе нашей славной партии и Советского правительства, курды живут культурной зажиточной жизнью, и в братской семье остальных советских народов активно участвуют в грандиозном строительстве коммунизма.

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա

Աղար—մարտ ամիսը
 Աղաթ—սովորութիւն
 Ազան—մահմեդականներին աղոթքի
 կանչելը
 Աղբահիլ—հողեսառ հրեշտակ, հոմանիշ
 է Գարբիւի հրեշտակին
 Աղբաֆիլ—Աղբահիլ հրեշտակի օգնա-
 կան հրեշտակը
 Ալակ—մաղ (ալրի)
 Անթեղ—մոխրով ծածկած կրակ, ար-
 վում է կրակն անշեջ պահելու և հե-
 տադայում նրանից օգտվելու համար
 Ավարա—անցործ, թափուռաշրջիկ
 Ավսիր—ջրայի կերակրի տեսակ
 Արեկըն—խոսք տալը, հոր, կամ տան
 անդամներից մեկի վերջնական խոս-
 քը իրենց ազգկան ուղղողներին
 Ալ—ջուր
 Աշղ—կենաց
 Արե—այո
 Ապո—հորեղբայր

Բ

Բազրդան—տարանցիկ վաճառական
 Բաղլանդ—կրծքին կապելու ժապա-
 վենաձև կտոր
 Բաղն—ապարանջան
 Բալանզադ—խեղճ, աղքատ մարդ, ան-
 ճար
 Բան—թել, լրդից գործածված ժապա-
 վենաձև թել, որը կանայք կարում
 են զոդնոցներին և կապում մեջքնե-
 րին

Բար—արյունակցական, ազգակցական
 խումբ, պատրոնիմիա
 Բարդելի—ամուսնութեան ժամանակ
 տղաների կողմից քույրերի փոխա-
 նակում
 Բարան—անձրի
 Բաթերի—բուխարիկ
 Բար—մոտ, մոտիկ տեղ
 Բարջնիկ—կանացի դարձ
 Բարչանդ—կանացի վարդ, որը կապ-
 վում է ծնոտից ներքև
 Բասմա—այն տեղը, ուր փոռւմ են
 անասունների թրիքը՝ քակոր պատ-
 ըստտելու համար
 Բեսեր—անօգուտ, անպետք
 Բեղու—անծուխ, անպետք մարդ
 Բեօջախ—վատնոդ
 Բեշարմ—անամոթ
 Բեշմերթ—տղամարդու զգեստ՝ չուխա-
 յի տակից հագնելու համար
 Բեմարիֆաթ—անշնորք
 Բալ—հայր
 Բարբու—հարսանյաց ուրախութեան
 ժամանակ հարսին զեկավարող կին,
 նրան ոխքով տվողն ու եղևշնչողը
 ամուսնանալու համար
 Բլուր—սրինգ
 Բուկ—ոչխարի բուրդ, բրդի մի փունջ
 Բըխոա—ինքնիրեն, ինքնուրույն
 Բըմարակալիբոզ—շնորհավոր լինի
 Բորո—հացի հաստ թխած տեսակը,
 բորոն
 Բոխչա—մեծ շալ, որի մեջ տեղափորում
 են հարսի զգեստները, կապոց

Բրա—եղբայր

Բրնջ—բրինձ

Բուկ—հարս

Բուկլըրըն—հարսին փեսայի տուն տանելը

Բուկսարկըրըն—հարսին ձի նստեցնելը, փեսայի տուն տանելու համար

Գ

Գարալիա—ցեղանուն, բառացի՝ Վշալ-պտուրիկ, ճակատը պեծիկ եղ

Դավալ—1. կարմրադույն դեղ՝ աչքերին քսելու համար. 2. կնոջ անուն

Դանլա—ցորեն

Դըլի—խոտք, ասելիք, ասացվածք

Դովանդ—շուրջպար

Դոհար—ականջօղ

Դոշտ—միս

Դրար—սպաս, ապուր

Դուլ—վարդ

Դուլդուլ—զուգուլ, ջուր բերելու պղնձե կուժ, սափոր

Դյանմե քուրկ—բառացի Քուրկ ցորեն, ցորենի սպիտակ և կլորավուն տեսակը

Դ

Դադմալ—թաշկինակ

Դանդրեժ—երգստաց

Դան—ծավար

Դայե—մայր

Դանու—եփած ձավար

Դաստարակ—ողջուժ ախպեր, «ախ-պերացու», եղբայրակից

Դավաթուրի—ուղտի բուրդ

Դադկըրըն—դաճել, դադել

Դար—փայտ, դադանակ

Դարմալի—հարսին հոր տնից հանելիս փեսայի կողմից հարսնեղբորը տրվող

զուամարը, հարսին տուն բերելը և նրան նվերներ տալը

Դարխրատն—զուրա հանել

Դաու—թան

Դաուատ—հարսանիք

Դաուլամանդ—1. հարուստ, կուլակ, կալվածատեր, 2. աղա, բեկ, պատվավոր մարդ

Դաուլաթ—ոգի, հարստու թյուն

Դերետեա—տեսանլըստաջ

Դիրար—սյուն

Դիզըլ—սլուտուկ, կճուճ կավից

Դհա—արդեն, ավելի, էլի

Դուլիդանդ—տեսանլըստաջի օրը երեսունների կատարած արարողությունները, երբ երդիկից տոպրակ են կախում և ուտելիքներ ստանում

Դուխին—խոնջան

Դոհ—երեք

Դոհդոհ—երկու

Ե

Եր—տեղ, բնակավայր, հողամաս

Զ

Զավա—փեսա

Զաու—երեսիս, մանուկ

Զեյի—հարսանիքից հետո քրդուհու վերադարձը հոր տուն, «դարձա՝ Տվյալ կինը հոր պամամներին կատամար զեյի էր համարվում

Զեա—ոսկի

Զեոինդ—ոսկեղեն

Զիա—մեծ օձ, վիշապ

Զիլի—քրդական դորդի մի տեսակը

Զ

Զնդոգամիա—ներքեղային ամուսնու թյուն, ամուսնու թյուն միմիայն արենակից, ազգակիցներ հետ

Զկզոգամիա—արտացեղային ամուսնու թյուն, ամուսնու թյուն ոչ ցեղակիցներ հետ

Ը

Ըմրար—ամբար, շտեմարան

Ընեն—մայր, դայակ

Ըշարաթդայն—զգուշացնել, զգաստ վիճակում պահել

Ք

Թնշտ—տաշտ
Թաս—պղնձե կամ մետաղե աման
Թնիթնիս—կլոր թխած հաց
Թնուլն—դոմ
Թոխայ—հարսանյաց ուրախության
ժամանակ հարսնեորեներին բաժան-
վող նվերներ
Թուգար—վաճառական

Ժ

Ժաժառուկ—ալրից և հալած յուզից
պատրաստած կերակուր, խափիծ
Ժլն—կին
Ժիր—ժրջան, Ժիր

Ի

Իշլըկ—ժակետ, ելակ
Իսա—Հիսուս Դրիստոս

Լ

Լալ—համբ
Լայդ—արժանի
Լնուաշ—լավաշ
Լնուդի—խեղդատակ, ծաղրածու
Լոդ—դեղ, խոտի դեղ

Խ

Խաղդինի—խնամախոս
Խնդուր—անեք
Խալ—1. քեռի, 2. նշան՝ մարմնի որևէ
մասում, խալ
Խաթուն—աղնվացեղ կին
Խանքեֆի—խանի ճաշակով, դորդի մի
տեսակը
Խաշլամա—խաշած միս, խաշլամա
Խաշիլ—ձափարից պատրաստած կերա-
կուր
Խառնդ—կարիք, ծանրաբեռնվածու-
թյուն
Խասի—սկսեսուր
Խղրնարի—սուրբ Սարգիս
Խեր—հողահաց, չարի
Խյաթ—ուռադաստ, կնոջ կուսության
ստուգումը

Խյար—վարունդ
Խոսդա—աստված
Խրխալ—կնոջ դարդ արժաթից՝ ոսկե-
ջրած, դույնի դույն ուլունքներով
Խուսնդի—ուսուումնական, վոխարեա-
կան մտքով՝ հարսնեոր, պատվավոր
Խուայի—տեք
Խուայիմիրաթ—ժառանգորդ
Խուլամ—ծառա
Խուշկ—քույր

Կ

Կալկ—պալիկ, ձնե մարդ
Կակա—շաքար՝ մանկական արտասա-
նությամբ
Կավն—հին
Կավանի—տնտեսուհի, տանտիրուհի
Կալըկկալ—հայրական բերդ, պապի-
նական բերդ
Կաուկանի—պարսատիկ
Կյանն—աղջիկ
Կյան—խուլ
Կլդան—աչքերը ծարրերելը
Կնեղ—պարսկերեն շքենիդ՝ բառն է, որ
նշանակում է աղջիկ, տան կամ գեր-
դաստանի աղջիկ, նաև ցեղի կամ
բարի աղջիկ
Կոնդրա—կանացի կոշիկ
Կուլալ—թաղիք

Հ

Հալալ—աղնիվ, անբիծ, մաքուր
Հալիսն—հարիստ, ճաշի տեսակ
Համայիլ—կախարդական նշանակու-
թյուն ունեցող զարդ, համայիլ
Հնշտ—ուլթը
Հնթ—վրեժ լուծել, արյան վրեժ լու-
ծելը, վրեժխնդիր լինել
Հասուու—ոսկոր
Հասլաթ—բերք, բերքատվություն
Հաստիլ—ակիշ, որով թոնրից հաց են
հանում
Հնրամ—պիղծ
Հնվրիշկ—ճմուռ, հալած յուզի մեջ
տրորած սաք հաց

Հառւար—կանչ, օգնութիւն կանչ
 Հառչ—միջանցք, սրահ
 Հառլա—Հալվա
 Հելլըան—օրորոց
 Հեռի—մի տղամարդու պատկանող
 կանայք

Ղ

Ղաթըղ—մածուն
 Ղանլ—բարի, լավ
 Ղայսի—չիբ
 Ղաշանդ—աշխույժ, աւուշդ մարդ
 Ղարարին—հրացանի մի տեսակ, կար-
 ճակող հրացան
 Ղարաֆիլ—կանանց բթին անցկացվող
 դարդ
 Ղարլըղ—ձյուն կուտակելու տեղ
 Ղառւրմա—ղառւրմա, տապակած միսը
 կապե ամաններում պահում են ձրմ-
 աանն ուտելու համար
 Ղատուլ—կրոնական երգ (եզդական)
 Ղիդ—աղջիկ
 Ղուլ—1. ստորադրութիւն, 2. ոսկյա
 դարդերի շարան՝ կանանց ճակատին
 կապելու համար, ճակտոնոց
 Ղոսըկ—սև և մետաքսյա թելերից
 պատրաստած մի փունջ, բրդուհի-
 ները կախում էին աջ թունրից
 Ղոսն—կոտորած
 Ղուլըկ—ակնաս
 Ղուրբան—մատաղ, զոհարկութիւն

Ռ

Ռափ—աչք
 Ռեթըկ—ձագ, խոզի դոճի
 Ռիլիկ—կով
 Ռըվիկ—ճնճղուկ
 Ռուկ—փոքրիկ

Ս

Սալ—տուն, ընտանիք, ունեցվածք
 Սալամազն—մեծ ընտանիք, զերգաս-
 տան
 Սալխար—տնավեր

Սալսոն—տան տեր, ընտանիքի գեկա-
 վար
 Սային—մնալ, ետ մնալ
 Սայա—դուղուկ, երաժշտական գործիք
 Սաստ—մածուն
 Սարը—մարդ
 Սեան—հյուր
 Սըն—ինձ
 Սըլ - թե
 Սըլի—ցեղանուն, «թեկանաներ»
 Սիրաթ—ժառանգութիւն
 Սիրաթխոր—ժառանգութիւն տեր
 Սորի—ուլունք
 Սրթոխա—ալրից և յուղից պատրաս-
 տած պինդ ուտելիք
 Սրիշիլ—հավ
 Սուրաղ—տնձնանուն, մուրաղ, ցան-
 կութիւն, տնչանք, նպատակ
 Սուխտար—դյուղապետ, ուս, անձնա-
 նուն

Յ

Յակ—մեկ
 Յարանի—վայրենի
 Յար—յար, սիրած

Զ

Հարաքուր անսուրբ
 Համամ—ղափաճան
 Հան—հաց
 Հարան—նշանդրերի ժամանակ կատար-
 վող արարողութիւն
 Հաթամդ—անմաքուր
 Հաֆար—անգամ, ընտանիքի անդամ
 Հերի—նոխաղ
 Հըվշա—պարսկերեն «նվիսանգան»(զը-
 բել) բառն է, «զիր անելը»
 Հիշանկըրըն—1—նշանել, 2. նշա-
 նակել

Շ

Շալ—շաքֆ, շալ
 Շալըկ—զոդնոց
 Շայի—ուրախութիւն, հրճվանք
 Շամս—արև

Շարբաթ — շաբաթաօր, շաբաթ օր
 Շատ — կսիմ, պատերազմ
 Շեխընյա — շաքիսի շեխներ (ցե-
 դանուն)
 Շիխով — գործ, աշխատանք
 Շիշ — թոնիկ, խոնկեղու երկաթե ձող,
 շամփուր
 Շիրնալի — բաղնիքով լինել
 Շիրանի — նշանդրերից երկու-երեք
 ամիս հետո հանուն նորահարսի և
 նորաթեոսի հարսի տանը տեղի ու-
 նեցող խորխոսանք
 Շիշլիկ — խորոփած
 Շիր — կաթ
 Շկյաստի — 1. ջարդված, 2. խոնարհ, հեղ-
 ճորք — ձափաբաղուր, շորվա
 Շրարթ — հարսանիքից հետո ծնողներին
 այցելած հարսին իր հոր տան կող-
 մից նվիրած անասունը

Չ

Չըլ — քառասուն
 Չրվ — քառասունը
 Չորթան — չորթան, չորացրած թան
 Չոմախ — հովվական վայր, դադանակ
 Չոխ — չուխա, մահուղից (միայն) կա-
 րած վերնագրեստ
 Չուլին — գնալ

Պ

Պաղ — ոչխար
 Պարբաշի — սլարի առջևից գնացող,
 սլարաշի
 Պիվաղ — սոխ
 Պիր — սլառակ
 Պիրաֆատ — մանկան հովանավորող որդի
 Պսմաթ — բարեկամ, արեւակից, աղղա-
 կան, ամենամտիկ ընկեր, մտերիմ
 մարդ

Ջ

Ջարի — նաժիշտ
 Ջըլ — լաթ
 Ջըն — չար ոգի
 Ջընաբյատի — գիվահար

Ջհեղ — օժիտ
 Ջրիդ — ձիարշավ

Բ

Բազան — բնել
 Բամուսան — համբուրվել
 Բայա — աշխատավոր գյուղացի
 Բաշ — սև
 Բախտ — կանանցի կրծքի գարդ
 Բասուլ — առաքյալ
 Բատուշ — հարդարանք
 Բաֆադա — բաֆադա, տափ, (լավաշ
 թխելու գործիք)
 Բե — ճանապարհ
 Բեհակը — բաց ճանապարհ
 Բընդ — գեղեցիկ
 Բըմ — նիզակ
 Բըշկ — լու
 Բընայի — լուսյա
 Բու — գեմք, երես
 Բուն — յուղ

Ս

Սալա — սալա, բամիշ
 Սադա — ցուրտ
 Սարդառատի — քաղոթ
 Սար — վրա
 Սարի — զլուխ
 Սարխաշի — ցավակցություն հայտնել
 Սարա — սլարատ
 Սասլատ — քիճոց
 Սաչու — կանչ, (հարսանեկան սովո-
 բույթ)
 Սաքու — սաքու, (օղալուծ)
 Սել — սաջ
 Սընջ — փշառ
 Սլմասուկ — բանջարի մի տեսակը, և-
 փուռ, ձվով տապակում և ուտում են
 Սիպկա — սիպկաներ (ցեղանուն)
 Սնդիկ — ժողովրդական վիրաբույժ
 Սվզար — միջանցք, սրահ
 Սրուռ — խոնցի
 Ստեռ — ծալք
 Ստանդն — առնել
 Սուռ — սառնամանիք
 Սուրի — հոտ, ոչխարի հոտ

Սուտլի—կաթնով ապուր
Սուննաթ—թխածիլը, թխատում
Սֆրա—սեղան, սեղանի սփռոց

Վ

Վաղառանդն—վերադարձ
Վաղըրն—բացել, դուռը բաց անել
Վաշարտն—թարցնել
Վըր—ախտեղ

Տ

Տափշո—ուրաղ
Տափշիկ—մաքուր
Տիր—նետ
Տիշըկ—կտրվածք
Տմա—ժլատ
Տորախ—լոռ, ժածիկ, շոռ
Տոմաստ—բառացի՝ «սեր և մածուն»,
ամռանը ոչխարի մածունը բամուռ
են, նրա մեջ լցնում համապատաս-
խան չափով սեր և կարագ, հետո
լցնում տկերի մեջ, բերանը լավ կա-
պում և պահում ձմեռը հաղով ու-
տելու համար
Տրշո—ալիսիկ
Տրի—խաղող
Տրճկդային—ցատկել

Փ

Փալան—համետ
Փալաու—փլավ
Փառդա—վարագույր
Փեճրա—փայտ, որի վրա դնում են
ճրագը, ճրագիկ, բառացի՝ ճրագի
ոտք
Փեշքեշ—ընծա
Փիր—եղջի հոգևորական
Փնախ—անպետք, իրեն չհետևող մարդ
Փշիկ—կատու

Ք

Քարուս—խեղդող ոգի
Քաւա—զալմա
Քալափարչա—ոչխարի և մյուս անա-
սունների փորոտիքից, ոտներից և
զլխից պատրաստված կերակուր, խա-
շի մի տեսակը

Քաթն—վայր ընկնել
Քար—էջ, ավանակ
Քըշըկ—շախմատ
Քընջիկ—շորի քին կտոր, լաթ
Քըրկ—ցորեն, սպիտակ տեսակի ցորեն
Քընջ—հադուստ, շոր
Քիս—քսակ, փորթիկ դրամապանակ
Քիլար—մառան
Քհեկ—նժույգ
Քոմ—խումբ
Քոֆի—կանացի դիւարկ
Քոչակ—եղջի հոգևորական, գրքաց
Քոզ—դառների համար գոմում առանձ-
նացրած տեղ, գոլ
Քոլոզ—գլխարկ, գդակ
Քշմիշ—շամիշ
Քոդնակ—գրտնակ, հաց թխելու դրժիք
Քոնել—էրեխաներին ման գալ սովո-
րեցնելու համար փայտից պատրաս-
տած հարմարանք
Քուլակ—ծխնելույզ
Քջեջ—քջուջ անել
Քուլիկ—եղջի հոգևորականի գլխարկ,
որը միմիայն բրդից է լինում
Քուլֆատ—ընտանիք, կին, ընտանիքի
անդամներ
Քֆատ—քուֆտա, մանդեն կերակուրի
մի տեսակը

Օ

Օրա—օրա
Օդա—օդա
Օթախ—սենյակ
Օմըզ—արենակից կին
Օջախ—օջախ, կրակարան
Օվլակ—ուլ
Օրբա—խուս

Փ

Փարխան—ողի, ծննդկան կնոջը և ման-
կանը խնամող ողի
Ֆել—գաղտնիք, խորամանկութուն
Ֆիլ—փիղ
Ֆինա—կեռաս
Ֆշալ—տղամարդկանց կրճի դարդ
(չուխայի վրայից)
Ֆրտան—ծախելը, դավաճանելը

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

ՔՈՒՐԴ ԼԻՆ ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԻ, ՍՏԱԺԱՎՈՐ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ,
ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԱՆՎԱՆԻ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ, ԳՐՈՂՆԵՐԻ,
ՈՒՍՈՒՅԻՉՆԵՐԻ, ԲԺԻՇԿՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՒՏՆՏԵՍԱՅԻՆ
ԱՌԱՋԱՎՈՐՆԵՐԻ

*Ֆ. Մ. Լիտկին, (Պուտրեկով Ֆերիկ, 1897.—1918), հին,
բոլշևիկ, եղել է Սիբիրի Սովետական Հառապարչույթյան
ժողովրդական կոմիտար, բանաստեղծ:*

Հրանտ Բալասանյան (1895—1935)

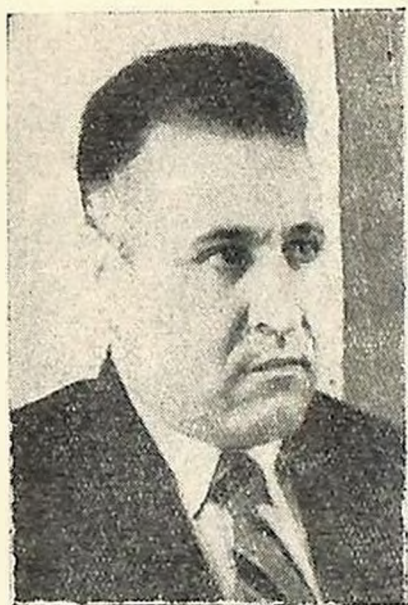
Կարապետ Զաքարյան (1896—1930) Արթուրի շրջանի Մարզանոցի ղեկավար

Բրուկ Լի (1895—1935) Ապարանի շրջանի Մանգլա ղեկավար

Ամեն Զաքարյան (1890—1936) Ապարանի շրջանի Մեծ Միլիար ղեկավար

Միրզո Շարանով (Բասարգեչարի շրջանի Կոյաբաշ գյուղից)

Ռաշիկե Սևրաթ (1895—1954) Ապարանի շրջանի փ. Զամուշի գյուղից

Մարտիկ Սևրաթ (Ապարանի շրջանի փ. Միրաբ գյուղից)

Տաֆուրե Բալաշ (Ապարանի շրջանի Մեծ Միրաբ գյուղից)

ԽՈՒՆՍՈՆ (Աղարանի շրջանի
Աղագյաղ գյուղից)

ՋԱԿԻԿ ՄԿ (1897 - 1955) Աղարանի
շրջանի Աղագյաղ գյուղից

Սովետական պատանախանութու բուրդ աշխատողներ. առաջին շարքում, ձախից աջ՝ Սեդու-
րե Բարո, Սամանդ Սիարանյով, Նադոյե Սդո (Մախմուդով): երկրորդ շարքում՝
Ժեմալե Բրո, Սալիմ Չատուկ:

Սուկոնե Ռաջո (Թալինի շրջանի Հակո
դյուղից)

Սուլեյմանով Աֆո (Թալինի շրջանի
Հակո դյուղից)

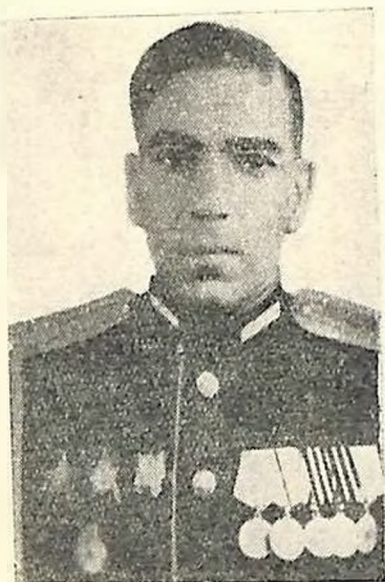

Սուլեյմանով Ահմադ (1900—1931)
Թալինի շրջանի Հակո դյուղից

Կոսե Շիրին (Թալինի շրջանի Հակո
դյուղից)

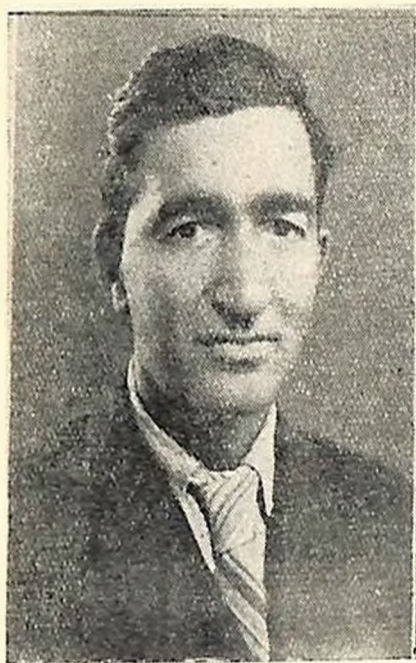
Զաւիլէ Հաճո (փոխգնդապետ, Թրիլիսի)

Սահրիւն Օղոման (1905 - 1954),
փոխգնդապետ, Լենինական

Վեղիլի Լաղղիլ (մայոր, Լենինական)

Հաջիե Զնդի (Ֆիլիոլոգիական դիտու-
թյունների թեկնածու, ֆուլլորիստ,
գրող, սևասցիչ, երեսան)

Ղ. Քուրդո (Ֆիլիոլոգիական դիտու-
թյունների թեկնածու, լեզվաբան,
դոցենտ, ՀՀԼՆԻՆԳՐԱԿ)

Արաք Շախմուրով (Հին բուլղարիկ, գրող,
ուսուցիչ, երեսան)

Մուսասանյու Ախուրդով (Աղբյուրեղանական
ՍՍԽ, Լազինի չրջանի Մեդիկալ գյուղից,
գրող, ուսուցիչ)

Ծատեն Զախի (գրող, երեան)

Վաղարշակ Մրաք (գրող, Խրիլիսի)

*Վհգիբե Նադր (1911—1916), գրող,
երեան*

*Ծատիկ Վեռն (1904—1915), գրող,
երեան:*

Մհադե Միրազի (գրող, երկան)

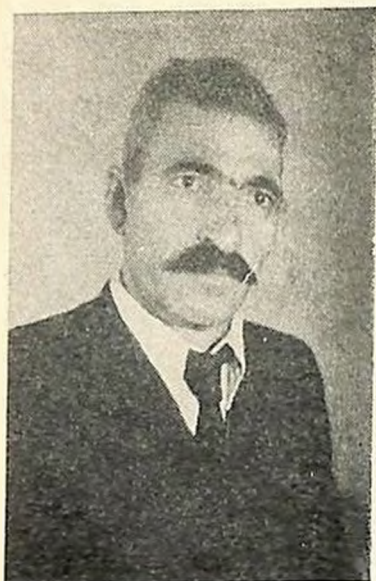
Նուբե Պալատովա (ուսուցչուհի, Երևան)

Բախչոն Իսկո (գրող, ուսուցիչ,
Թբիլիսի)

Նազեա Շիրո (Շիրայի, կրկեսային
գերատանուհի, Մոսկովա)

Օթաքե Նատո (գրող, երեան)

*Մհիգե Մրադ (վաստակաւոր ուսուցիչ,
Արթիկէ շրջանի Քարվանսարա դպրոցից)*

Զառգոս Ասադ (գրող, Բրիլիսի)

Տահրե Բրո (գրող, Թրիլիսի)

*Քրդական ռեյս րազա՝ թերթի աշխատակիցներ, առաջին շարքում, ձախից աջ՝ Տիտալի
Մրադ, Միրոս Ասադ (խմբագիր), Ալին Մամեդ, երկրորդ շարքում՝ Շարբոս Խզո, Կառ-
լենկ Արամ, Շարաֆե Աշքր և Միգայելե Թաշիզ (ղրուզ):*

Նարին Թաժո (Նախիջևանի ԱՍՍՌ,
Նախիջևանի շրջանի Սուս գյուղից,
Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոս)

Ղազնաժարե Նազի (Նախիջևանի ԱՍՍՌ,
Նախիջևանի շրջանի Սուս գյուղից,
Սոցիալիստական Աշխատանքի Հերոս)

Մամե Ախարանյ (մեխոնիկ, աշխա-
տում է Էջմիածնի շրջանի № 2 ՄՏԿ-ում)

*Սովետական բուրգ աշխատողներ, ձախից աջ՝ Զուրեկ Խզո, Զախատե Կոտիկ, Մալանա Օղ-
ման, Խալիկե Զաչան, Զախնայա Իրո, Արամե Զաչան:*

ժամանց: Շահումյանի շրջանի Նեջրուզյուզի կոլտնտեսության նախագահ Մամեդե Բա-
րան աղջիկների հետ շախմատ խաղալիս

Ֆրիջա Հաջի (բժշկուհի, Երևան) Ռդյուկ Ալդի (առաջնաբույժ, Էջմիածին)

Շամիրով Մամուդաղի (բժիշկ, Արտաշատի
շրջանի Ալտադյաղ գյուղից)

Քուրդ ուսանողներ (Նրևան)

Քուրդ դասանողներ (Երևան)

Թրիլիսիի զրկահիները ժամանակակից տարազով

Քուրդ կանայք (Շահումյանի շրջանի Ներքին Նեջրու-դ, Երեզ)

Ապարանի շրջանի Արագյոզ գյուղի հուշատեղիի տան խումբը

Պարուհներ՝ Խանա Ամբր, Ռզան Ամար (Թալինի շրջանի Սարեկ, գյուղից)

Թալինի շրջանի Թվրբ գյուղի Երզի-պարի խումբը

Քրդական երգի-պարի խմբի ելույթը Հայաստանի սոսյուլըիկական առաջին ֆեստիվալում

Պանրի գործարանի շենքի շինարարութիւնը Ապարանի շրջանի Ալադյազ գյուղում

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒՅՈՒՆ

	Էջ
Ն ա թ ա ր ա ն	5
Մ ա ս ն ա ռ ա ջ ի ն	11
Գ լ ու թ ա ռ ա ջ ի ն	—
Անդրկովկասյան բրդերի կենցաղը նտխառևոյությունն ժամանակաշրջանում	—
ա) Տեղագրություն	—
բ) Զբաղմունքը և եկամտի աղբյուրները	14
Գ լ ու թ ե ր կ ր ո Ր Պ	22
Բնոսանիք	—
ա) Ընտանիքի կազմը	—
բ) Ընտանիքի անդամների փոխադարձ հարաբերությունները	24
գ) Ամուսնություն, հարսանիք	41
դ) Տղարեք, երեխաների դաստիարակությունը	62
ե) Զոհասնէր և զարգեր	76
Գ լ ու թ ե ր ր ո Ր Պ	84
Բնոսանկան պաշտամունքներ	—
ա) Նախնիների պաշտամունք	85
բ) Օջախի պաշտամունք	89
գ) Տնային ողիների պաշտամունք	91
դ) Տոնակատարություններ	91
ե) Հիվանդություն, բժշկություն, մահ և թաղում	98
Մ ա ս ն ե ր կ ր ո Ր Պ	107
Գ լ ու թ ա ռ ա ջ ի ն	—
Անդրկովկասյան բրդերի կենցաղը սովետական ժամանակաշրջանում	—
Նստակեցութիւն	—
Գ լ ու թ ե ր կ ր ո Ր Պ	111
Սովետական բրդական ընտանիքի տնտեսական նիւթերը	—
ա) Ընտանիքի եկամուտները	—
բ) Աշխատանքի կազմակերպումը և բաժանումը	119

Գ լ ու խ հ ր ր ո ր ր ր	124
Գյուղական շենքեր, հանդերձանք, ուտելիք	—
ա) Գյուղական շենքեր	—
բ) Քրդի տան ներքին սարքավորումը և կահավորումը	128
գ) Ջրհատ և զարդ	131
դ) Կերակուր և խմիչք	132
Գ լ ու խ չ ո ր ր ո ր ր ր	141
Պրդերի կուլտուրական մակարդակի բարձրացումը	—
Գ լ ու խ հ ի ն դ ե ր ո ր ր ր	158
Մանուկ սերնդի դաստիարակությունը	—
Գ լ ու խ վ ե ց ե ր ո ր ր ր	165
Ընտանիքի կազմը և ընտանեկան նոր հարաբերությունները	—
ա) Ընտանիքի կազմը	—
բ) Ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները	169
գ) Ամուսնություն և հարսանիք	177
Հավելված	193
Ամփոփում	215
Քառարան	242
Նկարներ	249
Բովանդակություն	301

ԱՄԻՆԵ ԱՎԴԱՆ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔՐԴԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂԸ

Պատ. խմբագիր Դ. Վառդգոսյան
Հրատ. խմբագիր Ա. Խաչատրյան
Տեխ. խմբագիր Մ. Կափլանյան
Որդագրիչ Ռ. Փլիպոսյան

ՎՖ 09767: Հրատ. 1486: Տիրամ 2090: Պատվեր 305: ԽՀԽ ՆՃ 421:
Հանձնված է արտագրում թյան 19/ՄԱ 1957 թ.: Ատորագրված է
տպագրում թյան 4:Մ 1957 թ.: Հրատ. 13,6 մամ., տպագր.
18¹/₂ մամ., 2 ներդիր, թուղթ 60×92¹/₁₆: Գինը կազմում է 8 ս. 15 կ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ. տպարան, Երևան, Արուվյան 121:

(824)

գաւ Հիմնարար գիտ. գրադ.

220034581

4650 Bn. 184

